

НАЦІОНАЛЬНИЙ ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

УДК 940.2(470)

ЛІТВІНОВ ВІТАЛІЙ ВІТАЛІЙОВИЧ

**Тема: Участь українців в процесі колонізації Хабаровського краю
(1910-1928 р.р.)**

спеціальність 070001 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Іваненко Валентин Васильович
доктор історичних наук, професор

Дніпропетровськ – 2005

Зміст

Вступ

Розділ I: “Освоєння Далекого Сходу та участь в цьому процесі українців: проблеми історіографії та джерелознавства”.

Розділ II: “Столипінська аграрна реформа і “паломництво” українського селянства на малоосвоєні землі Далекого Сходу (1910-1916 р.р.).

Розділ III: “Переселенці з України в революції та громадянській війні на Далекому Сході (1917-1922 р.р.).

Розділ IV: “Відновлення народного господарства краю та переселенський рух з УРСР на Далекий Схід (1923-1928 р.р.).

Розділ V: “Рух обратників та вплив на нього прикордонного фактору (1926-1928)”.

Висновки.

Додатки.

Список використаних джерел та літератури.

Список скорочень

АРСР	Автономна Радянська Соціалістична Республіка
БРСР	Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
БСЭ	Большая Советская Энциклопедия (Велика Радянська Енциклопедія)
ВКП(б)	Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
ВСНХ	Всесоюзный Совет Народного Хозяйства (Всесоюзна Рада Народного Господарства)
ВУЦВК	Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет
ГАХК	Государственный архив Хабаровского края
ДАІО	Державний архів Іркутської області
ДАКК	Державний архів Красноярського краю
ДАОО	Державний архів Омської області
ДАПК	Державний архів Приморського краю
ДАЧО	Державний архів Читинської області
ДВК	Дальневосточный край (Далекосхідний край)
ДВО	Дальневосточный округ (Дальносхідна округа)
ДВР	Дальневосточная республика (Далекосхідна республіка)
КВЖД	Китайско-Восточная железная дорога (Китайсько-Східна залізниця)
МВС	Міністерство внутрішніх справ
МНР	Монгольська Народна Республіка
НЕП	нова економічна політика
НКЗ	народний комісаріат землевлаштування
НКІЗ	народний комісаріат іноземних справ
НРА	Народна-революційна армія
ОГПУ	Объединенное государственное политическое управление (об'єднане державне політичне управління)
ОКПВ	окремий корпус прикордонної варті
ПВО	Приамурська військова округа
РДІАДС	Російський державний історичний архів Далекого Сходу
РККА	Рабоче-Крестьянская Красная Армия (Робоче-селянська Червона Армія)
РКП(б)	Російська комуністична партія (більшовиків).
РКСМ	Російська комуністична спілка молоді
РОВС	Российский общевойинский Союз (Російський загальновійськовий союз)
РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б)	Російська Соціал-демократична партія (більшовиків)
РФП	Російська фашистська партія
СВФ	Сибірська військова флотилія

СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	Сполучені Штати Америки
УРСР	Українська Радянська Соціалістична республіка
ФЗУ	фабрично-заводське училище
ЦДАВОВУ	Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України в Києві
ЦК ВКП(б)	Центральний Комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ЦКСФ	Центральний Комітет Сибірської флотилії
ЮМЖД	Южно-Маньчжурская железная дорога (Південно-Маньчжурська залізниця)

Вступ

Протягом десятиріч в історичній науці більшості західноєвропейських країн простежується певна тенденція щодо змін у масштабі досліджень. В своїх роботах автори відходять від вивчення глобальних проблем, звертаючи увагу на історію міста, вулиці, квартала, будинка, родини... В науковій літературі це явище отримало назву “локальної історії”. В 90-х роках XX століття в українській науковій літературі також з’явилися подібні публікації.

Одним з напрямків вітчизняної локальної історії є вивчення зв’язку між Україною та іншими державами та народами. В силу низки об’єктивних причин одне з провідних місць в цьому напрямку займає вивчення російсько-українських відносин.

Важко уявити два більш пов’язаних між собою народи, ніж росіяни та українці.

Цей зв’язок, визначений самою природою, і найкращі його якості простежуються в екстремальних ситуаціях, навіть тоді, коли народи знаходяться у складі різних держав, як, наприклад, 15 липня 1410 року, коли в Грюнвальдській битві серед 91 хоругви союзних військ під командуванням литовського великого князя Вітовта та польського короля Ягайло особливо відзначились три смоленських полки (під командою князя Семена Лінгвена Ольгердовича) та полк Львівської землі.

Цей старозаповітний зв’язок торкався усіх сторін та аспектів життя, як під час окремого існування російського та українського народів в незалежних державах, або коли українці входили до складу Речі Посполитої, Австрійської імперії та інших держав, так і в ті часи, коли ми жили в єдиній державі.

Одним з таких історичних епізодів є економічне освоєння окремих регіонів, як на території України, так і в Росії. Взаємовідносини між нашими народами, навіть в цьому питанні, мали як позитивний, так і негативний характер, що в результаті зробило їх ще міцніше. Це відбулось також тому, що

на економічно не освоєні та малозаселені землі прибували представники різних національностей, більша частина з яких залишилась на новому місці, та знайшла тут нову батьківщину.

Одним з завдань вітчизняної локальної історії є вивчення життя та діяльності цих діаспор та обставин їх виникнення.

Зараз найбільш дослідженими є українські діаспори на Австралійському та Американських континентах. Доля ж українців, які переселялись в межах Російської Імперії та Радянського Союзу залишається поза увагою більшості вітчизняних дослідників. Одним з перших цією проблемою почав займатись доктор історичних наук Володимир Сергейчук, який в 1991-1999 р.р. неодноразово в засобах масової інформації та публікаціях звертався до одного з епізодів української історії – трудовій еміграції українського селянства в Сибір та на Далекий Схід, та про подальше життя цих діаспор. Діяльність В. Сергейчука підштовхнула інших дослідників до вивчення цієї та подібних тем. Але, на жаль, слід відзначити, що більша частина виступів та надрукованих публікацій до пан-української теорії освоєння Сибіру та Далекого Сходу і носять кон'юнктурний характер, що в результаті підриває авторитет вітчизняної науки. Подібне положення речей і визначило актуальність цієї роботи.

Предметом дослідження є переселенський рух на Далекий Схід, економічне положення в регіоні та вплив на життя російського Далекого Сходу міжнародного положення в світі та регіоні.

Об'єктом дослідження є освоєння Далекого Сходу в першій чверті ХХ століття та участь в цьому процесі українців.

Мета дослідження – вивчення участі українців в освоєнні далекосхідного регіону в 1910-1928 р.р.

Для досягнення даної мети будуть вирішені такі дослідницькі завдання:

- простежити участь українців в далекосхідних подіях;

- дослідити переселенський рух українців на Далекий Схід в період 1910-1928 р.р.;
- визначити характер російської колонізації Далекого Сходу;
- визначити етапи переселенського руху на Далекий Схід;
- розглянути особливості та визначити етапи громадянської війни і військової інтервенції на Далекому Сході (1917-1922);
- виявити особливості відновлення народного господарства в Далекосхідному краї;
- виявити, як зовнішньополітичний фактор впливав на життя в досліджуваному регіоні.

Візитною карткою дослідження є його назва. Назва визначає предмет і характер роботи, залишаючись лаконічною. Але в деяких випадках необхідна стислість невимушено змінює назву змісту предмета дослідження.

Проблема співвідношення назви дослідження та його предмета яскраво простежується і в запропонованій роботі. Вже в назві закладено дві проблеми, які необхідно зараз пояснити. Перш за все, проблемним є сам термін “колонізація”. С.І.Ожегов в своїй роботі дає наступні визначення цього терміну:

«1. Захватив чужую страну насильственным путем, превратитъ (-щать) ее в колонию.

2. Заселитъ (-лятъ) переселенцами колонистами пустующие земли». [189;224].

Це визначення означає, що колонізація може бути як внутрішньою (засвоєння околиць власної держави), так і зовнішньою (засвоєння поселень, пов'язаних з землеробством за кордонами власної держави).

Наступним аспектом у визначенні характеру колонізації є відношення між колоністами та корінним населенням регіону. Згідно історичному досвіду, як правило, зовнішня колонізація супроводжувалась або насильницьким підкоренням, або просто знищенням корінного населення. Найбільш яскравими

прикладом цього процесу є доля полабських слов'ян та балтійського племені прусів (XIII ст.), цивілізацій інків, ацтеків, майя та корінного населення Австралійського та Африканського континентів. Внутрішня колонізація в деяких країнах також супроводжувалась масовим знищенням корінного населення (племена індіанців у Сполучених Штатах Північної Америки в XVIII-XIX ст.).

Друга проблема, яка закладена в назві цієї роботи, полягає у визначенні кордонів регіону дослідження. Справа в тому, що сучасний Хабаровський край, як адміністративна одиниця був сформований тільки 2 серпня 1948 року. В цей день в самостійну адміністративну одиницю була виведена Амурська область – колишня автономна область у складі Хабаровського краю. Хабаровський край утворився 20 жовтня 1938 року разом з автономною Амурською областю та Приморським краєм.

Зміна адміністративних кордонів на Далекому Сході може стати темою самостійного дослідження, хоча цей процес і продовжувався до 2000 року – утворення Далекосхідної Федеральної Округи. В XX столітті (з 1900 по 1938 р.р.) досліджуваний регіон в адміністративному відношенні послідовно входив до складу Приамурського генерал-губернаторства (1900-1901 р.р.), Далекосхідного намісництва (1901-1905 р.р.), Приамурського генерал-губернаторства (1905-1920), Далекосхідної республіки (1920-1922) та Далекосхідного краю (1922-1938). І кожного разу, під час змін назви регіону змінювались його зовнішні та внутрішні кордони. Таким чином, вивчаючи історію освоєння Далекого Сходу, слід враховувати фактор постійної зміни адміністративного кордону.

Хронологічними рамками дослідження є 1910-1928 р.р.

14 червня 1910 р. Державна Рада Російської Імперії остаточно затвердила “Закон об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении”. Тобто документа, з якого де-юре розпочалась

Столипінська Аграрна реформа, хоча де-факто вона діяла вже три з половиною роки.

У 1926 році було завершено відновлення народного господарства, як в СРСР, так і на Далекому Сході. З 1926 року почалось соціалістичне будівництво, яке відкрило нову еру в житті Далекого Сходу. Але 1928 рік став останнім “мирним” роком в житті регіону. 10 липня 1929 року війська генерала Чжан-Сюе-Ляна порушили Мукденську та Пекінську угоди щодо управління КВЖД та захопили залізницю. В листопаді 1929 року після тривалих провокацій та обстрілів радянської території китайські війська були готові прорватись до озера Байкал, перерізати залізницю (зірвавши тунелі), таким чином, плануючи відрізати радянський Далекий Схід. У відповідь на це в серпні 1929 року була сформована Особа Далекосхідна Армія під командуванням В.К.Блюхера, яка в листопаді 1929 року здійснила серію превентивних ударів. Завдяки конфлікту на КВЖД історія радянського Далекого Сходу стала розвиватись зовсім по іншому сценарію.

Новизна дослідження в наступному:

- використані маловивчені в Україні документи з Державного Архіву Хабаровського краю;
- узагальнена існуюча на Україні література щодо освоєння Хабаровського краю;
- представлена авторська періодизація громадянської війни та військової інтервенції на Далекому Сході (1917-1922 р.р.);
- проаналізовано вплив зовнішньо-політичного фактору на переселенський рух;
- сформульовані та обґрунтовані особливості громадянської війни на Далекому Сході.

Робота складається з вступу, п'яти розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури.

Перший розділ: “Освоєння Далекого Сходу та участь в цьому процесі українців: проблеми історіографії та джерелознавства”.

Другий розділ: “Столипінська аграрна реформа і “паломництво” українського селянства на малоосвоєні землі Далекого Сходу (1910-1916 р.р.)”.

Третій розділ: “Переселенці з України в революції та громадянській війні на Далекому Сході (1917-1922 р.р.)”.

Четвертий розділ: “Відновлення народного господарства краю та переселенський рух з УРСР на Далекий Схід (1923-1928 р.р.)”.

П’ятий розділ: “Рух обратників та вплив на нього прикордонного фактору в 1926-1928 р.р.”.

Розділ І.

Освоєння Далекого Сходу та участь в цьому процесі українців: проблеми історіографії та джерелознавства

З початку XIX ст. в Росії значно посилився інтерес до історії Далекого Сходу. Саме тоді було висунуте питання про повернення цього регіону до складу Росії. Але і на початку XXI ст. залишаються питання, які недостатньо вивчені, не дивлячись на значну кількість матеріалів, які знаходяться в архівах та дозволяють простежити основні етапи освоєння регіонів. Це, перш за все, історія заселення краю, процеси зміни чисельності та національного складу корінного населення та новоселів.

Починаючи з 50-х років XIX ст. в Росії, а пізніше в СРСР з'явилися статті та монографічні дослідження, присвячені цьому питанню. Дореволюційна історіографія зібрала багатий матеріал. Велика та відповідальна робота була проведена радянськими істориками та архівістами. Завдяки цій роботі історична наука отримала низку цінних досліджень та публікацій документів, в яких всебічно розкрито відкриття, заселення та господарче освоєння Далекого Сходу з моменту його входження до складу Росії. Розглянуті питання російсько-китайських та російсько-японських відносин; тимчасової втрати Росією амурських земель та їх повернення в 50-х роках XIX ст.; громадянської війни (1918-1922 р.р.) та повоєнного життя в регіоні. Набагато слабше розроблені історико-географічні аспекти цього питання (чисельність та склад населення, аналіз картографічних джерел та інше), тому що відсутні публікації джерел, які зберігаються в архівах колишнього СРСР.

Серед наукової літератури слід виділити монографії А.І.Алексєєва, Є.Б.Беспрозванних та В.М. Кабузана. Процес формування російсько-китайського державного кордону в Далекосхідному регіоні, а також питання

освоєння та заселення росіянами цих земель отримали в їх роботах найбільш повне висвітлення.

В той же час історіографія, яка присвячена безпосередній участі українців в освоєнні Далекого Сходу не велика.

Існуючі роботи в більшості своїй відносяться до пан-української теорії освоєння Далекого Сходу доктора історичних наук Володимира Сергейчука. Головна ідея цієї теорії базується на твердженні, що регіон освоювався виключно українцями з 1642 року при незначній участі білорусів. При цьому перекичуються не тільки висновки В.М.Кабузана, але й історичні факти.

Так, В. Сергейчук в своїй статті “Східна діаспора. Зелений Клин” [214], використовуючи неназвані джерела, стверджує, що 23 березня 1650 р. на Анадирь відправилась експедиція Семена Мотора, яка через місяць об’єдналась з загоном Семена Дежньова [214;12]. Щоправда подібна заява суперечить деяким історичним фактам, згідно яким С. Дежньов залишив Анадирську зимівлю влітку 1649 року. Крім того, слід обережно підходити до заяви американського історика Губерта Бенграфта, який стверджував, що першим європейцем, прибувшим на Алеутські острови, був український козак Лука Морозенко, якого в 1669 році сюди “загнали вітри”. А другим українцем, що відвідав архіпелаг та склав його карту в 1730 р., був Михайло Гвоздєв (Гвоздь) [214; 12]. В цілому роботи В. Сергейчука носять популістський характер, перебільшуючи значення українського внеску на всіх етапах освоєння Сибіру та Далекого Сходу. Так в статті “Східна діаспора. Сибір” [215] він підкреслює, що саме вихідці з Галичини Н. Мотичак та Г. Популяк навчили всіх в Новому Уренгої бурінню на глибині 5000 м [215;16]. Данні ствердження дискредитують дослідження та підривають авторитет вітчизняної науки. Подібна картина в різній ступені простежується і в роботах інших авторів.

Так, Київський дослідник Ігор Виниченко в своїй статті “До питання розселення українців в державах колишнього СРСР” [125] показує лише динаміку зміни кількості українського населення в різних регіонах Російської

імперії та СРСР з 1299 по 1945 р., не торкаючись економічних та соціальних причин цього явища.

Інформаційно більш цікава стаття Ігора Виниченко “До історії організації “шефства” над українськими районами Далекого Сходу” [126]. В роботі міститься багатий фактичний матеріал з ЦДАВОВУ, в примітках наведені вихідні данні наведених документів.

Шановний дослідник І. Виниченко пише, що більшу частину документів він знайшов в ЦДАВОВУ ф. 1, оп. 7, спр. 704, але слід зазначити, що наведена справа має назву:

“
ВУЦВК
організаційний відділ

м. Харків

Постанова ВУЦВКу про сільські бюджети УРСР та матеріали обстеження сільбюджету в Селідівському, Валківському і Люксембургському районах.

почато: 31 жовтня 1931 р.

закінчено: 30 листопада 1931 р.”

Ні про яке шефство над далекосхідними українцями в цій справі немає будь-якої інформації.

Стаття Олени Ковальчук “Переселення селян українських губерній Російської Імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) [156] на відміну від роботи І. Виниченко [125] вказує причини, які призвели до міграції українського селянства в межах Російської Імперії, головні з яких перенаселеність та безземелля в більшості українських губерній, а також які заходи вживала влада, щоб розв’язати ці проблеми.

Робота Галини Довженюк “За піснями на далекий Схід (експедиційні нотатки)” [135] підводить підсумок російсько-білорусько-української

етнографічної експедиції в Східну Сибір та на Далекий Схід. Але, не дивлячись на позитивні якості, недоліком роботи є спроба знайти в чистому вигляді “далекосхідну Україну” та небажання визнати той факт, що вижити в умовах далекосхідної дійсності XIX-XX століть можна було лише силами всього багатонаціонального населення регіону, тому місцеві мешканці і вважають себе далекосхідниками.

Іншої точки зору дотримується відомий радянський вчений В.М.Кабузан, на роботи якого посилаються вищезгадані автори. В своїх монографіях: “Как заселялся Дальний Восток (вторая половина XVII – начало XX века)” [148] і “Дальневосточный край в XVII – начале XX в.в. (1640-1917) Историко-демографический очерк” [149] вчений підкреслює інтернаціональний характер освоєння регіону, ілюструючи роботи великою кількістю статистичних даних.

Базуючись на принципах інтернаціоналізму в освоєнні регіону, написані статті В.В. Літвінова: “Из истории украинского переселенческого движения (1906-1916 г.г.)” [170], “Вхождение Приамурья в состав Российской империи во второй половине XIX века” [171], “Попытка решения большевиками аграрного вопроса и начало гражданской войны на Дальнем Востоке” [172], “Особенности гражданской войны на Дальнем Востоке (1918-1922) и участие в ней украинцев” [173], “Далекосхідний кордон і українці” [174], “Русская эмиграция и генерал А. Кутепов. Очерк на заданную историей тему” [169].

При досить невеликій кількості праць з теми: “Участь українців в освоєнні Далекого Сходу” існує велика кількість монографій та статей, які розкривають різноманітні етапи та епізоди життя Далекого Сходу, згадуючи при цьому і діяльність українців в регіоні. Ці роботи можна розділити на наступні групи:

- праці, що мають краєзнавчий характер;
- праці, які присвячені приєднанню Далекого Сходу до Росії;
- праці, присвячені дипломатичному протистоянню та врегулюванню спірних моментів;

- роботи, присвячені найбільш впливовим в регіоні особам;
- роботи, присвячені революції та громадянській війні в регіоні;
- роботи, присвячені білогвардійській еміграції на Далекому Сході;
- роботи, присвячені планам і діям Японії в XIX – 30-х роках XX століття;
- роботи, присвячені економічному розвитку Далекого Сходу;
- роботи, присвячені радянським збройним силам на Далекому Сході;
- роботи, присвячені православній церкві...

А.І. Алексєєв в цілому ряді монографічних робіт дослідив географічні аспекти освоєння Далекого Сходу та Російської Америки до кінця XIX ст., коли російські експедиції вперше нанесли на географічну карту великі неосвоєні території. Детально досліджена А.І. Алексєєвим робота спеціальної Амурської експедиції початку 50-х років XIX ст., результатом якої стало відновлення заселення росіянами Далекого Сходу. Автор переконливо довів, що вивчався край, який фактично не належав Китаю.

Так в своїй монографії “Освоение русскими людьми Дальнего Востока и Русской Америки до конца XIX века” [110]. А.І. Алексєєв описує процес освоєння цього краю трьома етапами:

- відкриття території, її приєднання та формування зовнішніх кордонів;
- вивчення території – створення географічних карт, вивчення морів, корисних копалин, флори, фауни...;
- народногосподарське використання території – заселення, будівництво, населених пунктів, внутрішнє районування, розвиток промисловості та торгівлі.

Аналогічний підхід спостерігається і в інших його роботах “Николай Николаевич Муравьев” [109], “Подвиг Невельского” [111] та в інших.

Багато статистичних матеріалів міститься в роботі Я.Є.Водарського “Население России в конце XVII – начале XVIII в. (численность, сословно-классовый характер, размещение)” [127]. В цій роботі автор показує напрямки міграції населення у вказаний період, зокрема приділяючи увагу місцям осідання українських переселенців.

Є.Л.Беспрозванних в своїй монографії “Приамурье в системе русско-китайских отношений XVII – середине XIX” [115], яка вийшла в світ в 1983 році, підводить підсумок тривалої роботи радянських вчених в сфері російсько-китайських відносин в XVII – 50-х роках XIX ст. Є.Л. Беспрозванних досліджує взаємовідносини Росії та цинського Китаю в контексті Приамурського питання. В монографії простежується не тільки хід історичних подій, пов’язаних з поступовою зміною ситуації на Далекому Сході, але й аналізується вплив зовнішньополітичного становища на Далекому Сході та Центральній Азії на відношення між Росією та Китаєм, розглядаються основні напрямки російської політики на Далекому Сході та позицію цинського уряду в Амурському питанні. Дослідження базується на аналізі російських та китайських джерел. Є.Л. Беспрозванних комплексно досліджує “амурське питання” за весь період його існування з XVII по 50-ті роки XIX ст. Тільки цей підхід є вірним, тому що неможливо відірвати Нерчинську (1689) від Айгунської (1858) та Пекінської (1860) угод. Розглядаючи історію російсько-китайських відносин, використовуючи велику кількість джерел та публікацій Є.Л.Беспрозванних довів, що цю територію Росія не придбала та не анексувала, а лише повернула власні землі, тимчасово втрачені наприкінці XVII ст.

Монографія Ігоря Попова “Россия и Китай 300 лет на грани войны” [203] продовжує підняту Є.Л.Беспрозванних тему, але доводить її до 1917 року.

Монографія Л.М. Кутакова “Россия и Япония” [100] узагальнює та аналізує російсько-японські відносини в XVIII – на початку XX ст., дозволяючи тим самим побачити народження та розвиток стратегічних планів Японії. Вдосконалення та реалізація яких знайшли своє відображення в монографії Л.М.Смирнова, Є.Б. Зайцева “Суд в Токио” [217], а також в збірнику “Экспансия Японии на Дальнем Востоке (конец XIX – первая треть XX в.)”, який вийшов у Владивостоку в 1990 р.

З великої кількості робіт, присвячених громадянській війні на Далекому Сході, особливе місце займає монографія О.Д.Самойлова “На страже завоювання Октябрю (крах контрреволюції на Дальнем Востоке)” [211].

Базуючись на широкій джерельній базі, О.Д. Самойлов розкриває події громадянської війни, підкреслюючи активну участь в ній місцевого населення та його інтернаціональний характер.

В історії регіону особливе місце займають органи державної безпеки. І хоча в останні роки про їх діяльність прийнято писати лише в темних тонах, слід пам'ятати, що історія не здійснюється в білих рукавичках, особливо в прикордонних регіонах. Діяльності далекосхідних чекістів присвячені такі роботи, як Д.Л.Голінков “Крушение антисоветского подполья в СССР (1917-1925 г.г.)” [130], В. Листов “Михаил Абрамович Трилиссер” [168], А. Краюшкін, А. Полянський “Ефим Георгиевич Евдокимов” [163], І. Доронін “Тригорий Сергеевич Сыроежкин” [137]; Г. Миронов “Сергей Гусаров” [181], М. Смирнов “Кузьма Синилов” [218], Г. Миронов “Тимофей Строкач” [182]. З узагальнюючих монографій хотілося б відзначити книгу “Пограничники. Энциклопедия военного искусства” [200]. В книзі міститься інформація не тільки про формування російських кордонів та становлення прикордонних військ, але і про конкретних людей, які несли службу на різних кордонах Радянського Союзу.

Всі існуючі роботи, безумовно, є нашим золотим фондом. Але залишається багато не розроблених тем по історії Далекого Сходу. Це перш за все заселення регіону в перші роки після його приєднання до Росії, не врахована кількість китайського, корейського та корінного населення в XIX-XX століттях, відсутні чіткі дані про територіальне розміщення переселенців з Центральної Росії та інших регіонів держави та багато інших.

Це дослідження ставить собі за мету розкрити одну з таких малодосліджених тем, як “Участь українців в процесі колонізації Хабаровського краю 1910-1928 р.р.”.

Робота над цією темою розпочалась з виявлення джерел. В результаті проведеного дослідження були виявлені три осередки, в яких містяться архівні матеріали, що могли б допомогти розкрити тему: “Участь українців в процесі колонізації Хабаровського краю (1910-1928 р.р.)”, а саме:

- Центральні державні архіви України в Києві;
- державні і приватні архіви в Сан-Франциско, Стенфордї та Нью-Йорку (США);
- державний архів Хабаровського краю (Російська Федерація).

Ті документи, які зберігаються у вітчизняних архівах в силу об’єктивних причин не можуть в повній мірі сприяти розкриттю теми. Так, в центральному державному історичному архіві України в Києві документи, датовані лише до 1917 року. З них певний інтерес представляють:

- “Об ассигновании средств на мероприятия по переселенческому делу. Из журнала годичного собрания Киевского губернского комитета по делам земского хозяйства от 30 сентября 1908” [41];
- “Дело о разрешении переселения в разные места из Киевской, Подольской и Волынской губернии 1909” [42];
- “Дело о порядке отправки переселенцев из Киевской и Подольской губернии в Восточную Сибирь и др. окраины России 23 ноября 1883 – 6 февраля 1909” [43];
- “Дело об урегулировании переселения крестьян в Сибирь из пределов Юго-Западного края 1909” [44];
- “Дело по вопросу урегулирования переселения крестьян в Сибирь из Юго-Западного края 24.03.1909 – 18.10.1910” [45];
- “Предписание мировому посреднику 2-го участка Липовецкого уезда от 7 июня 1912 г. о рассмотрении прошения крестьянки с. Попутни В. Адамчуковой о выдаче ей бесплатного билета на проезд до ст. Дубалинде Амурской области” [46].

В Центральному архіві вищих органів влади і управління України документальні матеріали за довоєнний і воєнний періоди зберігалися неповністю. Це пов'язано перш за все з переїздом архіву в 1934 р. з Харкова у Київ і евакуацією в липні 1941 р. до Челябінська та поверненням в Київ в травні 1944 р. Крім того, в 1941 р. були повністю знищені матеріали за 1927-1935 р.р. і частково за 1936-1940 р.р. Збереглося лише 67 одиниць збереження без оригіналів постанов уряду. В числі знищених найважливіших документів – оригінали постанов Ради Народних Комісарів Української РСР, Економічної Ради при Раді Народних Комісарів УРСР, оригінали протоколів і матеріалів засідань Ради Народних Комісарів та Економічної Ради при Раді Народних Комісарів УРСР за 1921-1937 р.р. та багато інших цінних документів [40].

Але серед збережених документів необхідно в першу чергу визначити справу 794 (фонд 1, опис 7) “Листування з міськрадами про культурну шефську роботу над українськими районами Далекого Сходу та плани роботи міськрад (10.08.1931 – 17.02.1932)”. В цій справі містяться документи про спроби провести українізацію на Далекому Сході. Характеризуючи ці документи, слід зазначити, що більша їх частина являє собою звичайні відписки. І лише одиниці, наприклад, таблиця, яку склав інспектор Янків [25], містять реальну інформацію про зв'язок між УРСР і Далекосхідним краєм.

Інші матеріали (в тому числі статистичні), про переселенський рух за кордони УРСР в 1925-1926 р.р. можна знайти в справі 639 (ф. 27, оп. 6) “Матеріали і листування з переселенськими комітетами про переселення за межі України (10.10.1925-22.12.1926)”. В цій справі є документи, які відносяться і до планів переселенського руху на Далекий Схід, а саме:

- “Ориентировочный план и порядок переселения в 1925-1926 г.г.” [27];
- “План переселенческой компании 1925-1926 года” [28];
- “Инструкция о порядке работ Президиума Всесоюзного Переселенческого Комитета (утверждена президиумом комитета 26 января 1926 г.)” [29];

- “Ориентировочный план и порядок переселения в 1925-26 году, утвержден в заседании Президиума во Всесоюзном Переселенческом комитете от 26/I – 26 г.” [30];
- “Перспективний план переселення за межі України” [31];
- “Докладная записка Наркомзема о переселении” [32];
- “Відомість нарядів, що видані округам в 1926 році, на переселення на союзні колфонди та про їх виконання” [33];
- “До президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету докладна записка до плану переселення за межі України на союзні колфонди” [34];
- “Смета по выполнению плана работ по переселению за пределы Украины на 1925-1926 г.” [35];
- “Проект постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету “Про переселення за межі України”” [36];
- “Перспективный план переселения за пределы Украины” [37];
- “Губернскому земельному управлению № 3/2-3п-4/1-1926 г. об открытии ходачества в 1926 г.” [38];
- “Резолюция по докладам т.т. Каплана, Севрякова и Крафта «О переселении»” [39].

Вище названі документи дозволяють ознайомитись з планами українського радянського уряду про переселенський рух за межі республіки. Але в них відсутня інформація про реальну кількість переселенців, відправившихся в подорож згідно цим планам, що робить використання цих джерел неефективним.

При вивченні російської науково-історичної літератури (зокрема роботи співробітника Музею Далекосхідного державного технічного університета А.О.Хісамутдінова ([229],[230],[231]) , було встановлено, що значна частина архівних матеріалів з історії Далекого Сходу перебуває в державних і приватних американських архівах.

Так Гуверовський інститут війни, революції та миру (Hoover Institution on war, revolution and peace) в Стенфорді є на сьогоднішній день крупним осередком зберігання архівних матеріалів російської далекосхідної еміграції. Важко дати якісне визначення тому, що зосереджено в цій установі, бо документи і досі майже не введені в науковий обіг, відомо лише, що серед них є:

- рукопис Н.А. Андрюшкевича “Последняя Россия: Воспоминания”. Про значення цієї роботи кажуть її глави: “Атаманщина”, “Под красной властью”, “Переворот 26 мая”, “Демократическая власть”, “Народное собрание”, “Смена правительств”, “Последнее правительство”;

- спогади генерал-лейтенанта Д.Л.Хорвата (переведені на англійську);

- спогади голови військового відділу КВЖД М.В.Колобкова “Борьба с большевиками на Дальнем Востоке (Хорват, Колчак, Семенов, Меркулов, Дитерихс)”;

- спогади та щоденники колишнього прем'єр-міністра в уряді адмірала О.В. Колчака, П.В.Вологодського;

- щоденники та спогади генерал-майора С.А.Щепихіна – начальника штабу Західної армії в Сибіру;

- матеріали і документи Ю.К.Старка та В.П.Антоненка, присвячені останньому періоду існування Сибірської військової флотилії;

- документи про діяльність в Сибіру Американського експедиційного корпусу;

- роботи І.І.Серебреннікова і спогади Н.П. Голубєва, присвячені діяльності генерал-лейтенанта Р.Ф.Унгерна фон Штернберга;

і багато інших...[229;21-28].

В Сан-Франциско знаходиться Російський Центр (Музей російської культури). Документи, що зберігаються в цій установі і досі є “terra incognita” для істориків, не дивлячись на унікальність матеріалів, що там перебувають. Формування фондів музею велося переважно за рахунок особистих колекцій емігрантів, серед яких найбільший інтерес мають:

- фонд дипломата та східнознавця А.Т.Бельченко;
- фонд колишнього російського генерального консула в Дайрені П.Г.Васкевича;

- Далекосхідний фонд, матеріали якого розподіляються за темами:

- громадянська війна на Сході від Уралу до Камчатки;
- Китайсько-Східна залізниця;
- Заамурська округа прикордонної варті та Заамурська залізнична бригада;
- Забайкальське козаке військо;
- життя російської еміграції в країнах Далекого Сходу та Австралії...

Перш за все це зібрання колишнього керівника КВЖД і голови емігрантських організацій на Далекому Сході Д.Л.Хорвата (2000 документів обсягом більше 8000 аркушів, що відносяться до 1899-1921 р.р.); Особисте зібрання Д.П.Пантелеєва (документи за 1918-1942 р.р.), колекція А.Г.Єфимова (близько 1000 документів, рукописів статей і книг); колекція шанхайського підприємця В.В.Федуленко; колекція генерал-майора О.М.Вагіна; документи зібрання В.В.Пономаренко і багато інших [230;24-25].

Третім осередком зберігання далекосхідних документів в США є бібліотека Колумбійського університету в Нью-Йорку. Тут зберігаються: колекція генерала К.К.Акінтієвського (три ящика документів і спогади); колекція М. Бореля (мемуари і більш ніж 100 інших документів); колекція К.К.Міллера; колекція Ю.А.Черемшанського (три ящика); колекція професора М.П.Головачова (більш ніж 3000 архівних документів); колекція П.П.Балакшина (більш ніж 100 документів); колекція А.П.Воробчука-Загорського (більше 1200 документів); колекція С.В.Востроніна (близько 1000 документів)... В цих колекціях містяться документи, що розкривають події громадянської війни, діяльність Американського експедиційного корпусу та Християнської спілки молодих людей, інформацію про діяльність ОГПУ та

Комінтерну в Китаї серед емігрантів, а також про діяльність російських емігрантських організацій в Китаї, в тому числі і РФП...[231;24-27].

Але в силу об'єктивних економічних причин документи, які зберігаються в вищеназваних установах, опинились недосяжними для цього дослідження.

Слід зазначити, що найбільш повно історія освоєння Далекого Сходу розкривається в документах, які зберігаються в далекосхідних архівах Російської Федерації. Знайомство з ними почалося в 1996-1997 р.р. під час написання дипломної роботи: “Роль українців в освоєнні Сибіру та Далекого Сходу”. Тоді, шукаючи матеріали в державний архів Приморського краю, державний архів Хабаровського краю, в державний архів Красноярського краю, в Російський державний історичний архів Далекого Сходу в державний архів Читинської області, в державний архів Іркутської області, в державний архів Омської області, в державний архів Амурської області та в державний Архів Єврейської автономної області були направлені листи-запити. На більшу частину яких було отримано відповіді, в яких повідомлялось, що в ДАОО, ДАІО, ДАЧО, РДІА ДС, ДАКК та ДАПК відсутні документи за даною темою. І лише працівники ДАХК в листі № 7-33/414 від 09.01.1998 р. надали перелік документів за темою “Переселення українців на Далекий Схід”. В березні 2000 року, завдяки сприянню директора ДАХК В.Д.Родінцевої та наукового співробітника М.Г.Сморчкової, були отримані копії необхідних документів (лист № 7-11/534 від 01.02.2000 р.).

За своїм інформаційним значенням документи ДАХК містять інформацію про реальну картину переселенського руху на Далекий Схід вихідців з України та інших регіонів СРСР, що дозволило зробити порівняльний аналіз цього явища. Хотілось би підкреслити, що на відміну від ЦДАВОВУ в ДАХК містяться данні не тільки про запланованих, а і про реальну кількість прибувших в регіон переселенців, тому між даними цих установ є досить суттєва відмінність. Ось чому головний акцент при створенні цієї роботи було зроблено саме на документи ДАХК.

Крім архівних матеріалів при дослідженні теми використовувались збірки документів, виданих ДАХК в 1949 р. (“Дальревком. Сборник материалов”), та в 1962 р. (“Борьба рабочего класса за восстановление и развитие промышленности Дальневосточной области. Сборник материалов и документов”). Розміщені в цих збірках документи містять різнопланову інформацію про життя на Далекому Сході в перші роки існування Радянського Союзу.

Серед надрукованих в СРСР збірників архівних документів окремо стоїть п'ятитомне зібрання “Пограничные войска в СССР... Сборник документов и материалов”, яке охоплює період з 1918 по 1950 р.р. Кожен том складається з розділів, які відповідають різноманітним ділянкам державного кордону СРСР. В цьому дослідженні використовувались документи з двох частин вищеназваного зібрання: «Пограничные войска в СССР 1918-1928 г.г. Сборник документов и материалов» та «Пограничные войска в СССР 1929-1938 г.г. Сборник документов и материалов». Надруковані в них документи дозволяють розкрити становище на далекосхідному кордоні в роки громадянської війни (1918-1922 р.р.) [59], [60]; становлення радянських прикордонних військ в повоєнний період [68], [70]; терористичну діяльність далекосхідної еміграції та засоби боротьби з нею [62], [69], [98], [99].

Останньому аспекту прикордонного життя присвячені документи [61], [94], надруковані в 1997 році в “Военно-Историческом журнале”. В цих матеріалах міститься інформація про діяльність військових загонів в Маньчжурії. Ця інформація була отримана працівниками компетентних органів від безпосередніх учасників цих угруповань.

Слід відзначити, що в радянській історіографії існував однобічний підхід при вивченні ключових етапів вітчизняної історії. Так, в надрукованих збірках документів міститься інформація лише про дії однієї сторони. Крім того, навіть надруковані матеріали містять ідеологічні купюри. Так, наприклад, в збірці “Дальревком...” [58] з текстів документів вилучені прізвища, як репресованих в

тридцятих роках, так і тих, чиї імена були викреслені з історії (Я.Б.Гамарник, П.О. Кобозев та інші), залишились лише назви посад, які займали ці люди в той час.

Серед збірок документів, надрукованих в дев'яностих роках XX століття, хотілося б відзначити “Акти святейшого патриарха Тихона...” [47]. В якій, зокрема, міститься інформація про духовних лідерів Благовещенської та Владивостокської єпархії наприкінці XIX - першій третині XX століття [47; 903, 914].

Трьома роками раніше в світ вийшов збірник «Столыпин П.А. Нам нужна великая Россия... Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном Совете». Серед надрукованих в ньому документах в рамках досліджуємої теми найбільший інтерес мають «Речь о праве крестьян выходить из общины...» [96] и “Речь о сооружении Амурской железной дороги...” [95]. В першому документі підводяться підсумки першого етапу аграрної реформи, а в другому сформульовані мета і завдання освоєння Далекого Сходу та вказані шляхи їх досягнення.

Історично склалось так, що більша частина документів, які відносяться до переселенського руху в дореволюційний період та подій революції і громадянської війни (1917-1922 р.р.), загинули в вогнищах пожеж, які неодноразово знищували далекосхідні міста під час бойових дій, знищувались вони і при частій зміні влади, а також під час архівних чисток за часів Радянського Союзу. Значна частина документів білого руху була вивезена за кордон в 1922 році і лише незначна їх частка повернулась на Батьківщину після 1945 року, як наприклад, Російський закордонний історичний архів з Праги (зараз в Державному архіві Російської Федерації) або харбінські фонди з Північної Маньчжурії (зараз в Державному архіві Хабаровського краю), інші і досі розкидані по всьому світі, про що мова йшла вище. Також слід враховувати, що серед великої кількості японських документів, які мали відношення до діяльності генерального штабу, воєнного міністерства та

міністерства іноземних справ, знищених між 14 та 30 серпня 1945 року, були документи, які мали відношення до справи Чжан Цзо-ліня, Мукденського інциденту, Маньчжоу-Го, планам і діям Японії щодо СРСР і багатьом іншим питанням [216; 15-16]. Тому велика увага була приділена мемуарній літературі, яка завдяки своїй різноплановості, дозволила заповнити інформаційні порожнечі при вивченні обраної теми.

Існуючі мемуари можна умовно розділити на наступні групи, присвячені:

- географічному відкриттю та вивченню регіону;
- економічному освоєнню краю;
- подіям революції, громадянської війни та військової інтервенції в 1917-1922 р.р.;
- знаковим персоналіям в історії Далекого Сходу;
- погляду радянських громадян на білу еміграцію в Китаї.

Не дивлячись на те, що відкриття і перші дослідження Далекого Сходу проходили в XVII столітті, в силу об'єктивних причин росіянам довелося заново вивчати ці землі в другій половині XIX століття. Дослідники регіону залишили по собі не тільки звіти, але і спогади про людей, події та природу краю, де проходила їх діяльність.

Г.І.Невельської – керівник Амурської експедиції 1850-1855 р.р. є автором книги: “Подвиги русских морских офицеров на Крайнем Востоке России. 1849-1855”, уривок з якої “Русский флаг поднят. Амурская экспедиция” [82] використовувався в цьому дослідженні. В цій роботі автор розповідає не тільки про дії Амурської експедиції; звичаї, традиції та життя місцевих мешканців, але і про кабінетну боротьбу між представниками різноманітних придворних партій (графа К.В.Нессельроде та майбутнього графа М.М.Муравйова-Амурського). Завдяки перу Г.І.Невельського розкриваються погляди вищих російських урядовців на Амурське питання, та на шляхи його вдалого для Росії вирішення.

М.М.Пржевальський досяг світової слави завдяки вивченню Центральної Азії, хоча його перші дослідження проходили в Уссурійському краї в 1867-1869 роках. Як в роботі “На далеких реках” [90], так і в “Путешествии в Уссурийском крае” [89], автор показує реальну картину далекосхідного життя під час першого етапу переселенського руху в регіон. Так вже в перших розділах “Путешествия в Уссурийском крае” М.М.Пржевальський дає топографічний огляд регіону; інформацію про козацькі та селянські поселення, їх мешканців, місцеву торгівлю, корінне населення...

Спостереження М.М. Пржевальського продовжуються в роботі В.К.Арсеньєва “В нижнем течении” [48], де описується експедиція 1908 року. В цьому творі, дослідник, зокрема, проводить порівняльний аналіз змін в регіоні між 1859 та 1908 роками.

Серед групи спогадів, присвячених економічному освоєнню регіону та переселенському руху на Далекий Схід, необхідно відзначити роботи М.І.Венюкова, С.Ю.Вітте, І. Каттеля, П. Кропоткіна, В. Солнцевої, О.О.Фадєєва...

Відомий географ ХІХ століття М.І.Венюков проводив в травні-червні 1857 року топографічну з'йомку нових російських населених пунктів на лівому березі Амура. Його спогади «Первые годы» [52] несуть інформацію про початок економічного освоєння регіону, особливості заснування населених пунктів, взаємовідношення між населенням та місцевою адміністрацією, як правило, критикуючи дії останньої. В спогадах також міститься порівняння про засвоєння Далекого Сходу та Середньої Азії, та як далекосхідники відносились до справи освоєння регіону.

П. Кропоткін, якого більше знають як революціонера, деякий час був урядовцем при генерал-губернаторі М.М.Муравйові-Амурському. В цей час він об'їздив далекосхідний регіон. Враження від цих поїздок були занотовані їм в спогадах “Сплав” [74]. Ця робота органічно пов'язана зі спогадами М.І.Венюкова, розкриваючи внутрішню картину заселення та освоєння регіону.

Спогади далекосхідних урядовців доповнює робота В. Солнцевої «Выносливая косточка» [93], де містяться спогади селян-переселенців, які прибули в регіон в 1855 році. В цій роботі міститься інформація про життя, промисли та освоєння регіону очами безпосередніх учасників цього процесу.

Міністр фінансів Олександра III та Миколи II С.Ю.Вітте в своїх спогадах [54], крім всього іншого, розповідає про Московські переговори 1896 року між Російською та Китайською імперіями, про всі плани щодо будівництва КВЖД, та про дії російського уряду в цьому питанні.

Спогади І. Каттеля [73] містять інформацію про будівництво Комсомольська-на-Амурі, яке стало органічним продовженням розвитку регіону в тридцятих роках XX ст.

Відомий радянський письменник виходець з Далекого Сходу О.О.Фадєєв, ніколи не забував про край, де пройшла його молодість. Як чесна людина та справжній комуніст Олександр Олександрович, бачачи всі зміни в регіоні після громадянської війни та двадцяти літ радянської влади, звернувся до Далекосхідного крайкому ВКП(б), де порівнюючи становище в регіоні до революції і зараз, зробив висновок про погіршення життя далекосхідників, завдяки чому це джерело є унікальним.

Спогади Я. Забари “Солнце над Июнь-Коранью” [64] також містять інформацію про ті складності та перегини, які мали місце під час відновлення далекосхідного сільського господарства в двадцятих роках XX століття, про перші спроби створення колективних сільськогосподарських підприємств та про ті перегини, які при цьому мали місце.

Громадянська війна на Далекому Сході одна з найбільш розкритих тем в мемуарній літературі. Існуючі спогади можна поділити на роботи, автори яких описують як події всієї громадянської війни, так і їх окремих епізодів.

До першої групи відноситься робота М.І. Губельмана “Борьба за советский Дальний Восток 1918-1922” [58]. Автор – один з організаторів та керівників партизанського руху на Далекому Сході, розповідає про

революційні події та їх учасників, починаючи з владивостокського повстання 1906 року та закінчуючи припиненням японської інтервенції на о. Сахалін в 1925 році.

Спогади учасників громадянської війни в регіоні Б.Л.Беляєва “Люди и события Приморья (из истории борьбы за власть Советов в Приморье 1917-1922 г.г.)” [49] та В.М. Елєша “На берегах Волги и Тихого океана” [105] не просто містять інформацію про події того часу, але й знайомлять читачів з біографічними нарисами учасників вищезгаданих подій.

Особливе місце займає спільна праці Д.І.Бойко-Павлова (одного з керівників партизанського руху в Хабаровському повіті та члена Установчих зборів ДВР) та Є.П.Сидорчука (працівника Владивостокської ради робітничих та солдатських депутатів, пізніше учасника громадянської війни) «Так было на Дальнем Востоке» [51]. В цьому творі описується не тільки складна політична боротьба в регіоні в 1917-1918 роках, початок громадянської війни та військової інтервенції, але і розкриваються економічні та соціальні причини, які призвели до цих подій.

Частково дублюють вищезгадані твори “Записки премьера ДВР” [83], автором якої є П.М.Никифоров. Тому інформаційно більш важливою є його ж робота “Октябрь в Приморье” [84], одним з ключових моментів якої є унікальні описи подій в далекосхідних селах влітку та в осені 1917 року, які призвели до внутрішньої громадянської війни в регіоні.

Спогади М.І.Казаніна “Записки секретаря миссии” [72] дозволяють побачити, яким чином уряду ДВР вдалося подолати дипломатичну ізоляцію та встановити зв'язки з китайським урядом та дипломатичними місіями, розташованими в Пекіні.

Партизанський рух намагався описати один з його керівників П. Постишев. В своїх спогадах “Первый партизанский...” [88] він показує війну без купюр та визнає факт відповідальності двох сторін за скоєні жорстокості.

Логічним продовженням спогадів П.Постишева є робота В. Шнейдера “Приморские комсомольцы в подполье” [104].

О.О.Фадєєв також занотував свої враження від громадянської війни в “Письме Булочникову” [100]. В ній автор описує тільки ті події, в яких безпосередньо приймав участь. Крім того, О.О.Фадєєв дає цікаві характеристики своїм соратникам.

Командир стрілецького полку НРА А. Захаров в своїх спогадах “Штурм” [65] описує, як проходила Волочаєвська операція в лютому 1922 року очима не штабного працівника, а безпосереднього учасника бою.

Певний інтерес представляють спогади Августа Гольдфінгера «Были Августа Мадьяра. Рассказы разведчика партизанского интернационального отряда» [55]. Ця робота дозволяє побачити війну очима рядового солдата-інтернаціоналіста.

Однією з найбільш яскравих особистостей в роки громадянської війни на Далекому Сході є Сергій Георгійович Лазо. В спогадах його дружини Ольги Андрійовни Лазо «Народный герой Сергей Лазо» [76] та М.І.Губельмана “Сергей Лазо” [56] розповідається про життєвий шлях, події в яких він приймав участь та його трагічну смерть. Але, переслідуючи спільну мету, ці роботи відрізняються одна від одної в підході. Якщо О.А. Лазо більше уваги приділяє безпосередньо життю С.Г.Лазо, то робота М.І.Губельмана побудована на опису та аналізу подій, які відбувалися в той час в країні та регіоні, та як на них впливав Сергій Лазо.

В спогадах В.П.Малишева [78], Смирнова І.Я. [92] та Якімова А.Т. [106] міститься інформація про далекосхідний етап життя І.П.Уборевича, останнього командуючого НРА та військового міністра ДВР. При роботі з цими джерелами слід враховувати, що це була одна з перших спроб пробити інформаційний вакуум навколо ім'я людини, проголошеної “ворогом народу” в 1937 році. В спогадах міститься не тільки інформація про бойові дії за Спаськ та звільнення

Владивостока, але і враження громадян Радянської Росії про ДВР, що дозволяє побачити на низовому рівні існуюче відношення до “буферної держави”.

Вірогідно аналогічне завдання переслідували А.І.Мікоян [80], В.М.Верхових [53], М.Б.Кузеніц [75], М.І.Рачков [91] та А.Г.Якімов [106], згадуючи Я.Б.Гамарника в період відновлення народного господарства на Далекому Сході. Тому що після 1938 року ім'я товариша Яна було викреслено з радянської історії.

Не бажаючи принижувати заслуги будь-кого, все ж слід відзначити, що одним з найбільш популярних до 1938 року “далекосхідників” в СРСР був В.К.Блюхер. В 1963 році в Москві було надруковано збірник “В.К.Блюхер. Статьи и речи”. Більша частина документів, що увійшли до нього, були повернуті з небуття та надруковані вперше після тривалої перерви. Ці документи представляють об'єктивно-критичну картину подій, учасником яких був В.К.Блюхер. Найбільш яскраво це простежується в документі “О состоянии Народно-революционной армии Дальневосточной республики к лету 1921 года” [50]. В цій доповіді майбутній маршал Радянського Союзу не тільки дає реальну картину збройних сил ДВР, але й критикує Москву за непродумані дії, перш за все в кадровому питанні.

Але в забутті перебували не тільки радянські урядовці, але й їх супротивники по громадянській війні. І якщо в двадцятих роках ХХ століття білогвардійська точка зору вивчалась, а спогади друкувались в СРСР, то пізніше до 1990-х років тривала пауза. Мова йде перш за все про своєрідні спогади О.В.Колчака, тобто протоколи його допита в Іркутську взимку 1920 року. Згідно ідеї Слідчої комісії, свідчення адмірала повинні були розкрити не тільки історію колчаківщини, але і автобіографію її керівника. Повністю реалізувати цей задум завадив розстріл адмірала 7 лютого 1920 р. Але це джерело дозволяє познайомитись з автопортретом О.В.Колчака, автоісторією виникнення колчаківської диктатури, характерними рисами цього режиму...Особливий інтерес представляє та частина допита, де адмірал

розповідає про події в Маньчжурії в 1918 році, про спроби консолідувати всі сили для боротьби з більшовиками, про втручання в цю боротьбу союзників, про причини та початок отаманщини...

Вперше “Допрос Колчака” було надруковано в 1925 році і до 1990 р. [63] він не передруковувався. Порівнюючи ці видання, необхідно відзначити, що в виданні 1925 року є маса прикладів недбалого відношення до історичного документа, що призвело до чисельних грубих помилок та друкарських помилок, перекручуючих зміст свідчень адмірала Олександра Васильовича Колчака [63;240-242].

Однією з білих плям вітчизняної історії є життя білої еміграції. Тривалий час вікном в цей невідомий світ були мемуари радянських урядовців, які бачили життя своїх колишніх співвітчизників за кордоном. Про життя російських емігрантів в Китаї в 20-х роках ХХ століття можна дізнатися із спогадів В.І.Чуйкова та М.І.Казаніна. Маршал Радянського Союзу В.І.Чуйков в своїй книзі “Миссия в Китае” [103] згадує про росіян в Маньчжурії, в той час як в книзі радянського дипломата М.І.Казаніна “В штабе Блюхера. Воспоминания о Китайской революции 1925-1927 годов” [72] можна знайти інформацію про російську колонію в Шанхаї.

Закінчуючи огляд джерел, необхідно сказати: в цілому дослідники володіють достатньою кількістю як надрукованих, так і архівних матеріалів, дозволяючих відтворити картину заселення, а також господарчого освоєння Далекого Сходу в 1850-1928 роках.

При дослідженні обраної теми були використані наступні методи:

- принцип об’єктивного історизму;
- синхронний метод;
- хронологічний метод;
- метод періодизації;
- метод історичних паралелей;
- історико-генетичний метод;

- динамічний метод.

Головним методом, який використовувався при створенні цього дослідження, є принцип об'єктивного історизму. Це пояснюється тим, що далекосхідна дійсність під впливом часу з 1910 по 1928 р.р. змінювалась та розвивалась і цей процес необхідно враховувати.

При вивченні століпінської аграрної реформи та переселенського руху на Далекий Схід на будь-якому з його етапів використовувався синхронний метод. Зроблений завдяки йому “горизонтальний зріз” дозволив побачити, як проходила аграрна реформа в різних регіонах країни, так само, як по різних регіонах проходив переселенський рух на Далекий Схід.

В доповнення до синхронного методу було використано метод історичних паралелей. Діючи за принципом порівнювай порівнюєме, вдалося порівняти, як проходив переселенський рух в регіон на всіх досліджуємих етапах, що разом з синхронним методом дозволило найбільш повно розкрити картину переселенського руху на Далекий Схід, як в “горизонтальному, так і в вертикальному зрізі”.

Хронологічний метод дозволив розглянути участь українців в освоєнні Хабаровського краю на різних часових етапах, тобто створити проблемно-хронологічний (вертикальний) зріз досліджуваної теми.

Метод періодизації використовувався при створенні авторської періодизації громадянської війни та військової інтервенції на Далекому Сході та дожовтневого переселенського руху (1850-1916 р.р.).

Метод історичного моделювання, або метод реконструкції було втілено при створенні таблиць, графіків та діаграм, які проілюстрували реальне положення речей в різноманітних областях далекосхідного життя. В даному випадку метод історичного моделювання був тісно пов'язаний з статистичним методом.

Історико-генетичний метод дозволив простежити, як поводити себе представники різних національностей та рас на Далекому Сході, а також при

розкритті природи переселенського руху та при вивченні життя та господарської діяльності цих переселенців в досліджуємому регіоні.

Динамічний метод дозволив чітко побачити різницю в житті переселенців з Європейської Росії, Кореї та Китаю.

Розділ II

Столипінська аграрна реформа і „паломництво” українського селянства на малоосвоєні землі Далекого Сходу (1910-1916 р.р.)

Одним з місць найбільш компактного мешкання значної групи вихідців із українських губерній став Далекий Схід, де на 1 січня 1917 року з 977058 чоловік, що проживали в Приамурському генерал-губернаторстві, 245428 чоловік вказали містом свого виходу сучасну Україну.

Вихідці з українських губерній брали активну участь в дореволюційному розвитку регіону, в Громадянській війні на Далекому Сході (1917-1922) не тільки як пересічні учасники подій, але і як керівники та організатори цих подій в усіх протидіючих таборах; у відновленні господарства краю в 20-ті роки; в заснуванні промислової бази в 30-тих роках та в громадському житті регіону в XX столітті.

Однією з центральних проблем внутрішнього життя Росії, починаючи з XVI століття було заселення і господарче освоєння віддалених регіонів країни. Монголо-татарська навала перервала м'яку аграрну колонізацію східних земель слов'янами, але як тільки Золота Орда втратила колишню могутність і почала розпадатися, російське населення потягнулося в донські, приазовські та волжські степи. Повільний, але помітний рух проходив на всьому просторі від Києва до Нижнього Новгорода. Кількість вихідців з російських „україн” щорічно збільшувалась. В 1546 році путивльський воєвода писав царю Івану IV в Москву: „Ныне, государь, казаков на поле много: и черкасцев, и киян, и твоих государевых, вышли, государь, на поле изо всех украин» [216; 7-8].

Як зазначав відомий дослідник Я.Є.Водарський, в XVI-XVII ст. відбувалось інтенсивне заселення нових земель в Середньому Поволжі Центрально-Зелючеробському районі, Сибіру вихідцями з Центрально-Нечорноземного району та Північного Заходу.

Важко простежити, де лежать витoki процесу, тому що документи тих часів зберегли дуже мало імен, пов'язаних із засвоєнням Сибіру: «Ермак Тимофеевич, Иван Кольцо, Богдан Брязга, Гаврила Ильин, Никита Пан, Савва Болдыря, Карчил Окул, Иван Александров (Черкас), Алексей Галкин, Гаврила Иванов, Матвей Мещеряк...». Але і серед них можна знайти етноніми, які зв'язують їх власників з тими регіонами, де зараз знаходиться Україна.

В першу чергу це відноситься до Нікити Пана, тому що звертання „пан” існувало тільки на території Литви та Польщі, у складі яких в той час знаходились українські землі; та «Ивана Александрова сына по прозвищу Черкас», тому що так називали українських козаків. Приймаючи до уваги, що вищеназвані Пан та Черкас були отаманами у війську Єрмака, то можна припустити, що серед козаків, які приєднали в 1582-1585 р.р. до Московського царства Сибірське Ханство були і інші черкаси.

Менше, ніж за сто років піддані „Білого Царя” пройшли від Уралу до Лени, приєднавши до Московського царства 10333,6 тис.км². Але основна заслуга в освоєнні нових земель належала не українцям, а вихідцям з Помор'я. За даними Я.Є. Водарського в першій половині XVIII ст. з Західного Помор'я пішли 138000 чоловік. Не дивлячись на те, що частина з них зупинилась в Північному Приураллі, основна маса розташувалась в Сибіру [127; 161-165]. В цей же час, згідно „рописи ссыльных черкас” в 1642 році було «сослано на службу и пашню» 188 українців з родинами з Чугуєва, Курська та Воронежа спочатку в низові міста – Свіяжськ, Курмиш, Ядрінськ та інші. А потім на ріку Лену до воєводи стольника П.П. Головіна, якому було наказано перевести черкас в пашенних селян [214; 14].

Невелика кількість слов'янського населення Якутського воєводства сприяла участі переселених черкас в експедиціях російських землепроходців на Амур та до узбережжя Тихого океану. Дослідженням цього регіону з 1639 по 1647 р.р. займались загони Максима Перфільєва (1638-1641), С. Скороходова (1643), В. Колеснікова, І. Похабова та І. Галкіна (1645-1647), Д.

Копилова (1636-1639), І. Москвітіна (1639-1642), М. Васильєва (наприкінці 1630х), Є. Бахтеярова (1641-1642), В. Пояркова (1643-1646), В. Юр'єва (1647), М. Стадучіна (1647); промисловців Гр. Вікженцева (1646), Ів. Квашніна (1648) та Єр. Хабарова (1649-1653).

Підвищений інтерес сибірської адміністрації до р. Амур та приамурських земель в XVII ст. можна пояснити тими чутками, які доходили до Якутська та Єнісейська.

З безлічі різноманітних повідомлень воєводи прийшли до висновку, що берега невідомої річки густо заселені, в лісах безліч соболя, в горах є срібло та інші метали, землі родючі та придатні для землеробства, а клімат м'який та теплий. В сибірських умовах подібна інформація дозволяла вирішити адміністрації три головних завдання, які були поставлені урядом.

По-перше, організувати вирощування злакових культур безпосередньо в Сибіру.

По-друге, освоєння нових угідь хутрових тварин („м'якого золота” – надійної валюти того часу).

По-третє, знайти родовища корисних копалин, переважно благородних металів.

Але всі розуміли, що спочатку необхідно відкрити шляхи до Амуру, дослідити регіон, закріпити та засвоїти його. Рішенням цих завдань займалися загони землепроходців. В результаті їх діяльності в період 1639-1647 р.р. було досліджено узбережжя Охотського моря від гирла Амура до Пенжинської губи. Вже в 1643 р. якутська адміністрація мала значну інформацію про Амур та шляхи до нього, яка не залишала сумнівів, що приамурські землі можуть стати джерелом продовольства, хутра і дорогоцінних металів. Експедиція В. Пояркова відкрила Алданський шлях, ріку Зею, середню та нижню частину Амуру, підтвердило інформацію про родючість земель, зібрало інформацію про місцеві народи. В. Поярков встановив факт незалежності амурського населення, яке могло бути приведено під владу російського царя. Перші

„чертежи” Зєї, Амура та Тихоокеанського узбережжя випередили перші маньчжуро-цинські карти (1711) більш, ніж на 65 років. Була зібрана нова інформація про Сахалін та практичним шляхом була доведена можливість плавання від гирла Амура на Північ. Ясачні книги XVII століття підтверджують пріоритет Московського царства в оподаткуванні мешканців Приамур'я та Примор'я, що зробило їх російськими підданими. Цинське оподаткування було вторинним і здійснювалось незаконно, порушуючи Нерчинську (1689) та Кяхтинську (1727) угоди.

Практичним результатом діяльності землепрохідців стала санкція Москви на приєднання Приамур'я та Примор'я.

Головним виконавцем указу Олексія Михайловича став уродженець Великого Устюга Єрофей Павлович Хабаров. Завдяки діям його загону в Даурії було створено воєводство, центром якого став Нерчинськ. Під управлінням нерчинського воєводи знаходилися також приамурсько-приморські остроги, які стали осередками далекосхідного землеробства. «Челобитная и послужной список охочих и служилых амурских казаков, пришедших на Амур с Е. Хабаровым, Т. Чечигиным, Д. Зиновьевым, П. Бекетовым, И. Кашинцевым» від 3 квітня 1655 р. дозволяє припустити, що серед приєднавших Приамур'є до Росії були вихідці з території сучасної України. Мова йде про «Марчко Андреева, Федотко Дорофеев Кривокурец, Трошка Карпов Южак, Митька Микитин Хохряков, Филка Емельянов Табаков, Микулайка Юрьев, Трофимко Микитин, Пронка да Ивашка Тарасовы, Ивашко Иванов Южак, Теренко Чечигин, Ивашко Васильев Пан, Тараско Никитин, Овдокимко Южак, Федотко Микитин, Якутка Григорьев Южак, Ивашко Иванов Рудаков, Микитка Иванов Щербак, Онтипко Черкашенин» [102; 134-140].

Родючі землі Приамур'я приваблювали російських переселенців. В другій половині XVII ст., завдяки їх зусиллям виникли села Покровське, Ільїнське, Вяткіно, Монастирщино, Солдатово та інші, які заклали міцні основи російського землеробства на Амурі та мали прямий зв'язок з його подальшим

засвоєнням та розвитком в XIX-XX ст. В 1682 році Приамур'я відокремилось в Албазінське воєводство.

Таким чином, можна зробити висновок, що лівий берег Амура став такою ж областю Російської держави, як і Якутія, але більш обжитою, ніж Забайкалля. Участь українців в засвоєнні далекосхідних земель залишалась епізодичною, скоріше випадковою, ніж закономірною.

Взаємовідносини росіян з місцевим населенням краще всього характеризував Ф.В. Врангель, який зазначав, що подвиги землепроходців «не ознаменовались бесчеловечными поступками, как ненасытная алчность к золоту испанцев в Перу и Мексике» [164; 75-76]. Міф про завоювання Сибіру та Далекого Сходу, який існував в дореволюційних дослідженнях та в історіографії 20х-30х років XX століття було спростовано в наукових працях Є.Л. Беспрозванних [115], Г.А. Леонтьєвої [167]; Р.Г. Скриннікова [216]. Якщо б відношення російського та місцевого населення не були б дружніми та добросусідськими, то хіба зміг би О.І.Герцен сказати: «Горсть казаков и несколько сот бездомных мужиков перешли на свой страх океаны льда и снега и везде, где оседали усталые кучки, в мерзлых степях, забытых природой, закипала жизнь, поля покрывались нивами, и это от Перми до Тихого океана» [164; 76].

В цей період народився російсько-китайський конфлікт, який повністю не урегулювали досі. Причина конфлікту знаходилась в небажанні маньчжурів бачити по той бік кордону міцну державу, яку підтримує місцеве населення. Маньчжурська династія Цинь вела в XVII ст. війни з Китаєм, які скінчились повним загарбанням останнього. Багаторічна війна знекровила маньчжурську армію. Тому маньчжури періодично здійснювали напади на приамурські та приморські стійбища даурів та дючерів для захоплення „гарматного м'яса”. Ці племена знаходились на більш низькому рівні розвитку, тому не мали можливості чинити опір загарбникам.

Російські поселення, на думку маньчжурів, становили реальну загрозу їх інтересам, тому цинські правителі розпочали депортації населення в Маньчжурію. Ці заходи знищили дауро-дючерську землеробську культуру на Амурі [167; 108]. Крім того, маньчжури розпочали відкриті військові дії проти російських поселень. В червні 1658 року загинула більша частина загону О. Степанова разом зі своїм командиром. Але планам повного фізичного знищення російських переселенців завадила мужність албазінців, які в 1684 та 1686 р.р. відтягли на себе головні сили цинської армії, та не дали прикордонній битві перетворитись в повномасштабну війну.

Завдяки албазінцям імператор Суань Є 4 вересня 1686 року відправив голландського посла до російського царя з пропозицією провести переговори про припинення військових дій та про влаштування державного кордону. Місцем переговорів маньчжури обрали м. Нерчинск, але прибули туди на півмісяця раніше встановленого терміну, окупувавши Приамур'я, що дало їм перевагу на переговорах.

Бажаючи уникнути нав'язуємої маньчжурами війни, російський уряд пішов в 1689 році на підписання Нерчинської угоди. В цих умовах керівнику дипломатичної місії, уповноваженому вести переговори з цинськими представниками Ф.О. Головіну вдалося внести в першу статтю угоди розділ про відкладання встановлення державного кордону до більш сприятливих умов. Подібне положення речей зберігалось до 40х р.р. XIX ст., тому що активна політика російських царів у Європі та на Кавказі не дозволяла уряду виділити достатню кількість коштів для планомірного освоєння далекосхідного краю. Єдине, що зробив Павло I, - переклав рішення низки складних далекосхідних проблем на промислово-торгівельну компанію Шеліхова-Голікова-Мильнікова (з 1709 року Російсько-Американська компанія).

В цей час в російському суспільстві існували дві полярні точки зору на рішення Амурського питання. О. Чиріков – керівник Другої Камчатської експедиції після смерті В. Берінга, Г. Шеліхов – крупний негоціант Східного

Сибіру, генерал-губернатор Східного Сибіру В.В. Якобі та багато інших доводили необхідність повернення Амура, пояснюючи, що той, хто володіє Амуром – володіє Сибіром.

Інших поглядів дотримувався канцлер К.В.Нессельроде, який вважав, що Росії не потрібні азійські землі тому, щоб не дратувати Великобританію, їх необхідно віддати тому ж Китаю.

В умовах російської дійсності, нажалі для регіону, проблемою його благоустрою займалися люди, які з часом стали „державними злочинцями” (декабрист П.І. Пестель, петрашевиць Р.А. Черносвитов та інші). Після арештів їх ідеї в кращих традиціях вітчизняної бюрократії були забуті. Хоча спроби дослідити Амур не припинялись. Експедиції І.Ф. Крузенштерна та поручика О.М. Гаврилова не мали успіху. Згідно їх досліджень гирло Амура було непридатним для проходження кораблів, вихід з південного Лиману перекривав півострів Сахалін. Але якщо І.Ф. Крузенштерн наполягав на перевірці своїх досліджень, то Компанія, від імені якої діяв поручик О.М. Гаврилов вважала їх незаперечними.

Подібні результати не задовольняли нового генерал-губернатора Східного Сибіру М.М. Муравйова, який, використовуючи зв'язки при дворі, добився відправки транспорту „Байкал” під командуванням свого прихильника капітан-лейтенанта Г.І.Невельського з Кронштадта на Тихий океан в 1847 р.

Відкриття Г.І.Невельського вразило усіх: Сахалін виявився островом, Амур – судохідним та незалежним від Китаю та будь-якої іншої держави. Долаючи опір супротивників в обличчі канцлера К.В.Нессельроде, голови Азіатського департаменту при МІС Л.Г.Сєнявіна та військового міністра, голови Державної Ради О.І.Чернишова, партія прихильників Муравйова-Невельського в обличчі генерал-адмірала великого князя Костянтина Миколайовича, Міністра внутрішніх справ Л.О. Перовського та начальника Головного морського штабу О.С. Меншикова добилися призначення Г.І. Невельського керівником Амурської експедиції (1850-1855 р.р.)

Під час цієї експедиції були проведені дослідження в нижній течії Амура, на острові Сахалін та в Татарській протоці. Влітку 1850 р. Г.І.Невельський підняв російський прапор в заснованому ним Ніколаєвському посту. Він повідомив шкіперам іноземних судів, що узбережжя Тихого океану до Кореї належить Росії. В листі до генерал-губернатора Східного Сибіру від 14 липня 1853 р. керівник експедиції підкреслював, що головну увагу слід звернути на укріплення російського впливу в Приамур'ї та Примор'ї, тому що Петропавловськ «никогда не может быть главным и опорным пунктом на Восточном океане, ибо при первых неприяженных столкновениях с морскими державами мы вынуждены найдемся снять этот порт как совершенно изолированный. Неприятель одной блокадой может уморить там всех с голоду» [115; 160].

К серпню 1853 р. Росія мала в Приамур'ї та Примор'ї Петровський, Ніколаєвський, Костянтинівський, Маріїнський та Александровський пости. В тому ж році були засновані Ільїнський та Муравйовський пости на Сахаліні.

Як в другій половині XIX ст., так і зараз слід визначити, що Г.І.Невельської діяв в інтересах російського народу та безпеки Далекого Сходу.

Його побоювання були обгрунтовані. Ще в першій чверті XIX ст., не бажаючи зв'язувати собі руки на Далекому Сході, уряд пішов на поступки іноземним державам. 17 квітня 1824 р. було укладено російсько-американську конвенцію, що визначила кордон російських поселень та промислів на 54'40'' півд.ш., внутрішні води цих держав в Тихому океані взаємно відкривалися для промислів. 28 лютого 1825 р. подібна конвенція була укладена і з Об'єднаним королівством. Оскільки промисловий флот Росії на Далекому Сході був слабким, а військового взагалі не було, обидві конвенції таким чином містили односторонні поступки з боку Росії [115; 160].

Використовуючи конвенції, американський та європейські уряди прагнули не допустити посилення позиції Росії в цьому регіоні.

М.М. Муравйов поділяв побоювання Г.І.Невельського. Напередодні Кримської війни він прийняв заходи щодо посилення позиції Росії на Далекому Сході. В 1851 р. було сформовано Забайкальське козаке військо, були відправлені листи в Пекін, з повідомленням про перевезення військ по Амуру. Крім того, щоб не виникло непорозумінь, генерал-губернатор провів особисті переговори з цинським намісником в Айгуні. Ці дії дозволили своєчасно підготуватися до вторгнення англо-французької ескадри.

Після закінчення Кримської війни новий імператор Олександр II доручив М.М. Муравйову провести переговори з китайським урядом для остаточного влаштування кордону між двома державами. Щоб полегшити проведення переговорів, Міністерство іноземних справ Росії повідомило Пекін, що російським підданим було заборонено торгувати в Китаї опієм.

Китайський двір гідно оцінив поведінку північного сусіда під час опіумних війн. І, не дивлячись на протидію Великобританії, 16 травня 1858 року М.М.Муравйов укладає в Айгуні договір з Китаєм, згідно якому кордон між двома державами було встановлено по Амуру. Лівий берег до Морського гирла став російським, правий берег до річки Уссурі – китайським. Землі від Уссурі до моря знаходилися в спільному володінні [115; 170].

2 листопада 1860 р. 28-річний полковник, граф М.П.Ігнат'єв, використав протиріччя між Великобританією та Францією, під час опійової війни, уклав з Китаєм Пекінську мирну угоду. Ця угода на відміну від англо-китайської та франко-китайської угод була укладена виключно дипломатичними методами без військового шантажу [66; 12]. Згідно цього договору східний кордон між Росією та Китаєм встановлювався «от слияния рек Шилки и Аргуни, ...вниз по течению реки Амура до слияния последней реки с рекой Уссури. Земли, лежащие по левому берегу реки Амур, принадлежат Российскому государству, а земли, лежащие на правом берегу..., до устья реки Уссури, принадлежат Китайскому государству. Далее, от устья реки Уссури до озера Химкай, граничная линия идет по рекам Уссури и Сунгача. Земли, лежащие по

восточному берегу от сих рек, принадлежат Российскому государству, а по западному – Китайскому государству... Граничная линия упирается в реку Тумыньцзян на двадцать китайских верст (ли) выше впадения ее в море» [115; 178-179].

Тим самим була завершена більш ніж 150-річна епопея дипломатично-дослідницької роботи, яка дозволила російській державі повернути територію Приамур'я та Примор'я без людських втрат, виключно мирним шляхом.

Укладення Пекінської угоди 1860 р. сприяло в подальшому більш вдалому розвитку Далекого Сходу. Російська Імперія отримала вихід до незамерзаючого Японського моря, де ще до 20 червня (2 липня) було засновано порт Владивосток. Вже в 1862 р. тут було засновано порт, який став головною російською тихоокеанською базою, відтіснивши на другий план замерзаючий взимку Ніколаєвськ-на-Амурі.

Але в другій половині XIX ст. проголосити землі, які знаходяться в зоні перетину інтересів низки європейських країн, своїми було недостатньо. Щоб утримати їх, було необхідно захистити регіон у військовому відношенні і перш за все захистити ці землі.

Для вирішення першої задачі вже у 1854 р. розпочалося переселення на Амур забайкальських козаків та колишніх каторжан, які стали основою нового козацького війська. Положення про Амурське козацьке військо було височайше затверджено у 1860 р. Амурські козаки підкорялися губернатору Амурської та Приморської областей (з 1879 року тільки Амурської). В зв'язку зі змінами адміністративного кордону ці козаки перейшли в підкорення Приамурському генерал-губернатору та командуючому військами Приамурської військової округи, який був наказним отаманом Амурського козацького війська. Амурські козаки охороняли кордон по рікам Амур та Уссурі, комплектували створену в 1897 році Амуро-Уссурійську флотилію. Для покращення охорони південного кордону регіону в 1889 році на основі пішого батальйону Амурського козацтва було створено Уссурійське козацьке військо,

яке пізніше поповнили козаками з Донського та Кубанського козацтва. Наказний губернатор Уссурійського козацтва (він же військовий губернатор області) підкорявся Приамурському генерал-губернатору, який був військовим наказним отаманом Амурського та Уссурійського козачих військ.

Для охорони морського кордону уряд розпочав укріплення Сибірської військової флотилії та створенню Тихоокеанської ескадри. Крім того, на Далекий Схід регулярно приходили кораблі Балтійського флоту. В другій половині XIX століття, до створення матеріальної бази флотилії у Владивостоку кораблі СВФ щорічно йшли на зимовку і для ремонту машин в японські порти, що дозволяло налагодити стосунки з сусідньою державою та краще вивчити театр Тихого океану, Японського та Жовтого морів. Присутність на Тихому океані кораблів російського флоту, що займали активну позицію, стримувала загарбницькі апетити європейських держав.

Одночасно з укріпленням оборони краю генерал-губернатор Східного Сибіру М.М. Муравйов–Амурський адміністративними мірами почав заселяти берега Амура. Згідно плану М.М. Муравйова на протязі 3500 верст по берегам рік Амур та Уссурі було необхідно побудувати ланцюг станиць, які повинні були зв'язати берега Тихого океану з Сибіром. Усі були проти цього плану: військовий міністр не мав зайвих солдат, міністр фінансів - вільних коштів; міністр іноземних справ, як завжди, боявся дипломатичних ускладнень. Таким чином все повторювалось.

М.М. Муравйов знову діє на власний розсуд, розраховуючи лише на незначні кошти Східного Сибіру. Як згадував один з урядовців генерал-губернатора П.О. Кропоткін, діяти треба було швидко, щоб поставити противників заселення Приамур'я, як в Росії, так і за її кордоном, перед здійсненням фактом.

П.О. Кропоткін писав в своїх спогадах, що дії генерал-губернатора були незвичайними в російській дійсності. Не маючи вільного населення в Східному Сибіру, М.М. Муравйов-Амурський повернув громадянські права засланим та

каторжним, які відбували термін покарання в каторжних роботах та приписаних до кабінетних промислів, перевівши їх в Забайкальське козацьке військо [74; 354-355]. Пізніше їх частина була переселена по Амуру і Уссурі. Крім того, губернатор звільнив 1000 каторжників (більшістю вбивців та розбійників), яких вирішив влаштувати, як вільних переселенців, в нижній течії Амура. Російські селянки майже завжди їдуть в Сибір за засланими чоловіками. Таким чином, переселенці мали свої родини. Але були і неодружені, які звернули на це увагу генерал-губернатора М.М. Муравйов погодився і наказав звільнити каторжанок і запропонував їм обрати чоловіків. Часу було обмаль – вода швидко спадала в Шилці, плотам слід було вирушати. Губернатор вистроїв ці пари, благословив та оголосив їх подружжями. П.О. Кропоткин згадував, що бачив ці родини через 6 років. Селища були бідні, поля прийшлося відвойовувати у тайги, але, в цілому, думка губернатора здійснилась, а ці родини були не менш щасливі, ніж браки взагалі. Амурський єпископ Іннокентій визнав ці родини законними, як і їх дітей і наказав відмітити так в церковних книгах [74; 355].

Крім того, за наказом генерал-губернатора 2000 солдатів з штрафних батальйонів стали колоністами. Їх розселили як прийомних синів, в козачих родин, або влаштували, як артельні холості господарства по селам. Але 10 чи 20 років в миколаївській казармі не могли підготувати людину до землеробської праці. „Синки” тікали від „отцов”, приєднувались до бездомного, бродячого міського населення, займалися випадковою роботою, пропивали весь заробіток та чекали нову роботу” [74; 355].

Характерною особливістю життя перших колоністів на берегах Амура була скупченість мешканців при великій віддаленості населених пунктів один від одного. Не дивлячись на те, що двадцять родин отримували для ведення господарства землі, які по площі дорівнювались Санкт-Петербургу [52; 324] в одному будинку мешкало від трьох до п’яти родин [52; 323].

В цей же час інтервали між населеними пунктами становили від 50 до 1137 верст [52; 332-333]. Крім того, слід зазначити що до кінця 19 століття, коли в Китаї відбулося Іхетуанське повстання (повстання боксерів). Китайський кордон не турбував російське населення на Далекому Сході.

Підтримуючи погляди В.М. Кабузана, переселенський рух на Далекий Схід в XIX на початку XX століття можна поділити на три етапи, кожний з яких охоплює не менше 20 років та гарантується на засобі прибуття переселенців в регіон.

Перший етап 1858-1882 р.р. – час, коли переселенці користувалися послугами Московсько-Сибірського тракту – сумно звісної Володимирки (Владимирки).

Другий етап 1883-1902 р.р. прибуття переселенців морем з російських чорноморських портів через Суецький канал до Владивостоку.

Третій етап 1903-1914 р.р. – за допомогою Транссибірської магістралі, КВЖД та Амурської залізниці.

Динаміка прибуття переселенців на Далекий Схід обумовлювалась політикою уряду по відношенню до переселенців в той час та пропускною спроможністю кожного з каналів прибуття мігрантів в регіон.

Щоб оцінити пропускну спроможність Володимирки, вважаємо доцільним привести в даному дослідженні наступні цифри. Щорічно по тракту між Томськом та Іркутськом проходило 80000 возів, які супроводжувало 16000 ямщиків. Швидкість руху по тракту була різноманітною. В 1857 році було встановлено рекорд серед фельд'єгерів. Кур'єр генерал-губернатора М.М. Муравйова доставив депешу з Іркутська в столицю менш ніж за два тижня, долаючи за добу більше 470 км. Обози з вантажом влітку проходили 40-50 км за добу, а взимку – до 60 км. Заслані втрачали близько місяця на відстань, яку фельд'єгер – рекордсмен покривав за 24 години.

Російські письменники залишили в щоденниках спогади про цю дорогу. Так, Гліб Іванович Успенський, який проїхав по Володимирці в 1888 році

писав, як важко пустити новоселам коріння на благодатній сибірській землі, про те, як деякі стають „обратниками” і тягнуться в рідні міста. Двома роками пізніше, відправляючись на Сахалін цим маршрутом проїздив А.П. Чехов. Між Томськом та Красноярськом він занотував: «Сибирский тракт – самая большая и, кажется, самая безобразная дорога во всем свете». «Тяжело ехать, очень тяжело, но становится еще тяжелее, как подумаешь, что эта безобразная, рябая полоса земли, эта черная оспа есть почти единственная жила, соединяющая Европу с Сибирью. И по такой жиле в Сибирь, говорят течет цивилизация!» [164; 102-106].

Якщо такі важкі відчуття дорога пробуджувала у людей, які їхали без родин, без значного вантажу, то нема нічого дивного в тому, що більшість переселенців не доїхала до Приамур'я, на дорогу до якої треба було витратити від 18 до 30 місяців. Більшість з бажаючих переїхати на Далекий Схід з Європейської Росії і отримавших дозвіл на переселення в Амурську область в 1866-1871 р.р., не дійшли до місця призначення і осіли в Західному Сибіру та Семиріччі, що підтверджується статистичними даними (див. додаток № 1).

Таким чином, слід відзначити, що з тих небагатьох селян, які вирішили переселитись до місця призначення прибуло лише 30,59%.

До 1861 р. переселення здійснювалось за казенні кошти. Але в цей час на схід стали відправлятись селяни на свої кошти. Як правило, на нові землі переселялися середняки, тому що бідняку не було за що придбати квиток, а куркулю і на старому місті жилося непогано.

Статистичні данні механічного руху населенню Амурської та Приморської областей з 1850 по 1882 р.р. по категоріям населення [149; 160-161] підтверджують спостереження П.О. Кропоткіна (див. додаток № 2).

Таким чином, статистичні дані показують, що населення Амурської області майже вдвічі перевищувало по чисельності населення Приморської області. Це можна пояснити фактором відстані, а також тим, що в верхній течії Амура був ряд районів підготовлених самою природою для землеробства.

Землею обетованною Приамурського генерал-губернаторства була Бурея. І це було не випадково. За спогадами одного з найбільш відомих географів ХІХ ст. М.І.Венюкова ставало зрозумілим, що таких чудових угідь, як між Зеєю та Хінганом, мало в цілій Росії, а в Сибіру взагалі не існує” [52; 317]. В інших районах Далекого Сходу землею під селища або приходилося відвойовувати у тайги або під час весняних повеней віддавати все своє майно рікам, біля яких були необережно побудовані будинки.

І все ж селяни відправлялись на Далекий Схід приваблені нечуваними пільгами для переселенців. Згідно «Правилам для поселения в Амурской и Приморской губерниях» від 27.04.1861 року переселенці отримували земельні ділянки по 100 десятин на родину, право вільно обирати ділянку, земля звільнялась на 20 років від податку, поселенці – від подушної податі назавжди і від військової служби на 10 років [149; 60], [51; 6].

Але, не дивлячись на надані пільги, приток слов'янського населення з Європейської Росії був набагато слабшим ніж вихідців з сусідніх держав: Китаю та Кореї. Це було особливо помітно в районах між Благовещенськом та Хабаровськом, та у Нікольськ-Уссурійському краї відповідно. Тільки в останньому регіоні, не дивлячись на високу смертність, мешкало 8768 корейців. Характерною особливістю корейської колонізації був прихід назавжди, з родинами основним заняттям російських корейців було землеробство з засвоєнням цілинних земель. Як і слов'янське населення регіону корейські переселенці знаходили тут свою нову Батьківщину. На відміну від китайців, які були, як правило, сезонними робітниками [132], корейці приймали російське підданство, вивчали російську мову, хрестили та віддавали своїх дітей в російські школи. З 6142 корейців, які мешкали в Південно-Уссурійському краї, у 1878-1879 р.р. були охрещені в православну віру [219].

Але в 1881-1882 р.р. уряд Олександра ІІІ змінив своє відношення до переселенської політики на Далекий Схід в кращий для регіону бік. Гадаємо, що не може бути пояснено наступним збігом обставин.

По-перше, вбивство народовольцями 1 березня 1881 року царя Олександра II, хоч і не викликало селянського повстання, але, як стало відомо уряду під час слідства, підготовка до нього проходила на території всієї імперії. Міністерство внутрішніх справ розуміло, що малоземельні губернії є горючим матеріалом можливих заворушень в державі, тому зняти соціальну напругу, не змінюючи існуючих порядків, стало одним з головних завдань уряду.

По-друге, занадто великий приток іноземців в Приамурське генерал-губернаторство міг поставити під загрозу сам факт російської присутності та національної приналежності цих земель.

Ці обставини, на нашу думку, і призвели до того, що 1.06.1882 р. були надруковані спеціальні правила по казеннокоштному переселенню в Південно-Уссурійський край, згідно якому з Європейської Росії на Далекий Схід повинні були щорічно відправлятися 250 селянських родин [149; 96]. Для заохочення переселенців уряд 26.01.1882 р. видав нове положення, згідно якому усі вище названі пільги надавалися тільки російським підданам. При здійсненні цього проекту, МВС зупинило свій вибір на населенні сучасної Лівобережної України, тому що саме тут в цей період поселилися процеси малоземелля та перенаселення. Це відбулося завдяки тому, що в Чернігівській, Полтавській та Харківській губерніях був високий процент панського землеволодіння з скороченням селянських ділянок, завдяки природному приросту населення. В цьому регіоні в той час не було розвинутої промисловості, яка дозволила б безземельному селянству знайти надійні джерела щодо існування. Крім того, Лівобережна Україна знаходилась неподалік від чорноморських портів, обраних відправним пунктом для майбутнього переселення.

В підтримку нового маршруту був час, який переселенці проводили в дорозі. Для порівняння з першим етапом слід привести лише одну цифру: подорож з Одеси до Владивостоку через Суецький канал та Індійський океан займала всього 50 діб. Динаміка руху переселенців на Далекий Схід в роки другого етапу освоєння цього регіону проілюстрована в додатку № 3.

Виходячи з наданих цифр, видно, що найбільша кількість переселенців прибули в регіон в 1900 році. І це не випадково. Справа в тому, що наприкінці XIX ст. розпочалось будівництво Транссибірської магістралі (1891 р.). В 1898 р. було відкрито рух поїздів по Уссурійській залізниці від Владивостока до Хабаровська, що полегшало заселення Приханкайської та Суйфунської низини. Крім того, після московських переговорів у 1896 році (22.05 (03.06.)) між Російською та Китайською імперіями було підписано угоду про спільне будівництво залізниці, що пов'язувала б Читу та Владивосток по китайській території, так званої Китайсько-Східної Залізниці або КВЖД. Цьому будівництву не завадили ні Іхетуанське повстання в Китаї 1899-1901 р.р., коли знищувались бригади путійців, розвинчувалися рейки, розпилювалися на дрова шпали та телеграфні стовпи; ні масова втеча каторжан з „колесухи”, коли по дорозі небезпечно було проїхати, а на околицях Владивостока, в кварталах Гнилого Вугла, ночі освітлювалися пострілами – йшла справжня війна з біглими каторжниками. Але, не дивлячись на всі ці незручності, залізничне сполучення полегшило пересування мігрантів, бо від Москви до ст. Маньчжурія можна було доїхати за тиждень. Притоку населення не завадило навіть скорочення пільг. З 1900 року уряд скоротив для нових переселенців розмір земельної ділянки до загально-сибірської норми – 15 десятин придатної землі, включаючи 3 десятин лісу на чоловічу душу, зі скасуванням права вільно обирати ділянку. Іншими словами уряд власними руками створив на Далекому Сході ті протиріччя між старими та новими переселенцями, які призведуть до багаточисельних трагедій в роки громадянської війни.

Місця виходу переселенців під час другого етапу переселенського руху (1883-1905 р.р.) проілюстровано в додатку № 4.

Ці данні підтверджують те пріоритетне місце, яке займали вихідці з Малоросії в заселенні далекосхідного регіону. Динаміка прибуття переселенців не була стабільною, що наглядно демонструє додаток № 3. Як ви можете помітити найменша кількість переселенців у XX столітті була зафіксована в

1904-1905 р.р. І в цьому не має нічого дивного, тому що в цей період відбувалась російсько-японська війна, яка фактично змінила відношення не тільки до регіону, а і до переселенського руху. Так розпочався третій етап освоєння Далекого Сходу, який ми пов'язуємо з діяльністю П.А.Столипіна та проведенням його аграрної реформи (1906-1917 р.р.).

Аграрна реформа 1906-1917 р.р. повинна була вирішити найбільш складне для Російської імперії земельне питання.

Суттєвим недоліком аграрної реформи 1861 р. було збереження великих поміщицьких латифундій та чисельних, але незначних за своєю площею селянських ділянок. Революція 1905-1907 р.р. з її селянськими заворушеннями в більшості губерній країни поставили уряд перед необхідністю реформування аграрного сектора.

«Это было довольно смутное время, когда уже горели или догорали помещичьи усадьбы, когда свобода воспринималось как свобода насилия, когда насилие — это иные считали возможным уничтожить насилием же, принудительным отчуждением владельческих земель. В это время правительство начало проводить целый ряд узаконений, относящихся до крестьян» [96; 246].

Першим кроком на цьому шляху став Маніфест від 3 листопада 1905 року «Об улучшении благосостояния крестьянского населения». Згідно другому пункту цього документу селяни отримали право, використовуючи пільгові правила видачі позик в селянському поземельному банку, збільшувати свої земельні ділянки [79; 337-338].

Наступним кроком, який зробив уряд, був «Указ правительствующему Сенату о дополнении некоторых постановлений действующего закона касающихся крестьянского землевладения и землепользования от 9 ноября 1906 года». Саме з цим документом пов'язаний початок аграрної реформи.

За словами П.А.Столипіна, мета реформи полягала в наданні селянству можливості вийти з бідності [96; 246]. Головним принципом цього документу

був дозвіл на вільний вихід з громади та встановлення особистої селянської власності на землю, а не родинної. Втілення в життя закону від 9 листопада було пов'язано з землевлаштуванням для усунення „черезполосиці”. Для цього формувалися повітові землеустрійні комісії.

В різних частинах країни реформа проходила по різному. Найбільш вдало вона проходила в Таврійській, Катеринославській, Херсонській, Санкт-Петербурзькій, Псковській, Смоленській губернії, в західному краю. Але там мова йшла тільки про виділення на відруб та в Самарській та Саратовській губернії. Іншими словами, реформа одразу прижилася або там, де землі були заселені відносно недавно (Новоросія та Нижнє Поволжжя), або в місцевостях, що мали спільний кордон з районами, де панувала приватна власність на землю (північно-західний край, прибалтійські губернії).

Іншу крайність становила Архангельська, Вологодська, Олонецька, Вятська, Пермська губернії, де реформа залишилась мертвою літерою. В цих губерніях, з земельними просторами та величезними відстанями між селищами, населення відчувало необхідність більше у взаємопідтримці, ніж у свободному розпорядженні землею.

Процес реформування сільського господарства суспільство зустріло неоднозначно. Представники полярних політичних партій були єдині в своїй ворожнечі до урядової ініціативи.

Але, не дивлячись на тиск зліва та справа, уряд досягнув певних успіхів у реформуванні аграрного сектору. За три роки (до 01.02.1910 р.) більше 1.700.000 домогосподарів (близько 17% усіх домогосподарів громади) вирішили закріпити свої ділянки в особисту власність; 1.175.000 домогосподарів (більше 11%) з 8780160 десятинами землі остаточно закріпили ділянки в особисту власність. Це, крім цілих сільських громад, в яких до надвірного володіння перейшли ще 193447 домогосподарів, які володіли 1885814 десятинами [96; 248].

На думку П.А.Столипіна, лише в поєднанні з соціальною та аграрною реформами, політичні реформи могли отримати життя, силу та значення, тому закон від 9 листопада прем'єр-міністр розглядав з соціальної, а не з політичної точки зору [96; 246]. «Без сопутствующих, упорно проводимых мероприятий по мелкому кредиту, по аграрной помощи, по просвещению духовному и светскому, нас временно ждут и неудачи и разочарования, но я твердо верю в правильность основной мысли закона» [96; 251-252]. Діяльність уряду не обмежувалась втіленням у життя указу від 9 листопада.

Ще в 1906 році було створено земельний фонд з сільськогосподарських удільних та казенних земель; активно скуповувалися панські землеволодіння Селянським банком. За 14 місяців (1 січня 1906 року) він придбав 7617 маєтків з 8.700.000 десятинами землі – більше ніж за попередні 25 років, потім купівля продовжувалась не так інтенсивно.

Продаж земель та передача їх в оренду селянам на пільгових умовах значною мірою сприяли прискоренню процесу скасування великих маєтків. Остання обставина викликала серйозні зауваження і неприйняття реформи в цілому, враховуючи імператорську родину. У зв'язку з цим обговорення указу від 9 листопада в Державній думі затягнулося до грудня 1908 р. В результаті більшість депутатів не тільки підтримали П.А.Столипіна, але і внесли в законопроект низку поправок, які посилювали тиск на громаду в бік переходу до приватної власності. Але Державна Рада більшість думських поправок відхилила. Розгляд законопроекту затягнувся. Він був остаточно затверджений лише 14 червня 1910 року і отримав назву «Закон об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении», хоча де-факто вже діяв три з половиною роки.

Нагадаємо, що за планом проведення реформи, вона повинна була тривати від 21 до 24 років.

В цей же час новий головний управитель землевлаштуванням та землеробством (з 1908 р.) О.В.Кривошеїн став широко розвивати державне

сприяння підвищенню сільськогосподарської культури - видавати ссуди на меліорацію, поширювати агрономічну освіту, влаштовувати зразкові господарства, та дослідницькі поля на казенних землях. На сільське господарство (за словами С.С. Ольденбурга) звернули прогресивно зростаючу увагу [192; 391].

Крім того, за планом перед організаторами реформи стояло триєдине завдання:

- організація місцевого землевлаштування;
- підготовка для переселенців пристойних умов для життя;
- проведення залізниць та ґрунтових доріг;

Це обумовлювалось тим, що водночас з розв'язанням аграрного питання в європейській частині країни уряд поставив перед собою мету заселити віддалені регіони Імперії. Для цього в 1910 розпочався масовий випуск „столипінських” вагонів. Від звичайних вони відрізнялися тим, що задня їх частина являла собою приміщення у всю ширину вагона призначені для селянського ренаменту та худоби. Було прокладено 115000 верст ґрунтових доріг, було влаштовано 416 лікарських та фельдшерських пунктів в „районах водворенія” [140; 200].

Але після вбивства голови уряду 05.09.1911 р. реформу спустили на гальмах, а в пресі розгорнули компанію, яка стверджувала, що реформа зазнала поразки. З початком Першої Світової війни в 1914 році проведення реформи було припинено, а 28 червня (11 липня) 1917 р. постановою Тимчасового уряду реформування аграрного сектору було зупинено, при цьому всіляко підкреслювався провал реформ.

Столипінська реформа здійснила переломне значення на процес освоєння Далекого Сходу. Після російсько-японської війни (1904-1905 р.р.) інтерес вищих верств населення до Далекого Сходу знову падає. На цьому фоні законопроект про будівництво Амурської залізниці, яка повинна була з'єднати Забайкальську та Уссурійську залізниці, запропонований прем'єр-міністром в

1908 р. знов викликав великі сумніви і рішення уряду здавалося багатьом великою політичною помилкою, враховуючи засвоєння Південної Маньчжурії та концесій на річці Яла в Кореї, які стали приводом для російсько-японської війни (1904-1905). Доводи противників будівництва дороги можна сформулювати наступним чином:

1) витрата 238.000.000 рублів на залізницю і навіть більше в той час для держави була непід'ємною і навіть безглуздою. Поставлена держава повинна була спрямувати усі сили для культурної роботи. В той час як уряд береться за випадкове підприємство, йде проти народних інтересів, тому що кладе на народні плечі новий тягар податків;

2) політика уряду не тільки буде сприяти розоренню населення, але і небезпечна для нього. Тому що згідно урокам новітньої історії активна політика Росії на Далекому Сході може бути нищівною для Росії;

3) виходячи із стратегічних міркувань залізниця вздовж державного кордону може стати легким призом для супротивника. Тому в регіоні слід будувати фортеці;

4) якщо все ж будувати залізницю, то слід змінити її напрямок, обравши її початковим пунктом не Нерчинськ, а Куєнгу;

5) цей регіон не має ніякого економічного значення, тому що знаходиться в стані вічної мерзлоти, де річна температура нижче нуля;

6) на думку більшості думських партій уряд не мав певного політичного плану, без державної думки...уряд безглуздо повторював колишню далекосхідну політику [95; 119-125].

Всі ці доводи ґрунтувалися на повній необізнаності щодо умов життя в регіоні, та і регіону в цілому. Згадувались доводи, які використовувала партія К.В. Нессельроде в першій половині XIX ст. Але чи дійсно справа з будівництвом Амурської залізниці була такою катастрофічною?

Перш за все, ідея будівництва Амурської залізниці обговорювалась ще в 1894-1895 р.р., коли Транссибірська магістраль наблизилась до Забайкалля. У

своїх спогадах С.Ю. Вітте розповідає про дискусію, яка мала місце в уряді та відповідних комітетах, щодо подальшого напрямку залізниці. Існувало два варіанта: або по російській території, роблячи величезне коло вздовж Амура, або скористатися китайською територією, тобто Північною Маньчжурією [54; 43]. Для найшвидшого будівництва залізниці уряд С.Ю.Вітте прийняв рішення провести її найбільш коротким шляхом від Чити на Владивосток. Так після російсько-китайських переговорів розпочалось будівництво КВЖД.

Таким чином, в 1908 році Кабінет Міністрів П.А. Столипіна повернувся до одного з варіантів вирішення далекосхідного питання, який розглядався ще кабінетом С.Ю.Вітте. В своєму виступі 31 березня 1908 року в Державній Думі П.А.Століпін сформулював мету, яку переслідував уряд в цьому питанні: Ми повинні бути сильними на нашому Далекому Сході не для боротьби, а для прикриття нашої національної роботи, яка є нашою історичною місією [95; 121].

Відповідаючи своїм противникам, прем'єр-міністр навів наступні доводи.

Будівництво залізниці звільнить скарбницю від утримання міцної армії на Далекому Сході. Тому що замість будівництва дорогих фортець, що відрізані одна від одної та можуть стати пасткою для армії, а пізніше опорою для ворожих військ. Залізниця дозволяє передислокувати війська з одного регіону країни в інший, що в умовах сучасної маневреної війни було найбільш ефективним.

Для захисту регіону від зовнішньої небезпеки, в ньому повинно мешкати багаточисельне населення, яке стане оплотом армії. В умовах Далекого Сходу слов'янське населення могло швидко збільшитись тільки за рахунок мігрантів з Європейської Росії.

Враховуючи природні скарби регіону та густозаселені сусідні держави, проникнення в регіони іноземців було лише питання часу. Протипоставити азіатському переселенню в регіон можна тільки російське переселення, тому що обмежувальні та заборонні міри були б більше ніж неефективними. Тому

залізниця була вкрай необхідна і своєчасна не тільки для заселення Амурської області, але і для Камчатки та Охотського узбережжя.

Природні умови Далекого Сходу такі, що Забайкалля більшу частину року відрізану від Амурської області і сполучення між ними „можливо лише за допомогою повітряних куль”.

В той час, як більша частина родючих земель знаходиться в Забайкальській (2.000.000 дес.) та в Амурській (800.000 дес.) областях переселенці вважали за найкраще відправлятися в Уссурійський край та Приамур'я, тому що ці області були з'єднані залізницею. А для того, щоб добратися до Амурської області, хоч з Чити, хоч з Хабаровська, треба було подолати більше 1000 км бездоріжжя по безлюдним місцям. Тому для освоєння цих районів була необхідна залізниця, тому що вздовж течії Зеї та Уркана можна було знайти 13.000.000 десятин землі та від Благовещенська до Хабаровська ще мільйони десятин земля придатних під заселення [95; 126].

Необхідність проведення другої колії залізниці на Далекому Сході не викликало сумнівів у осіб, що знали справжнє становище речей в регіоні. І знову розпочалася дискусія з приводу проведення залізниці через територію Маньчжурії. Але чи був сенс проводити залізницю по китайській території, якщо через 75 років вона автоматично переходила в китайську власність, а через 31 рік Китай має право її викупити. Крім того, це стало б порушенням 7 статті портсмутського договору, згідно якій КВЖД була лише комерційним підприємством. Виходячи з вищесказаного, друга колія Сибірської залізниці повинна проходити саме по лівому берегу ріки Амур.

Твердження про необхідність кинути всі сили на відновлення та розвиток центральних областей країни П.А.Столипін відхилив, як безпідставне, у зв'язку з тим, що на величезній території Росії існувало безліч невирішених проблем на околицях країни і якщо ними не зайнятися негайно, то ці області відпадуть від пораненого тіла Росії [95; 119-129].

Після тривалої дискусії в Державній Раді та Державній Думі проект будівництва Амурської залізниці було затверджено та розпочалося його втілення в життя. : грудня 1913 р. розпочався рух на Амурській залізниці.

Переселенський рух в 1906-1916 р.р. ілюструє додаток № 5.

Нові мігранти розселилися в Амурській та Приморській областях. І знову зберігається стара традиція з місцем виходу, про що свідчить додаток № 6.

Крім того, в цей період був достатньо високим природний приріст населення. Для порівняння розглянемо показники природного та механічного приросту населення у вказаний період (додаток № 7).

Виходячи з наведених цифр, можна зробити висновок, що під час аграрної реформи 1906-1917 р.р. уряд, як і раніше, надавав перевагу вихідцям з перенаселених, але малоземельних губерній сучасної України. Динаміка прибуття цих новоселів знайшла своє відображення в додатку № 8, і зберігає основні тенденції руху всіх переселенців в додатку № 5.

Розглядаючи рух переселенців за містом їх виходу, слід відзначити, що після перерви 1903-1906 р.р. відновилось переселення вихідців з Харківської губернії. Найбільш інтенсивно воно проходило у 1907 р., після чого послідував помітний спад (більш ніж на 50%), який тривав до 1910 р. Цей рік можна вважати найбільш результативним за весь час цієї реформи. Але це зростання мало тимчасовий характер і вже у 1911-1912 роках кількість переселенців стабільно знижувалася. В 1913 році простежується незначне збільшення кількості мігрантів. В 1914 році цей процес став ще більш помітним, перевищив показники 1911 р. Ці процеси знайшли своє відображення в додатку № 9.

В цей же період знижується щорічне прибуття мігрантів з Чернігівської губернії (додаток № 10). Виключення становив період 1906-1907 р.р., коли кількість переселенців збільшилась на 956,55 %. В наступні роки аж до 1912 року спостерігався своєрідний обвал переселенського руху і лише в 1913-

1914 р.р. можна спостерігати збільшення кількості переселенців, але досягнути рівня 1911 року не вдалося.

Переселенський рух з Полтавської губернії (додаток № 11) на Далекий Схід також скоротився в досліджуваний період. На відміну від сусідніх губерній, де ситуація покращилась в 1913-1914 р.р., незначне збільшення кількості мігрантів можна спостерігати лише в 1914 р. В 1910-1912 роках, не дивлячись на помітне скорочення кількості мігрантів, їх кількість залишилась вище 427 чоловік, що для цього періоду було достатньо високим.

Аналогічна картина спостерігалась і в Київській губернії (додаток № 12), кількість переселенців з якої постійно знижувалась.

Критичного рівня було досягнуто в 1912 році (414 чоловік). В 1913 році послідувало незначне збільшення кількості переселенців, і нове скорочення в 1914 році до 266 чоловік, після чого приток переселенців припинився.

Подібна картина спостерігалась і з вихідцями з Волинської (додаток № 13), Подільської (додаток № 14), Катеринославської (додаток № 15), Херсонської (додаток № 16) та Таврійської (додаток № 17) губерній.

Підводячи підсумки переселенського руху в роки столипінської аграрної реформи, необхідно відзначити, що не дивлячись неухильне скорочення чисельності прибувших в регіон з 1906 по 1916 р.р. (з 61722 до 2000 чоловік), необхідно відзначити, що саме в цей період прибула найбільша кількість переселенців з Європейської Росії, що остаточно наблизило регіон до Росії. Завдяки сприянню уряду за 10 років реформи тільки в Приморську область прибуло майже стільки мігрантів (167547 чоловік), скільки прибуло за попередні 50 років (168031 чоловік).

В цей же час особливості далекосхідного землеробства, землекористування та діюче законодавство не дозволили повною мірою набрати чинності іншим положенням реформи.

Однією з особливостей розвитку аграрних відносин, в тому числі землевлаштування та землекористування, була оренда. Справа в тому, що всі

переселенці отримували землю в постійне користування, але з збереженням за державою верховних прав власника. Це означало, що землю було заборонено як продавати, так і відчужувати. Крім того, згідно закону від 03.08.1895 р. було заборонено продавати землі в 100 верстовій смузі вздовж залізниці.

Оренда приймала різноманітні форми, однією з яких була взаємна оренда, коли малоземельний новосел брав в оренду у стодесятинника рілницький наділ, здаючи останньому в оренду свою цілину під сінокіс.

Масовий приток населення в роки аграрної реформи сприяв подальшому розшаруванню села. В таких умовах перехідна відрубка влаштовував більшість перших переселенців. Але, на Далекому Сході цей процес проходив повільно. Так, в Амурській області в 1916 році у подвірно-спадкоємне землекористування перейшло 153000 десятин ріллі [51; 14], що відповідала 1,08% землі, переведеної на відрубку в цей період по країні.

Підводячи підсумки аграрної реформи 1906-1916 р.р., необхідно підкреслити, що для розвитку Далекого Сходу вона мала неоціненне значення, сприяючи виведенню регіону у відсталій околиці в розвинутий, аграрно-промисловий регіон Росії. Але скористатися її плодами вдалося лише в роки радянської влади.

Крім того, було зрозуміло, що реформа і деякі недоопрацювання, які також зіграли свою роль в історії регіону.

Характерною відмінністю переселенського руху в роки столипінської аграрної реформи була слабка фінансова забезпеченість більшості нових переселенців. Розглянемо цифри. Для облаштування на місці кожному господарству було потрібно не менше 700-800 руб., а позика не перевищувала 400 руб. і видавалася по частинам [51; 7]. Але, не дивлячись на це, приток новоселів був більш ніж високим. Хто ж приїздив в регіон в ці роки? З 402 родин, які осіли в Примор'ї в 1911 р., тільки 21 родина мала суму від 500 до 1000 руб., 65 родин не мали ніяких коштів, а 211 – мали тільки від 50 до 200 руб. З 5643 новоселів, що оселилися в Приамурському генерал-

губернаторстві в цей період, 2357 не мали до переселення коней, по одному коню було у 1324 переселенців. З 6042 новоселів зовсім без коштів прибуло 1346, привезли до 25 руб. – 770 чоловік мали від 25 до 100 руб. – 1859 переселенців [149; 135-136].

Багато переселенців, не маючи засобів виробництва та матеріальні допомоги, не могли підняти надані їм земельні ділянки. Вони вимушені були повертатися назад, або йти на заробіток в місто або на залізницю, але місцева адміністрація забороняла селянам, що осіли поряд з золотопромисловими районами, найматися на копальні, про що інформувалася адміністрація цих підприємств [51; 25].

Відносно забезпечені фінансами займалися створенням господарства, на новому місці. Для інших починалась пора розчарування. Приїхавши на нове місце, вони побачили, що кращі землі були вже зайняті першими переселенцями, які підняли 100 десятин і більше. Замість очікуваного жирного чорнозему вони знайшли тонкий шар перегною, який було знищено в перші ж роки, завдяки невмілому господарюванню, і який родив тільки бур'яни. Ті, хто сподівався знайти на новому місці нечувані лани, знаходили лише мокрий куп'янистий луг, який був вкритий резучкою та кислими злаками. Крім того, несподівана загроза ховалася у воді: розливи річок та мусонні дощі щороку зносили в море плоди важкої праці землеробів. І навіть гнус доводив до сказу людей та тварин, не кажучи про диких звірів, які подавали голос вночі біля самих землянок, і тайга в її буйній величі, як хижий ворог, як злодій, протидіяла людям – все це переконувало нових переселенців, що це не райські землі. Зіткнувшись з незвичними в Європейській Росії труднощами, нові мігранти починали шукати винних своїх сучасних бідах, або поверталися назад (додаток № 18), поширюючи чутки та байки про Далекий Схід.

Хто ж був винен в неприємностях, які відбулися з цією категорією мігрантів, на їх думку? А винні були всі: і уряд, який дозволив їм переселитися, і перші переселенці-стодесятинники, і корінне населення, тільки

не вони самі, витративши в дорозі підйомні гроші та прибувши на нове місце з порожніми руками. Ці „ображені” долею новосели бачили вихід, який був на диво простим та категоричним: «Выселить всех инородцев! Тут и самим-то земли не хватает!» Ситуація мала стати критичною та повторити в своєму розвитку події, які відбулися в цей же час в Середній та Центральній Азії, коли нові мігранти з Європейської Росії спровокували повстання корінного населення в 1916 р. Під час повстання було вбито 2325 європейців і 1384 чоловіка зникли безвісті, 10 тис. господарств було зруйновано, 2315 – спалено. Як пояснювали очевидці, повстання прийняло не скільки релігійний, скільки русофобський характер [120; 23]. Розвитку подій по ускладненому варіанту туркестано-казахстанських подій, завдяки наявності в цьому регіоні широкої мережі японської резидентури [51; 11], завадило наявність в регіоні 80000 військовослужбовців [211; 14-15] та переведення регіону в 1912 році на військовий стан [51; 29].

Підводячи підсумки, слід визнати, що в роки аграрної реформи і був розірваний історичний зв'язок засвоєння нових земель, яке ґрунтувалось на дружбі та співпраці з корінним населенням. Як не прикро це визнати, але чималий внесок в це зробили також і українці, що становили 58,03% від прибулих в регіон в цей період.

Особливий інтерес при вивченні внутрішнього становища в Приамурському генерал-губернаторстві являє порівняння матеріалів першого перепису (1897 р.) та данні за 1914 рік. Але складність полягає в тому, що статистичні дані в 1914 році приводилися тільки по російським підданам без вказівок щодо їх національності. Для порівняння даних по співвідношенню чисельності населення та його професійних занять за 17 років, слід розглянути матеріали надруковані В.М. Кабузаном та данні перепису 1897 р.

В 1897 році в Хабаровському повіті мешкало 20419 чоловік 10 національностей. Домінували представники трьох національностей: росіяни, українці та китайці.

Більшість росіян, які мешкали в регіоні, займалися різними промислами, включаючи ізвіз. В той час, як видом господарської діяльності мешкавщих в повіті українців було сільське господарство, з залишившихся одна третина була задіяна на сезонних роботах, 24 чоловіка були задіяні в промисловості, а 7 чоловік – в державній службі. Що стосується китайців, то більша їх частка була задіяна на тимчасових промислах та в промисловості.

Реальна картина запропонована в додатках №№ 19, 20, 21, які дозволяють зробити висновок про те, що в регіоні домінували і сільське господарство і різноманітні промисли при дуже слабо розвинутій промисловості, а точніше при майже повній її відсутності.

В 1914 році в Хабаровському повіті мешкало вже 108503 чоловіка, з яких російськими підданими європеїдної раси було 90173 чоловіка, корейців, що прийняли російське підданство – 1147 чоловік, 660 – японців, 135 – європейців, 8238 – китайців, 1827 – корейців та 4641 – гольд.

Населення повіту за сферами своїх занять поділялось наступним чином: 2009 чоловік були дворянами, 186 чоловік відносились до духовного стану, 22422 чоловіка були городянами, 815 чоловік були козаками, 4465 чоловік займалися іншими видами діяльності.

Як бачимо з вищесказаного промисловість була майже відсутня і більшість мешканців краю займались сільським господарством та промислами, як в роки першого перепису так і напередодні Першої Світової війни. Національний склад європейців, що були російськими підданими, не дивлячись на своє різноманіття, ставав однорідним. Це спростовує ідею існування Зеленого Клину – (прихильником якої є доктор історичних наук В. Сергейчук), якого ніколи не існувало. На новому місці всі національності та етнічні групи взаємно асимілювалися, утворюючи нову й досі ніким не зареєстровану соціальну групу – далекосхідники.

Підводячи підсумок вищесказаному, слід відзначити, що в сільському господарстві, як і раніше, були зайняті представники трьох національностей –

росіяни, українці та корейці. Росіяни були, крім того, зайняті промислами та службою, але серед них з'явилась нова група – робітники, які обслуговували Хабаровський Арсенал та Осиповський затон – головну базу Амурської військової флотилії.

В архівах хабаровського заводу Дальдізель серед документів зберігаються прохання з приводу працевлаштування мешканців європейських губерній країни. Це дозволяє зробити висновок про початок промислового розквіту м. Хабаровська. Ці ж документи підтверджують існування та розвиток найстарішого підприємства в регіоні – заводу „Арсенал”, який почав діяти з 08.11.1902 року [235; 546].

Згідно цим документам, першими робітниками заводу були виходці з Курська, Полтавщини, Чорноморського узбережжя та Забайкалля. Так, в доповідній записці старшого писаря штабу Приамурської військової округи Михайла Петренка від 04.02.1903 року на ім'я начальника „Арсенала”, ми бачимо прохання про прийняття на роботу рідного брата прохача, ливарника за фахом, що мешкає в Європейській Росії [235; 548]. Заводу були потрібні висококваліфіковані кадри, але переважна більшість з тих, хто мріяв влаштуватись на „Арсенал”, були чорноробами, тому більшість прохань були відхилені, прикладом є прохання фонарщика Василя Гоменюка за свого шістнадцятирічного сина [235; 548].

Серед прийнятих на роботу в той час були робітники, які згодом заснували робітничі династії: Павло Іванович Тесельський, Сергій Матвійович Філімонов, Інокентій Петрович Ільїн, Микола Максимович Фіщенко, Йосип Терешкович, Ахлюстін, Лапекін; Березін, Карпов, Гришин, Куліков, Панасенко [235; 539-540].

Даючи характеристику далекосхідній та забайкальській промисловості, слід відзначити, що вона в своїй більшості репрезентована підприємствами по первісній обробці сировини. Найбільше розвинутою галуззю була обробка дерева – 58 лісопильних заводів, 2 фанерних та 2 сірникові фабрики.

Виробництво скла здійснювалось на Верхньоудимському, Благовещенському та Кипарисовському заводах.

В Приморській області діяв гончарний завод братів Старкових, виробництво на якому сягало 11000 гончарних труб. Також функціонували цементні заводи – Брянський в Прибайкальській губернії та Спаський – акціонерного товариства „Приморський Портландцемент”, вироблявший до 250000 бочок цементу. Металообробляюча промисловість була репрезентована 5 заводами. В Верхнеудинську механічний та чавуноливарний завод військового відомства, на якому знаходився ряд добре обладнаних цехів, власна електростанція, типові автомобільні майстерні. Працював у взаємодії з Березовським чавуноливарним заводом.

„Арсенал” знаходився в 4-х верстах від Хабаровська. Кількість робітників на цьому підприємстві перевищувала 800 чоловік. Обладнані цехи: слюсарно-механічний, артилерійський, ковальсько-ливарний, деревооброблюючий, власна електростанція робили це підприємство одним з найпотужніших в області.

В Благовещенську знаходився механічний завод Афанасьєвка, який був обладнаний для проведення робіт місцевого значення, та був непридатний для виробництва постійного типового фабрикату, що робило його великою ремонтною майстернею.

В цьому плані механічний завод Чепуріна, що знаходився в цьому ж місті, був набагато краще обладнаний і мав більше станків, ніж попереднє підприємство.

Далекосхідний механічний та судобудівельний завод в м. Владивостоку був найбільшим профільним заводом в Сибіру. Але на практиці він був не єдиним підприємством, а майстернями для виконання завдань морського відомства. В 1918 році діяла судобудівна майстерня (ремонт корпусів кораблів та внутрішніх споруд), майстерні арсеналу для ремонту гармат і зброї, залізокотельна та міднокотельна, центрально-механічна, мінна, столярна,

ливарна, сухі доки, лісопильний завод, електрична станція (ковальські, столярні, слюсарно-ремонтні цехи малися при кожній великій майстерні). Таким чином, кожна майстерня являла собою автономну одиницю з великою кількістю станків. Слід відзначити, що собівартістю продукції на цьому підприємстві цікавились мало.

Центром виробництва борошна був Благовещенськ, млини якого переробляли до 7.000.000 пудів зерна.

Як і по всій країні на Далекому Сході діяли винокурінні заводи: Ніколаєвський (8 верст від Верхньоудинська) обладнаний на сучасному рівні, Інокентьєвський (8 верст від Благовещенська) належав П'янковим, був обладнаний брагоперегонним та ректифікаційним апаратами Міллера та Уфенгауера, розливне відділення знаходилося в Благовещенську, що являло собою деякі незручності. Сховища для хліба могли прийняти 75.000 пудів зерна. Третій завод належав торгівельному дому „Чурін і К^о”. Він був розташований в двох верстах від центра Благовещенська, був краще обладнаний та з більшим виробництвом – 780 відер на добу. В Приморській області працював винокурений завод „Океан”. В Хабаровську діяв винокурений завод. Богданова.

Існувало три тютюнові фабрики в Читі, Благовещенську та в Приморській області.

На Камчатці діяло 28 переробних рибних консервних заводів та в місті Владивосток – консервний м'ясний завод Залєвського.

Що стосується добуваючої промисловості, то перш за все слід назвати заготовки лісу та риби (Камчатка та Ніколаєвський район), добування вугілля (Забайкалля – 4 копальні, Амурський район – 2 копальні, в Примор'ї – Сучанські казенні копальні та ряд приватних, також вугілля добували і на Північному Сахаліні).

Виробництво заліза здійснювалось на старійшому Петровському чавуноливарному заводі в Забайкаллі.

В 1916 році було виплавлено 490500 пудів заліза.

До 1914 р. на Далекому Сході добували більше ніж 1500 пудів золота. Здійснювалось добування срібла, свинцевих та олов'яних руд, дорогоцінного та кольорового каміння (переважно в Забайкаллі та Примор'ї) [85; 36-57].

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що на Далекому Сході найбільше розвинутою була добувна промисловість, особливо золотодобувна. В середньому в рік по офіційним даним добувалося 700-800 пудів золота, при тому що контрабандний витік становив не менше 3.000.000 руб. на рік [51; 18]. Добуванням срібла, свинцю та цинку займалося лише одно підприємство – торговельний дом „Брінер і К^о”, розташований в Приморській області.

Вся гірничодобувна промисловість Далекого Сходу в 1916 р. дала:

- золота на суму 38 млн.руб.;
- вугілля – 76820 млн.пудів на суму 6780000 руб.;
- срібноцинкових та цинкових руд 564 тис.пудів, з яких було виплавлено 242000 пудів чавуну на суму 169 тис.руб., вольфрамових концентратів – 5183 пуда на суму 683790 руб. і ряд інших корисних копалин на суму близько 127000 руб.

Загальна вартість продукції становила близько 50 млн.руб. Безпосередньо на підприємствах гірничодобувної галузі, було задіяно більше 50000 робітників [51; 18].

Окрім гірничодобувної промисловості найбільш поширеною в регіоні була мережа залізниць. Найбільше значення з залізничних підприємств мали Головні майстерні Уссурійської залізниці в Нікольськ-Уссурійську та Головні механічні майстерні КВЖД у Харбіні. Під час Першої Світової війни на Першій Річці в місті Владивосток були обладнані тимчасові майстерні для збирання американських чотирьохвісних вагонів.

Не дивлячись на значну кількість підприємств в регіоні переважала ручна праця, при майже повній відсутності механізації (на Далекому Сході

потужність двигунів становила 22,4 тис. кінських сил – 0,5% потужності всіх двигунів країни [51; 19].

Основні потреби далекосхідників в промислових výroбах задовольняла армія кустарів-ремісників. Так, тільки в Амурській області в 1911 році було зареєстровано 11642 кустаря та ремісника.

Сільське господарство розвивалося на Далекому Сході своєрідними шляхами, що робило одну область краю не схожою на інші.. Так сільське господарство Приморської області було найбільш різнобічним. В Хабаровському повіті та в верх по Уссурі до Бікіна зернових культур сіяли мало (по дві десятини на господарство) та і худоби тримали небагато. В Іманському повіті посівів було вдвічі більше. Центром землеробства був Нікольськ-Уссурійський повіт – вирощували сою, починали рисосіяння, переробляли молочні продукти, а в районі Спаська було навіть бджільництво.

В Підгородньому районі Владивостока було розвинуто городництво, утримувалась молочна худоба, розвивалося сінокосіння, бджільництво. В гірських районах велике значення мали відхожі промисли, добування пантів та робота на копальнях. В нижній течії Амура (від Хабаровська до Ніколаєвська сільським господарством займалися дуже мало, обмежуючись невеликими посівами ячменю та вівсу. Головним заняттям були промисли, прибуток від яких становив 60-90% бюджету господарства.

В Амурській області розвивалося товарне землеробство (Зейсько-Бурейська низовина). Тут було створено міцне зернове господарство, оснащене сільськогосподарськими машинами. В Примор'ї ж дешевий імпортований хліб робив зернове господарство нерентабельним.

В результаті область перетворилась на споживаючу (щорічно ввозилося до 5 млн.пудів хліба при загальному дефіциті Приамур'я в хлібі 6-9 млн.пудів на рік). Амурське селянство в 1914 році продано за межі області 2,3 млн. продовольчого зерна, 400000 пудів насіння олійних культур та

0,5 млн.пудів вівсу). В тому ж році на внутрішньому ринку області було реалізовано 1,7 млн. продовольчого та 0,9 млн. фуражного зерна.

Своєрідна політика уряду по відношенню до закупівельних цін призвела до розвитку лише вівсяно-пшеничного напрямку. Крім того, отримавши великі ділянки землі далекосхідники не дуже піклувалися, щодо їх раціонального використання. Так, в Приамур'ї з однієї десятини збирали в 1893 – 71 пуд пшениці, в 1906 р. – 60 пудів і в 1917 р. – 53,6 пуда.

Не дивлячись на високе значення скотарства в житті регіону, тільки в 1912 р. було ввезено 660000 пудів м'яса з Монголії та Китаю.

Подібне положення речей влаштовувало, якщо не уряд, то місцеве селянство, яке більше уваги приділяло промислам, які забезпечували їм відносно безбідне існування. Згідно статистичним даним погубернського сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 року в Амурській області було господарств:

- бідняцьких – 8487 (25,6%);
- середняцьких – 15575 (47,2%);
- заможньо-куркульських – 7659 (23,1%).

Дані Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 р. показують, що в тому ж регіоні 7139 (19,5%) селянських та козацьких господарств наймали 7388 наймитів, в Приморській – 4698 (7,8%) господарств наймали 7023 наймитів.

В 1917 році в Амурській області знаходилось 36,5 тис. господарств, в тому числі 29 тис.селянських, 7 тис. козацьких, 0,5 тис. корейських, в Приморській – 59,5 тис.господарств, в тому числі 47,5 тис. селянських, 7 тис. козацьких і 5 тис. корейських. Крім того, в Примор'ї мешкало 10 тис. безземельних корейців, які не мали російського підданства. Сторожили становили 14-20% селянського населення.

Перша Світова війна (1914-1918) підірвала розвиваючу економіку регіону, розорюючи значну кількість господарств, особливо після мобілізації

коней 1914-1915 р.р. Ці процеси поширили та прискорили соціальне розшарування в регіоні, що призвело через декілька років до вибуху та громадянської війни.

Такому розвитку подій сприяла хижацька політика в регіоні, що приносила казні лише збитки. В 1913 році прибутки становили 49168 тис.рублів (1,68% прибутків держави). А витрати в цьому ж році – 189519 тис.рублів (6,5 % відповідно). Коментарі, як кажуть, зайві. Хотілося б відзначити, що за даними 1910 року в регіоні нараховувалось 5958 російських, 3457 китайських, 167 японських, 165 корейських та 160 інших іноземних підприємств. Гамбургська фірма „Кунст і Альбертс” контролювала значну частину торгівлі хутром (30 крамниць, фабрика фарб та банківська контора в місті Владивосток). Ще одна німецька фірма „Йоган Лангелитве” торгувала металевими виробами, зброєю та фарбами в більшості населених пунктах регіону. Розгалужена мережа універсальних крамниць (більше 30) належала фірмі російсько-французького капіталу „Чурін і К^о (Касьянов)”. Крім того, ця фірма скупала хутро на Камчатському півострові, володіла тютюновою та сірниковою фабриками. Фірма „Зінгер” з її розгалуженою мережею розповсюдження швейних машин мала свої відділення, контори, склади, агентства в більшості населених пунктів. Китайські торговці контролювали більшу частку роздрібного обігу, як в містах, так і по селах. „Международная компания жатвенных машин в России”, яка належала американському капіталу, продавала 75% сільськогосподарських машин, мала більше 200 складів та крамниць [51; 22-23]. Наведені приклади підтверджують тезу, що Далекий Схід знаходився в сфері інтересів багатьох іноземних державних і приватних компаній. В зв’язку з цим слід відзначити, що товарообіг Далекого Сходу з іноземними державами незмінно був збитковим для Росії. Це дозволяє зробити висновок, що економічну війну за регіон Санкт-Петербург програв іноземцям.

Все це робило далеосхідного робітника незахищеним і більш безправним, ніж в інших генерал-губернаторствах. Тому соціальні хвилювання відбувалися на Далекому Сході з завидною регулярністю. Так, в 1909 році було вбито начальника залізниці рудників компанії „Тетюхе”. 30 березня 1910 р. грубість завідуючого рудниками Штейгера призвела до заворушень. Трьох робітників було поранено, а службовця Масленнікова, який стріляв в робітників, - вбито. За бунт сотні робітників рудника отримали розрахунок. Це призвело до того, що 05.04.1910 р. на „Тетюхе” розпочався страйк, були викликані війська. В результаті 214 робітників розрахували та виселили, 15 чоловік заарештували.

Амгунські золоті копальні страйкували в 1898, 1901 та 1906 р.р. в останньому страйку приймали участь близько 1000 робітників, 28.02.1906 р. розпочався страйк робітників копалень Зейського району після сутичок з козаками – 1000 чоловік на Тимптонських копальнях. 9 квітня хвилювання охопили Ніколаєвську, Ольгінську та Нікопольську копальні. 05.08.1906 р. розпочали страйк вантажники Ніколаєвського-на-Амурі порту. В 1910 р. – страйк на копальнях Корольова. В 1913 р. страйкували робітники цегельного заводу в Хабаровську. Всього ж в 1913 році в Приморській області відбулося 523 конфлікту робітників з підприємцями та підрядчиками. Часті конфлікти з робітниками сприяли введенню адміністрацією з 1 вересня 1913 р. фабрично-заводської інспекції.

З початком Першої Світової війни, казенні підприємства стали виконувати оборонні замовлення. Робітники та службовці залізниць, Сучанських вугільних копалень, Владивостокського порту, Хабаровського Арсеналу були переведені на положення військовозобов'язаних, робочий день став тривати 14-15 годин. Інфляція, зростання цін погіршували становище в регіоні та сприяли продовженню страйків та заворушень.

З 6 лютого 1916 р. в страйку на руднику „Тетюхе” приймали участь близько 1000 чоловік. В червні того ж року в страйку Владивостокських

судоремонтних майстернях військового порту приймали участь 400 робітників, в результаті якого керівники страйку були відправлені на фронт. 263 чоловіка звільнені, але в вересні 250 з них були знову прийняті на роботу.

В липні-серпні 1916 р. розпочались великі заворушення російських та китайських робітників на будівництві Софійсько-Декастрінської дороги.

Існувавший в той час поліцейський режим дозволяв швидко та ефективно боротися з проявами незадоволення, але не з їх причинами. Правила, які діяли до Лютневої революції, передбачали жорстоку цензуру, перлюстрацію приватної кореспонденції, перевірку благонадійності робітників казенних підприємств та службовців в урядових установах. Завдяки цим діям, не дивлячись на наявність в Приамурському генерал-губернаторстві 177000 робітників, політичні партії тільки починали утворюватись в регіоні, не зважаючи на події революції 1905-1907 р.р. Так, наприклад, не дивлячись на діяльність агітаторів соціал-демократів (А. Гульбіновича, Н. Ніколаєва в військовому порту, в тимчасових вагонозбірних майстернях, серед солдатів діяли Меркулов, С. Гуляєв, І. Єршов, Д. Майоров, А. Воронін, Ф. Шумятський, А. Попов, Мазур, С. Мироненко-Гольдбрейх, Я. Кокушкін, А. Коковахін, Попко, В. Громадський, М. Адова, С. Гросман, М. Черняєв, С. Захлистова, М. Бєлих та інші [57; 31-34]) більшовицька група РСДРП було створено лише 17 червня 1916 року завдяки відрядженнями до Владивостоку члена Петроградського комітету РСДРП Костянтина Суханова. Але ця група проіснувала лише до 27 серпня 1916 р. – дня арешту 22 членів цього об'єднання разом з їх керівником [57; 38].

Завдяки цій акції, позиції більшовиків на Далекому Сході були не тільки послаблені, але майже ліквідовані до жовтня-листопада 1917 р.

Соціальна сфера Приамурського генерал-губернаторства знаходилася в скрутному становищі. Це можна пояснити як недостатнім фінансуванням – на утримання храмів в 1914 р. Синод виділив 80000 руб., а на потреби шкіл

4000 руб., так і обмеженою кількістю кваліфікованих кадрів. Прикладом є положення в медицині, коли в 1915 р. генерал-губернаторство обслуговували лише 229 лікарів. На одного лікаря, таким чином, приходилося в Амурській області 6563 пацієнта, в Приморській – 7266, в Камчатській – 9029, в Сахалінській – 3137 пацієнтів.

Система учбових закладів була стандартом для всієї країни. Згідно офіційним статистичним даним, надрукованим в 1969-1978 р.р. на території сучасних Амурської області, Хабаровського та Приморського країв, в 1914-1915 навчальному році знаходилося відповідно 263 школи (15,8 тис. учнів) [117; 546]; 240 загальноосвітніх шкіл, в яких навчалось 17,3 тис. чоловік [119; 158] та 545 загальноосвітніх шкіл (35 тис. учнів), 1 середньо-спеціальний учбовий заклад (100 учнів) та вищий учбовий заклад (близько 150 учнів) [118; 586]. Нажаль, в ці цифри не увійшла інформація про юнкерські училища, кадетські корпуси, духовні семінарії та Морське училище, згадки про які зустрічаються в мемуарах та літературі, що відноситься до періоду громадянської війни на Далекому Сході.

Підводячи підсумки дожовтневого освоєння Далекого Сходу, слід відзначати:

- статус регіону напередодні Лютневої революції 1917 р. не викликав сумнівів. Де-факто і де-юре цей регіон був невід'ємною частиною Російської імперії, що було визнано усіма державами в світі;

- економічно російський Далекий Схід по низці своїх галузей російським вже не був, оскільки саме географічне розташування орієнтувало його на економічну співпрацю з сусідніми державами більше ніж із Забайкаллям, Східним Сибіром та іншими російськими регіонами;

- економіка краю розвивалася екстенсивним шляхом та зводилася до заготівлі сировини та виготовлення напівфабрикатів. Більша частина виготовленого в регіоні уходила за кордон, або споживалась на внутрішньому ринку;

- головним заняттям місцевого населення були промисли в тайзі та на річках, друге місце займало сільське господарство і на останньому місті по кількості задіяних в ній людей займає промисловість. Все це робило економіку краю своєрідною та неповторною;

- Російським Далекий Схід став саме завдяки переселенському руху з малоземельних губерній Європейської Росії. Переселенський рух був найбільш інтенсивним в роки столипінської аграрної реформи, яка надихнула нове життя в засвоєння регіону;

- останні десять років дожовтневого засвоєння регіону привели в нього більшу кількість переселенців, ніж попередні 50 років;

- не дивлячись на значну кількість українців, прибувших в регіон в 1882-1916 р.р. вони не проявили себе, як провідна націоутворююча група;

- нові мігранти, як губка вбирали в себе місцеві традиції та колорит, віддаючи місцевому населенню свої, перетворюючись з росіян, українців, китайців та представників інших національностей в особливе етнічне утворення — далекосхідників.

Розділ III

Переселенці з України в революції та громадянській війні на Далекому Сході (1917-1922 р.р.)

Громадянська війна – це трагедія, яка полягає в самому питанні: життя або смерть? Мова йшла не про те, яка з протидіючих сил буде переможцем, а яка – переможеною, а про їх фізичне існування. Звідси і особлива гострота і жорстокість боротьби. Трагічними наслідками цієї війни стали розкол суспільства на "своїх" та "чужих", знецінення Людського життя, розвал народного господарства. Незалежно від того, хто переміг, головною жертвою цієї війни був народ.

Громадянська війна на Далекому Сході один з найменш досліджених розділів історії XX століття.

Це пояснюється тим, що автори спогадів дуже скупо оцінюють події, а документальна база дуже бідна в зв'язку з тим, що влада на Далекому Сході неодноразово переходила з рук в руки і більшість документів була знищена, багато документів загинуло у вогні пожеж, які знищили більшість далекосхідних міст в роки громадянської війни. На жаль, серед істориків зберігається кон'юнктурний підхід до подій громадянської війни на Далекому Сході.

Громадянська війна на Далекому Сході відрізнялась не тільки своєю тривалістю (до 25 жовтня 1922 р.), але й рядом специфічних особливостей як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, яких не було в інших регіонах колишньої Російської Імперії. Що, на наш погляд, пояснюється: слабкою заселеністю краю; сільськогосподарським характером регіону; наявністю зброї у населення; значною кількістю регулярних військ у регіоні; великою кількістю військовополонених Першої Світової війни; прагненням Японії приєднати далекосхідні області Росії до складу своєї імперії; активною участю інтервенційних військ країн Антанти у бойових діях на Далекому Сході;

партизанською війною; неймовірною жорстокістю з обох боків та ін.

Головна з них – це мала заселеність краю: на площі більше 3-х мільйонів квадратних кілометрів мешкало біля 1,7 мільйона чоловік. У середньому 1,1 чол. на км², в той час як в європейській частині країни – 30 чол. на км². Це було зумовлено тим, що більша частина Далекого Сходу увійшла до складу Російської Імперії лише в середині XIX століття. Складні кліматичні умови примушували переселенців селитися у південних регіонах краю, найбільш придатних для землеробства. Тому більшість населених пунктів були розташовані уздовж залізниць та русел річок.

У регіоні переважало сільське населення. Питома вага промисловості на 1908 р. (КВЖД, Амурська та Уссурійська залізниці, морські та річкові флотилії, золоті копальні, Сучанські кам'яновугільні копальні та обслуговуючі їх підприємства) складала 0,35% промисловості країни. Існуючі міста (за винятком Владивостока і Хабаровська) мало відрізнялися від села. Наприклад, $\frac{3}{4}$ населення Імана займалось землеробством. Селянство було більш однорідним за соціальним складом, питома вага його заможного прошарку була більшою, ніж у європейській частині країни. Біднота була презентована вихідцями із малоземельних губерній європейської Росії (5 українських та низки російських губерній), які прибули до Приамурського генерал-губернаторства під час аграрної реформи П.А.Столипіна (20.748 чоловік (3,26%) мешканців Приморської області та 53.465 чоловік (15,65%) – в Амурській області.

Внаслідок того, що однією з основних статей доходів далекосхідних селян були промисли, вони не тільки мали зброю, але й уміли нею користуватися. Ось чому далекосхідники, як і усі сибіряки, високо цінувалися в російській та радянській арміях. Більшість з них мала на озброєнні рушниці системи Бердана. Не слід забувати, що лише на складах Владивостокської фортеці знаходилось більш ніж 100 000 японських гвинтівок Арісака [211;30]. Крім того, усі мисливці мали в тайзі заїмки, про місцезнаходження яких знали

одиниці. Все це сприяло масовому партизанському руху в роки громадянської війни.

Крім переселенців з Європейських губерній та корінних мешканців, значну частину населення російського Далекого Сходу складали вихідці із сусідніх держав: китайці та корейці. В 1916 році Приморській області мешкало 30719 корейців та 47389 китайців, в Амурській області – 30779 китайців [149; 156,226-229]. Всього ж на Далекому Сході та в Забайкальї мешкало 225 тисяч корейців [131;287], та 200-300 тис. китайців [131;259].

Так з 8472 корейців, які мешкали у приморських містах в 1914 р. 2753 чол. були російськими підданими [149;224] Яскравими прикладами цього процесу можна вважати командира Нікольськ-Уссурійського полку (1920) штабс-капітана російської армії Кіма [57,185-186], та Олександрю Петрівну Кім-Станкевич – секретаря Хабаровського міського комітету партії більшовиків в 1918 році, одного з організаторів "Союза корейських социалистов".

У зв'язку з тим, що це був прикордонний регіон, тут знаходилося значна кількість регулярних військ. Амурське козацьке військо мало під рушницею 3600 чоловік (в мирний час складалося з 1 кінного полку (4 сотні) та 1 гвардійського взводу, під час війни 2^x кінних полків (12 сотень), 1 гвардійського взводу, 5 особливих, 1 запасної сотні та 1 батареї). Уссурійське – 2500 чоловік (в мирний час – 1 кінний дивізіон (3 сотні) та взвод до Лейб-гвардії Зведеного-козачого полку, під час війни – 1 кінний полк (6 сотень), 1 кінний дивізіон (3 сотні), 1 гвардійський взвод та 6 особливих сотень). В 1910 році Амурська військова флотилія нараховувала 28 вимпелів, в тому числі 8 баштових (типу "Шквал") і 10 більш дрібних (типу "Калмик") канонерок. В 1914 році до складу Сибірської військової флотилії входило 2 крейсера, 9 есмінців, 10 міноносців, 8 підводних човнів та інше. Перед Першою Світовою війною в Приамурській військовій окрузі було 6 стрілецьких дивізій (1-А, 2-А, 3-А, 6-А, 9-А, 10-А). Весною 1917 р. тільки Владивостокський гарнізон

нараховував 46 тис. чол. У складі Приамурського військового округу знаходилось: 4 фортечних гарматних полки, 22 дружини ополчення, 6 гарматних батарей, екіпажі Сибірської та Амурської флотилії, 14 запасних сотень Амурського та Уссурійського козацьких військ. Усього – 80 тис. військовослужбовців. [211;14-15].

У таборах Сибіру та Далекого Сходу в 1917 році знаходилось близько 100 тисяч військовополонених з австро-угорської та німецької армій [211;61]. Крім того, наприкінці березня 1918 року розпочалася передислокація на Далекий Схід з України Окремого чехословацького корпусу (50 тис. багнетів та шабель). Вже через місяць до Владивостоку прибули перші ешелони. В червні в місті знаходилось 15 000 легіонерів під командою начальника штабу корпусу Генерального штабу генерал-майора М.К. Дітерікса.

Колишні військовослужбовці держав Четвертного Союзу приймали активну участь в громадянській війні на Далекому Сході з обох боків. Ініціатором залучення до рядів Червоної Армії колишніх військовополонених був начальник Головного штабу Сибвійськома Олександр Олександрович Таубе. З 20 березня 1918 р. Сибвійськом об'єднав під своєю командою Омський, Іркутський та Приамурський військові округи [202,106-107]. Про чисельність та активну участь інтернаціоналістів в сибірських подіях та боях на Даурському та Уссурійському фронтах свідчить звернення Тимчасового сибірського уряду до населення, в якому після падіння Радянської влади, говорилося, що більшовики в боротьбі зі своїми ворогами "употребили полки из австро-германцев и венггеро-мадьяр. Организация этих полков большевиками была поручена клеврету старого царского правительства генерал-лейтенанту барону фон Таубе, бывшему начальнику штаба Сухомлинова" [202,99]. Протягом всієї громадянської війни ці солдати воювали як в самостійних загонах, так і в інтернаціональних частинах. Їх діяльність відрізнялась високим рівнем професіоналізму, що допомагало червоноармійцям, а потім і народоармійцям уникнути зайвих втрат. Про те, як рота інтернаціоналістів (100

угорців, 10 німців, 5 сербів) врятувала партизанський полк в Шкотово 4-5 квітня 1920 р. розповідав його командир Н.К. Ільюхов: "...Под влиянием внезапности нападения врага и массированного огня часть подразделений полка временно пришла в замешательство. Положение восстановила рота интернационалистов. Они заняли высоты, расположенные возле казарм полка, и открыли организованный огонь по цепям японцев. На участке этой роты завязалась огневая схватка. Когда японцы начинали наступать на позиции роты, мадьяры поднимались на штыковую атаку и отбрасывали противника. Рукопашная схватка повторялась несколько раз. Героизм мадьяр облегчил полку выход из огня и отступления в горы". [240;16]. Так само вдало діяли бронепоезд № 1 з німецькою командою, якою керував Ганс Манхарт, австрійський бронепоезд під командою Ліхтеннауера. Янош Ковіч (Іван Мадьяр) командував інтернаціональними партизанськими загонами. Залучення колишніх військовополонених до рядів Червоної Армії стало однією з офіційних причин інтервенції країн Антанти на Далекому Сході: Захист колишніх військовополонених чехословацьких солдат від австро-угорських військовополонених [206,382].

Після падіння радянської влади в регіоні у вересні 1918 р. в Хабаровському та Благовещенську відбулися масові розстріли полонених угорців. Але якщо у Хабаровську було розстріляно 16 угорських музикантів, то про кількість жертв у Благовещенську досі немає точних відомостей. Розвідник партизанського інтернаціонального загону мадяр А.Гольдфінгер так розповідав про причину розстрілів: "Белогвардейцы считали, что мадьяры воюют за Советскую власть, а венгры не хотят воевать ни против красных, ни против белых... В благовещенской тюрьме офицер спрашивал: "Ты кто такой?" Солдат отвечал: "Я – венгр". Венгров ставили в одну сторону, а тех, кто назвался "мадьяром", - в другую. Потом "мадьяр" расстреляли, а венгров посадили в лагерь. А какая между ними была разница? Мадьяр в переводе на русский язык – это венгр. По-русски Венгрия, по-венгерски – Мадьярорсаг" [55;5].

Не менш активно колишні військовополонені діяли на боці ворогів радянської влади. Вже 28 березня 1918 р. представник Читинської ради доповідав на засіданні Центросибіру: "...сербські ешелони пройшли на схід і через три дні виступили проти радянських військ, причому серед вбитих семенівців було близько 100 сербів". [202;108]. Але головною силою контрреволюції був Окремий Чехословацький корпус, який з 15 (28) січня 1918 року вважався автономною частиною французької армії, та дислокувався вздовж Сибірської залізниці від станції Ртищево (район Пензи) до Владивостока – 7 000 км. Завдяки активній участі легіонерів Радянська влада була повалена в Поволжі, на Уралі, в Сибіру та на Далекому Сході. Але було б помилкою стверджувати, що увесь корпус підтримував російських білогвардійців. Найбільш яскраво позицію легіонерів у боротьбі з радянською владою можна простежити у Владивостоку. До середини червня в місті дислокувалось від 14 до 15 тис. легіонерів. В заколоті 29 червня брало участь близько 6 000 чол. 3^й, 7^й та 11^й полки корпусу були роззброєні заколотниками за співчуття Радянській владі. Частину солдат розстріляли, решту кинули до концтаборів. Лише деяким солдатам вдалося втекти в сопки, де вони об'єдналися в червоноармійський загін, який бився з військами Орлова та Калмикова в районі Гродекова [57;94].

Прагнення Японії приєднати далекосхідні області Росії до складу своєї імперії. Спізнившись до колоніального розділу світу, уряд Японії прагнув надолужити цей "недогляд". Для цього було розроблено стратегічний план, згідно якому Японія повинна була взяти участь в декількох війнах, завдяки яким її територія значно б збільшилась. Ще до "епохи Мейдзі" уряду було запропоновано декілька програм колоніальних загарбань.

Йосида Сьоін розробляв плани загарбання Маньчжурії, підкорення Тайваня та Філіппін. Наступним кроком експансії він вважав захоплення Камчатки, заселення острова Хоккайдо та встановлення контролю над Охотським морем. Інший ідеолог Хасімо Санай запропонував план захоплення

східної Маньчжурії, Кореї, островів біля узбережжя Східної Азії (Командорські, Алеутські та Курильські) та розширення японських володінь до Індії та Америки [166,196-197]. В грудні 1890 депутат Ямагата сформулював в парламентському виступі тезу "про життєву лінію" – ідеологічне обґрунтування загарбань сусідніх країн [166,201].

Початком здійснення цих планів стала японо-китайська війна (1894-1895). Згідно Сімоносекської мирної угоди Китай визнавав повну незалежність та суверенітет Кореї, передавав Японії у довічне володіння Ляодунський півострів, острови Тайвань та Пенху, сплачував контрибуцію у розмірах 200 000 000 лянів. Але, під тиском Росії, Німеччини та Франції, Японія вимушена була відмовитись від Ляодунського півострова в обмін на 30 000 000 лянів.

У XX столітті уряд Японії врахував дипломатичні прорахунки японо-китайської війни і вже до 1918 року (після Російсько-японської (1904-1905) та Першої Світової війни) приєднав до своєї імперії Корею, Ляодунський півострів (з фортецею Порт-Артур та містом Дальній (Дайрен)), Південно-Маньчжурську залізницю (ЮМЖД), Південний Сахалін, 4 острови Малої Курильської гряди, залізницю Циндао-Цзинань, Шандунську провінцію з фортецею Циндао, острів Самоа, Каролінські, Маріанські та Маршалові острови. Це дозволило Японії встановити контроль над Жовтим морем, закріпитись у Північному Китаю, з можливістю розповсюдити свій вплив в Тихому океані.

Але ці успіхи не відповідали прагненням японських мілітаристів, які бажали захопити російський Далекий Схід та Сибір. В них залишалося відчуття неповноти успіху. Тому, взявши участь в інтервенції проти Радянської Росії, Японія розраховувала або приєднати області, розташовані на схід від Байкалу, та встановити контроль над Сибірською залізницею та КВЖД, або добитися перетворення Владивостоку у вільний порт зі знищенням фортеці та укріплень по всьому морському узбережжю в районі Владивостоку та на кордоні з

Кореєю, встановлення вільної торгівлі та вільного плавання по Сунгарі, Амуру; передачі Японії КВЖД та Північного Сахаліну, права на рибну ловлю по всьому Далекому Сходу, знищення російського військового флоту на Тихому океані, зрівняння у правах японських підданих з російським населенням (17 вимог). Виконання цих вимог сприяло би перетворенню російського Далекого Сходу в японську напівколонію, та в сировинний придаток Японії. Але, незважаючи на "невирішеність ситуації із статусом Далекого Сходу", японці активно вивозили до метрополії золото, сировину та обладнання з малочислених підприємств краю, використовуючи для цього 120 тисячне військо.

Боротьба Японії та Сполучених Штатів за вплив у регіоні.

Головним організатором інтервенції на Далекому Сході був уряд США. Американці намагались включити регіон до сфери свого економічного впливу. Але Державний департамент припустився стратегічно помилки, підписавши 2 листопада 1917 року угоду з Японією ("угода Лансінг-Ісії"), яка визнавала "особливі інтереси Японії в Китаї". Згідно цієї угоди американці розраховували використати Японію в якості ударної сили на Далекому Сході, вважаючи, що після виконання поставленого завдання, японці виведуть свої війська. В цьому і полягала помилка адміністрації Білого Дому. Як уже говорилося вище, Японія не збиралася добровільно залишати російський Далекий Схід. Суперечність між цими країнами набула різних форм. Ось лише головні етапи розвитку цих протиріч:

- Командуючий союзними експедиційними військами генерал Отані, використовуючи свої права, намагався в серпні 1918 року здійснити тиск на командуючого американськими експедиційними військами в Сибіру генерала Гревса. Але Гревс заявив, що підкоряється лише своєму уряду і буде розпоряджатися сам своїми силами (близько 9000 чоловік) [195;81]
- У жовтні 1918 року США розробили "план управління

залізницями". Планувалось створити Міжсоюзний комітет під керівництвом американського інженера Стівена по управлінню над Сибірською залізницею та КВЖД, які де-факто знаходились під контролем Японії. Пропозиція про передачу японцям КВЖД, а американцям – Сибірської залізниці були відхилені останніми.

- 4 квітня 1920 року американські війська залишили Далекий Схід, не проінформували про свої плани союзників.

Крім того, у цей період Сполучені Штати та Японія неодноразово використовували старий метод "розділяй та володарюй", коли підтримували різні політичні та військові групи, сприяючи їх протистоянню. Американці підтримували О.В.Колчака, японці – Г.В.Семенова.

Ці протистояння вдало використовувались Міністерством Закордонних Справ Далекосхідної республіки (ДВР) на Вашингтонській конференції (1921-1922). Делегація ДВР надрукувала в американській пресі: донесення про таємну угоду між Японією і та Францією про створення на Далекому Сході держави, повністю підкореного Японії; французьку ноту Японії від 2 вересня 1921 року, яка підтверджувала існування таємної угоди між Японією та Францією відносно Вашингтонської конференції та існування дипломатичного блоку, спрямованого проти Америки; договір від 12 березня 1921 року підписаний представниками Японії, Франції та білогвардійців, згідно якому Франція та Японія брали на себе зобов'язання передислокувати з Європи на Далекий Схід армію генерала П.П.Врангеля, забезпечивши її зброєю та надати допомогу в поваленні уряду ДВР. Японія, в якості компенсації, повинна була отримати повний контроль на Далекому Сході, вона мала підкорити білу армію та розташувати в необхідних містах свої гарнізони [147;137]. Завдяки публікації цих документів, було зірвано обговорення Сибірського питання, що сприяло загостренню протиріч між Японією та Сполученими Штатами.

Участь в інтервенції на Далекому Сході брали також війська Великобританії, Франції, Італії, Румунії, Польщі та Китаю. Рішення про

необхідність військової інтервенції було прийнято в грудні 1917 р. на Паризькій конференції представників країн Антанти. Офіційно урядами цих країн було висунуто 6 причин висадки військ на Далекому Сході:

1. Захист іноземних громадян-мешканців регіону;
2. Прагнення зберегти Східний фронт проти Німеччини;
3. Рятуння Сибіру від більшовиків;
4. Надання допомоги російському народу в збереженні демократичних свобод;
5. Захист колишніх військовополонених чехословацьких солдат від австро-угорських військовополонених;
6. Обмеження загарбницьких дій Японії на Далекому Сході.

Гадаємо, що основними етапами громадянської війни на Далекому Сході були наступні:

1-й "етап": 11 (24) листопада 1917 – 4 квітня 1918 р. Прибуття на Владивостокський рейд крейсерів "Бруклін" (США), "Суффолк" (Великобританія), "Асахі" (Японія) та броненосця "Івамі" (Японія), які стали стаціонарами.

2-й етап: - 5 квітня – 1 серпня 1918 р. Висадка англо-японського десанту у Владивостоку в зв'язку з нападом на владивостокське відділення японської торгівельної контори Ісідо та загибеллю двох японських службовців. Десант не був націленим на захоплення міста. Напіврота англійців, 2 роти японців та 250 японських матросів повинні були показати росіянам, хто справжній господар у місті. Висадка десанту була здійснена в міжнародних традиціях охорони дипломатичних місій та сettel'ментів в напівколоніях доби імперіалізму. Так напередодні російсько-японської війни (1904-1905) в корейському порту Чемульпо знаходились російські кораблі "Варяг" та "Кореець", японський – "Чиода", французький – "Паскаль", італійський – "Ельба", британський – "Талбот" та американський – "Віксбург", які висадили в місті озброєні десанти – американців 63 чол., французів – 39 чол., росіян – 56 чоловік [209;112,116].

В цей же час японці здійснювали активну допомогу отаманам Семенову, Гамову та Калмикову не тільки озброєнням та фінансами, але і "добровольцями" з числа японських резидентів в Амурській області та Маньчжурії.

3-й етап: 2 серпня 1918 – 10 лютого 1920 р. Період активної участі значних збройних сил країн Антанти на Далекому Сході. 2 серпня 1918 року розпочалась висадка японських солдат, які прибули в Ніколаєвськ-на-Амурі на 6 транспортах. В наступні дні у Владивостоку висадився англійський 25-й Мідделсекський полк (3 серпня), французький батальйон (9 серпня), 12-та японська піхотна дивізія – 16000 чол. (12 серпня). Спільними діями союзники зламали опір червоногвардійців на Уссурійському фронті і 18 вересня, захопивши Благовещенськ, скинули Радянську владу на всьому Далекому Сході. В подальшому союзники використовували свої війська для охорони колчаківських комунікацій та рейдів. Згідно американським даним, на 15 вересня 1919 р. інтервенційні сили нараховували більше 60000 японських, 9000 американських, 1500 англійських, 1500 італійських, 1100 французьких, 60000 чехословацьких військовослужбовців. Крім того в регіоні були китайські, румунські та польські війська [131;229]. Треба відзначити, що китайські військовослужбовці знаходились у безпосередньому підкоренні Японської Імператорської армії, тому не відігравали самостійної ролі. 10 лютого 1920 р. розпочалася масова евакуація інтервентів з Владивостоку. В регіоні залишилися лише японці.

4-й етап: 4-5 квітня 1920-25 жовтня 1922 р. Доба японської інтервенції. Вона розпочалась в ніч з 4 на 5 квітня 1920 року з озброєного виступу японських військ в усіх містах Приамур'я та Примор'я. А скінчилась о 16 годині 25 жовтня 1922 року евакуацією японських військ з Владивостоку під час Приморської операції військ НРА ДВР.

Підсумовуючи чотирьохрічну інтервенцію на Радянському Далекому Сході, слід зазначити, що жодне з 6 "завдань", які були поставлені урядами

країн Антанти не було здійснено. Незважаючи на заяви урядів США та Японії про вдалу допомогу чехословацьким легіонерам [195;88], самі чехословаки думали інакше. Про це свідчить заява повноважного представника чехословацького уряду в Росії Гірса від 7 лютого 1920 р., яку він зробив у відповідь на японську пропозицію про допомогу. "Нам потрібні технічні засоби пересування на Схід. Росіяни можуть допомагати в цьому краще всіх інших. Ми не просимо нічийої допомоги. Надання японцями корпусу солдат тільки гальмує нашу евакуацію" [57;172]

Не менший вплив на розвиток подій в регіоні мало відношення центральних органів Радянської влади до далекосхідного питання. Треба віддати належне зовнішньополітичному таланту В.І. Леніна, який вдало використовував історичний досвід Росії. Нагадаємо, що під час кожної ворожої навали російський уряд, незважаючи на несприятливі умови початку війни, завжди одержував перемогу завдяки і територіальному фактору. Використовуючи великі розміри країни, росіяни завжди відходили на Схід, збираючи війська для вирішального удару, в той час як інтервенти повинні були розділяти свої війська, щоб тримати під контролем завойовані землі та свої комунікації. Так було на початку XVII ст. та в 1812 році.

Відмінною рисою зовнішньої політики Радянської Росії в роки Громадянської війни (1918-1922 р.р.) була розважливість, яка дозволяла тимчасово поступитись окраїнами країни, щоб виграти час і зберегти не тільки владу, але і більшу частину країни. Ось чому був підписаний Брестський мир. В.І.Ленін зазначав з цього приводу: "Кажуть, що укладаючи мир, ми розв'язуємо руки японцям та американцям, які одразу захоплять Владивосток. Але поки вони дійдуть тільки до Іркутська. Ми зможемо укріпити нашу соціалістичну Республіку" [202;110]. Виходячи з цього, Рада Народних Комісарів РСФСР поставила перед головою Центросибіру М.М.Яковлєвим 14 березня 1918 року завдання в зв'язку неминучим тимчасовим відступом Радянської влади проводити на містах політику, мета якої "лавировать,

отступать, выжидать". На думку Москви в основі усіх дій Центросибіру повинна була лягти ідея протриматись якомога довше при самих складних обставинах. Керівництво країни вважало, що головна небезпека для Радянської Росії на Сході коїться з боку Японії, про що свідчить телеграма В.І.Леніна від 7 квітня 1918 року [77;233].

Далекосхідники виконали вказівку Центру, протримавшись в боях проти легіонерів, інтервенційних військ країн Антанти та сил внутрішньої контрреволюції до 18 вересня 1918 року, після чого розпочали партизанську війну.

Незважаючи на те, що Сибірська Червона армія була розбита, далекосхідники та сибіряки знекровили головну ударну силу контрреволюції – Окремий Чехословацький корпус. Це визнавав і Рудольф Гайда, який записав, що чехи вже не ті, не бажають воювати. Причина цього полягала у тому, що: „Лучшие из солдат, люди закаленные которые когда-то являлись ядром наших рот, лежали в рассеянных по всей Сибири могилах» [202,181]. В цьому його підтримував посланець генерала Л.Г.Корнілова в Сибіру генерал В.Е.Флуг, який до війни був губернатором Приморської області, записавший в 1919 році: "Чехословацкие войска, понеся большие потери в первых боях... к концу января сего года окончательно разложились, отказываясь от участия в боях, почему уведены с фронта в глубокий тыл" [202;180].

Боротьба червоноармійців на Даурському, Гродеківському, Уссурійському, Верхнеудинському та Байкальському фронтах в 1918 році затримали на Схід від Байкалу значні сили об'єднаної контрреволюції, які планувалося перекинути за Волгу для наступу на Москву. Через два роки В.І.Ленін в бесіді з Нестором Каландрішвілі підтвердив, що червоні сибіряки зробили вірно, коли билися до останньої можливості, тому що це була велика допомога Східному фронту. Далекосхідники відтягнули на себе значні сили ворога. [202;181]

Але, незважаючи на визнання заслуг далекосхідників, надати їм реальну

допомогу Центр не міг, вважаючи за краще не брати участі в прямому протистоянні з інтервентами на Сході. Тому, щоб уникнути війни з Японією після розгрому армій О.В.Колчака, напередодні польського нападу на Заході, війська п'ятої Червоної армії зупинились на західному кордоні Забайкальської області. Далекосхідникам було наказано на території Забайкальської, Амурської, Приморської, Камчатської областей, смуги відчуження КВЖД і на північному Сахаліні створити буферну державу – Далекосхідну республіку (ДВР). На думку В.І.Леніна головною метою цього кроку була необхідність спробувати не тільки віддалити війну з Японією, але, якщо є можливість, обійтися без неї [142;34]. Уряд ДВР та командування НРА виконали і це завдання, розбили білогвардійські армії та примусили піти японців. Громадяни республіки здійснювали допомогу фінансами та продовольством Радянській Росії, організуючи місячник на користь голодуючому Поволжю, приймаючи ешелони з дітьми з голодуючих губерній... [158;247]. Радянська Росія також допомагала ДВР. Так, у листопаді 1921 року В.І.Ленін підписав постанову Раднаркому про відправку в розпорядження командарма Блюхера В.К. 1,5 млн. рублів золотом [159;26]. Зміцнювалась також і матеріальна база НРА. Збереглося запитання В.К.Блюхера на отримання з Радянської Росії ескадрильї літаків з технічним інвентарем та матеріалами (15 для розвідки, та 10 винищувачів) для того, щоб посилити свої сімнадцять літаків. В.К.Блюхер просив надати 3 потужні та 7 в'ючних радіостанцій з технічним персоналом, 8 телеграфних апаратів "Юза" на кожну окрему стрілецьку бригаду та вищі штаби, 15000 верст кабелю та 3000 екземплярів телефонів [50;70]. На 24 червня 1921 р. з 11 бронепоездів, які були на озброєнні НРА, 2 (№ 102, № 54) прибули з Радянської Росії.

Але головну увагу Москва приділяла керівним кадрам в ДВР. Найбільш яскраво це простежується в керівництві республікою, де зміна голови уряду відбувалась майже щорічно. Крім того, за 30 місяців існування республіки змінилось 6 главкомів НРА, більшість яких були прислані з Радянської Росії.

Командири Червоної армії складали значну групу командирів НРА. Але В.К.Блюхер давав їм досить жорстку характеристику: "... командири Червоної Армії, прислані з Радянської Росії, користуючись правами радянських службовців, займають відповідальні посади, хоча в більшості випадків за рівнем технічних знань та вмінню командувати не відповідають своєму призначенню". [50;67-68]. Хоча на Далекий Схід прибували і талановиті люди, які опинились на своєму місці. Це перш за все главкоми НРА В.К.Блюхер, І.П.Уборевич К.О.Авксентьевський. Деякі з них мали зв'язок з Україною. Так, Яків Захарович Покус, який під Волочаєвкою командував Зведеною стрілецькою бригадою (пізніше дивізією), у 1918 р. був начальником штабу партизанських загонів на Україні, в 1919-1920 начальник штабу і командир бригади 2-ї Української стрілецької дивізії. Не меншу увагу Москва приділяла і молодшим командирам НРА, так в 1920 р. в ДВР прибуло 1200 унтер-офіцерів. Аналогічно радянський уряд відносився до інших міністерств ДВР, вважаючи їх філіями своїх наркоматів. Хоча подібні проблеми далекосхідники вирішували більш вдало, ніж їх колеги. Але останні так і не використали їх досвід і розв'язанні господарчих питань (скорочення безробіття і забезпечення армії продуктами харчування не використовуючи продовольчу розкладку з селянських господарств [227; 119] [158; 226-228] , встановлення фінансованих податків та фіксованої тарифної ставки, яка відповідала прожитковому мінімуму [237; 119], та інші, вважаючи за краще підвести ДВР до загальноросійського знаменника.

Не слід також забувати про негативний вплив, який мали непродумані рішення та "местнические" тенденції місцевих органів Радянської влади.

Передусім це простежується на обороноздатності краю. Цей процес сягає корінням у події Лютневої революції. 23 березня 1917 року при Владивостокській раді робітничих та солдатських депутатів була утворена військова комісія. Нова установа проводила політичну, агітаційно-пропагандистську та організаторську роботу в гарнізонах краю, організовувала

збори та мітинги, здійснювала контроль за штабом фортеці та діяльності її коменданта генерала Думбадзе і командуючого військами Приамурської військової округи генерала Хогондокова; розглядала питання розміщення військових частин в гарнізонах, розбирала конфлікти між командним складом та полковими комітетами. 29 березня було створено Центральний комітет Сибірської флотилії (ЦКСФ) під головуванням штабс-капітана Калініна. Під впливом більшовиків Владивостокської ради ЦКСФ підтримав вимоги матросів флотилії про усунення з посад низки офіцерів [228,107], на чолі з командуючим флотським екіпажем генералом Хмелевим [211;16].

20 березня виконуючий обов'язки командуючого Амурської військової округи полковник Висоцький телеграфував морському міністру, про те, що він був змушений змінити командувача Амурською флотилією віце-адмірала Баженова начальником штабу флотилії капітаном 1-го рангу Огільві. Причиною цього рішення було "крайнее обострение отношений между матросами и вице-адмиралом Баженовым вследствие жестокого обращения последнего с матросами, глумления над ними, наложение дисциплинарных взысканий на оправданных по суду и не сочувствие новому строю". Перебування Баженова на своїй посаді на думку Висоцького "грозило большими беспорядками в команде матросов". 20 березня начальник Благовещенського загону кораблів капітан 1-го рангу Матісен за рішенням Благовещенського комітету громадської безпеки був замінений капітаном 2-го рангу Шунтовим, тому що Матісен "відмовився" приєднатися до нового уряду. Наприкінці березня за рішенням виконкому Владивостокської ради командуючим Сибірською флотилією був призначений замість адмірала Шульца старший лейтенант Гнида, а командиром військового порту – інженер-підполковник Ухлін, який замінив адмірала Римського-Корсакова [228;165-167].

Крім цього місцеві ради впливали на військові оперативні питання. 18 червня 1917 р. розпочався наступ російської армії на Південно-Західному фронті. Виконуючий обов'язки командуючого військами ПВО полковник

Висоцький віддав наказ негайно формувати маршові роти для відправки на фронт. Але військова комісія висловила протест проти цього. 29 червня наказ командуючого обговорювався у Владивостокському виконкомі. В прийнятому рішенні відзначалося: "Усі накази, які виходять з місцевих центральних військових установ, повинні бути схвалені виконкомом Владивостокської ради робітничих та солдатських депутатів до їх опублікування. Переміщення та пересування військ може проводитись тільки із згоди виконавчого комітету Ради, вся наявна зброя та бойові припаси повинні знаходитись під контролем полкових та батальйонних комітетів" [211;19]. Винятком була лише Амурська військова флотилія. Її командуючий доповідав 18 червня в Морське міністерство, що заклик до створення "батальйонів смерті" знайшов відгук серед усіх військових членів флотилії". 16 червня на Хабаровському вокзалі були влаштовані урочисті проводи 45 матросів флотилії на фронт. 24 червня з Хабаровська виїхала ще одна "дружина смерті" з 75 матросів. [228,226]

В результаті відсутності резервів російський наступ потону в крові.

Після встановлення Радянської влади в краї Владивостокська рада приступила до виконання директив Раднаркому 16 грудня 1917 року "О выборном начале и об организации власти в армии", "Об уравнении всех военнослужащих в правах", та рішення Всеармійського з'їзду від 21 грудня 1917 року про демобілізацію армії.

Головною відмінністю демобілізації російської армії 1917-1918 років була обставина, що солдати йшли до дому зі зброєю. За рішенням військової секції Благовещенської Ради, кожному демобілізованому солдату дозволялось взяти до дому гвинтівку і 120 патронів. Такі ж рішення були прийняті Радами солдатських депутатів Нікольськ-Уссурійського, Шкотовського, Владивостокського та інших гарнізонів. [211;43]. Під час цієї демобілізації лише гарнізон Владивостокської фортеці в лютому 1918 року скоротився до 46000 червоноармійців. Ще гірше були справи на Сибірській флотилії. На

початок 1918 року до складу флотилії входило 2 дивізіони міноносців (12 вимпелів). З них в строю знаходилося лише 4. Крім міноносців готовими до війни були тральщик "Аякс", канонерський човен "Маньчжур", 4 посильних судна та транспортів і декілька катерів [184;358]. Замість того, щоб налагодити ремонт кораблів, Владивостокська рада після встановлення в місті Радянської влади 18 листопада 1917 року відправляє моряків на придушення виступів контрреволюційних елементів у краї. Використовує матеріальну базу флотилії для формування бронепоездів, не зупиняючись навіть перед роззброєнням діючих кораблів. На початок грудня 1917 року командувача флотилії було усунуто зі своєї посади і вся влада перейшла до ЦКСФ та морської колегії. Незабаром було скасовано і штаб флотилії [184;360]. З кінця січня флотилією керували разом з ЦКСФ ще й комісар по керівництву Сибірською флотилією – старшина І.К.Тепляков, а морська колегія була скасована [184;361]. На початку квітня 1918 р. головою комітету флотилії було обрано Єрмакова, товаришами голови Смирнова та Леонова, секретарями Парилоса та Подачаколенко [184;362]. Подібні дії не могли сприяти вдалому ремонту кораблів, тому реальний потенціал СибВФ був достатньо низьким, чим і скоротилась ВМС країн Антанти, які без перешкод увійшли в бухту Золотий Ріг 12 січня 1918 року. Але навіть присутність іноземців не змінила положення речей. Для боротьби з Г.Семеновим у квітні 1918 року було створено Зведений загін (1000 чол.), який відправили на Даурський фронт. 10 травня ЦКСФ відправляє на Гродеківський фронт загін із 115 моряків, 29 травня – ще один загін (246 чол). Завдяки цим діям більшість кораблів опинилась майже без особового складу. Наприклад, на міноносцях "Лейтенант Малєєв" і "Твердий" залишилось по 5 матросів, на "Бравом" і "Точном" по 18 чоловік. Усього ж на флотилії, враховуючи екіпаж, школу, штабні установи та типографію залишилось 164 чоловіка (25 % штатного складу) [184;365]. Цим спробували скористуватись легіонери, які запропонували взяти на себе охорону фортеці, порту і кораблів і приступити до формування морської роти. 19 червня на засіданні ЦКСФ було

прийнято спеціальне рішення з вимогою припинити формування такої роти і відмовився від послуг легіонерів.

Необміркована позиція Владивостокської ради та ЦКСФ, знищивших флотилію як військове з'єднання, в значній мірі полегшила завдання інтервентам, які захопили 29 червня 1918 року владу в місті. Таке відношення до армії і до флоту не могла викликати схвалення у кадрових офіцерів, як прихильників радянської влади, так і її супротивників. Особливе хвилювання кадрових військових викликала відсутність єдиного керівництва, яка була в Приамурській військовій окрузі. Так О.О.Таубе в доповіді на засіданні Центросибіру відзначав, що "Приамурська округа вважає за необхідне існування в полку та батальйоні 3-х комітетів, а саме: господарчого, стройового навчання та бойової підготовки" [86;227]. Штати комітетів були громіздкими, а їх втручання в керівництво військами мало негативні наслідки. Хвилювання червоного генерала поділяли і офіцери з штабу ПВО, які увійшли до табору контрреволюції. 2 січня 1918 року командування Приамурської В.О. вітало прибуття до Владивостоку японських кораблів. А на початку квітня по звинуваченню у зв'язках з іркутським контрреволюційним центром та в шпигунстві на користь Семенова була ліквідована група офіцерів на чолі з начальником розвідувального відділу штабу округу полковником Цепушеловим [202;111-113]. Та обставина, що такі спеціалісти перейшли на бік противників нової влади, свідчить не на користь її представників на містах.

Не кращі справи були і в керівництві господарством. На початку 1918 року у Владивостокському порту знаходилось близько 50 млн. пудів стратегічних вантажів, які прибули з країн Антанти. 7 квітня 1918 року В.І.Ленін телеграфував Владивостокській Раді про необхідність прискорити евакуацію стратегічних вантажів на захід, щоб вони не дістались японцям. [77;233]. Але справа просувалась дуже повільно. Тому 14 травня 1918 року П.Н.Половніков та О.О.Таубе вимагали від Далекосхідного регіонального комітету управління по залізницям "відправляти в першу чергу вибухові

речовини, бойові припаси; в другу – автомобільне, інженерне та технічне майно; в третю – метал та інше". Замість того, щоб виконувати розпорядження, керівництво комітету почало обговорювати це питання на засіданнях, потім телеграфували в Іркутськ, що керівництво військової влади втручається в справи перевезень, що є не бажаним явищем. В свою чергу транзитні вантажі вони будуть відправляти тільки згідно встановленим нормам [202;146]. 27 травня 1918 року представник британської військової місії майор Дюнлоп (Дейлоп) заявив, що його уряд вважає усі військові транзитні вантажі, які знаходяться у Владивостокському порту, власністю Великобританії, незважаючи на те, з якої країни вони прибули, та розраховувалась за них Росія, чи ні. Було заборонено вивозити: боєприпаси, вибухові речовини, метали, дрот, автомобілі, машини, верстати, жесть, бензол, сірку, селітру, хімічні речовини та ін... Мотивування: "Не виключено заняття Німеччиною Москви і навіть території Росії до Уралу" [202; 174]. Контроль за виконанням цієї вимоги було закріплено за командою крейсера "Суффольк", яка, використавши силу, зупинила вантаження, встановила караули у складів. Наступного дня Радянська влада у Владивостоку була скинута.

В результаті не прозорливості робітників Далекосхідного районного комітету регулювання перевезень по залізницям на складах Владивостоку залишилось 38 млн. пудів військових вантажів [202,174-175], що підірвало боєздатність Сибірської Червоної Армії та було однією з причин її швидкого розгрому.

Такі ж труднощі викликала і спроба вирішити аграрне питання. Як вже відзначилось, в роки аграрної реформи П.А.Столипіна прибувши в край переселенці (більшість з яких були українці) розірвали історичний зв'язок традиційного освоєння нових земель, який базувався на дружбі та співпраці з місцевим населенням.

Щоб притягнути на свій бік далекосхідних селян, Владивостокська рада прийняла рішення допомогти в проведенні нових виборів у волосні комітети

рад та в земельні комітети. Ідея була непогана, але наслідки привели до трагедії в регіоні. Події жовтня 1917 року в далекосхідному селі, та участь яку у них брали вихідці з України, розглянемо на прикладі села Зеньковка Зеньковської волості. Наприкінці 1917 року тут мешкало 500 родин, з яких 60 відносились до куркулів, 80 – до бідноти і близько 300 родин були середняками. Середняки не були однорідними за своїми переконаннями. Близько 130 з них мали стати союзниками бідноти, 90 – підтримували куркулів, і близько 150 підтримували нейтралітет [84;43].

В Зенькову прибув член Владивостокської ради Морозов, який провів агітацію за перевибори, обіцяючи бідноті (а з засідання були випроваджені не тільки куркулі, але й середняки) розділ земель з переселенського фонду та перерозподіл майна куркулів.

Наступного дня відбулися вибори, на яких не перемогли прихильники перерозподілу власності. До волосного комітету Ради були обрані фронтовик Стогов, який став головою, отримав на свою підтримку 450 голосів (за колишнього голову Потугіна голосувало 270 чол.), Микола і Пелагея Маєри, Анастасія Новосьолова, Кралига, Телєгін і Семен Яригін. У новий земельний комітет увійшли Жагулін, Куліга, Яків Пронін та вчителька Катерина Єгорівна.

Не гаючи часу, земельний комітет розпочав конфіскацію майна. Так у Єгора Самохватова відрізали 733 десятини землі та забрали 13 робочих коней (заливши 20 десятин землі, 2-е робочих коней та лошатко), а також вилучили 18 возів, 8 плугів, кінну молотилку, усі сіялки граблі та віялку. Трохима Єлагіна позбавили 200 десятин і 7 коней. У Потугіна експропріювали 180 десятин, а його самого, разом з трьома братами (з яких двоє були фронтовиками) за відмову підписувати акт, посадили в "холодну" [84,51-52].

Зараз важко уявити, що для людини у ті роки значило втратити коня, особливо в Приамур'ї, де ніколи не було кінних заводів. Коней приводили своїм ходом з Томська через декілька тисяч верст бездоріжжя. Труднощі, які були пов'язані з обробітком землі, згадувались вище. Тому немає нічого

дивного в тому, що вже через декілька днів згоріла школа разом з учительською та сторожем; безслідно зник Яків Пронін; Микола Маєр вийшов з комітету, завдяки чому залишився живий, а його дружина Пелагея, яка залишилась в комітеті, була вбита. У відповідь на це комітет провів арешти Потугіна, Самохвалова, прапорщика Дудіна. Але вночі заарештованих звільнили. Під час стрілянини загинули прибічники нової влади Зубін, Якімов, Славін та їх супротивники один з братів Потугіних та Гришин, решта пішла в тайгу [84,53].

Подібна картина спостерігалася в усьому Примор'ї. За подібним же сценарієм, наприклад, відбулися вибори в селищі. Знаменка Іманського повіту, де на 1 січня 1912 року мешкало 208 родин. Замість стодесятинника Дорофея Клягіна раду очолив Микола Свінягін - коваль. Був обраний і новий земельний комітет. Почався перерозподіл власності. Так, у того ж Дорофея Клягіна відрізали 500 десятин та забрала 28 коней, залишивши 25 десятин і 3 коня. У інших стодесятинників відбирали по 80 коней [84;48]. Незабаром було вбито голову земельного комітету Миколу Барикіна, а двох членів комітету поранено. Мірошник Кокін, у якого конфіскували млин, спалив амбар скарбника комітету Михайла Рябого. В цей же час в "розборках" загинули старі Лепін та Морзулка, фронтовик Телегін [84,49].

Не залишились осторонь від цих подій амурські та уссурійські козаки. Хоча перші володіли 5,8 млн. десятин землі (6,4 млн. га) на 47637 чоловік (6886 господарств у 120 поселеннях), використовувалось лише 0,74 млн. десятин (0,81 млн. га). При перерозподілі власності земельний наділ на душу складав близько 33 десятин земель війська (14,8 десятин пахотної землі) [227;408]

Уссурійське козацтво складалось з 34000 козаків (4784 господарств), які мешкали в 6 станицях та 76 селищах. Всього ж на землях козачого війська мешкало 39,9 тис. чол. Козаки мали 9 млн. десятин землі, з яких лише 674 тис. га були придатні для землеробства. При перерозподілі власності та зрівнянні іногородніх у правах з козаками душовий наділ складав 17 десятин [227;408]

Відзначимо, що селяни стодесятинники в Амурській області віднеслися

до перерозподілу землі більш спокійно, ніж в Приамур'ї. Це можна пояснити, на наш погляд, передусім тим, що головною статтею їх доходів були промисли. Але і вони відповіли пострілами і підпалами на конфіскації та перерозподіл свого рухомого і нерухомого майна. Тому можна зробити висновок, що більшовики, використавши в своїх інтересах стару мрію селянина: "бути господарем на землі, щоб земля була добра і їй було б багато, та щоб дісталась вона легко та швидко" (по вказаним вище причинам більшість таких селян були саме вихідці з України) спровокували початок громадянської війни на Далекому Сході задовго до виступу отамана Забайкальського козацтва осавула Г.М.Семенова (грудень 1917р.) та отамана Амурського козацтва І.М.Гамова, есера, колишнього члена Державної Думи (лютий-березень 1918р.) [57;77].

Не маючи змогу співпрацювати з новою владою, селяни стодесятинники (провина яких була в тому, що згідно Указу від 26 січня 1882 р. отримали пільги, як переселенці на тимчасове звільнення від податків та на право підняти на свої кошти сто десятин землі) разом з середняками підтримали табір контрреволюції, який зосередився в Амурській області. До нього входили золотопромисловці, паропластовласники, лісопромисловці, рибпромисловці та купці (особливо в Благовещенську). Незважаючи на те, що Амурське і Уссурійське козацтва були наймолодшими в Російській імперії та не встигли так відзначитись в карально-приборкувальних акціях, як, наприклад, Донське козацтво, та будучи більш соціально однорідним вони, як і інші козацтва Росії, тимчасово зберігали нейтралітет, залишивши отаманів, відділи та станції (як військові організації), хоча значна частина козаків-стодесятинників, які здавали в оренду більшу частину своєї землі корейцям та китайцям, були настроєні контрреволюційно [57;77].

З часом політика місцевих рад примусила козаків перейти від нейтралітету до активної боротьби з новою владою. Так, в березні 1918 року загін отамана Гамова в Амурській області нараховував 4400 чол. [131;140]. В Примор'ї в квітні 1918 р. загін Маковкіна нараховував 400 чол., Калмикова -

близько 1000, Орлова – близько 2000, Самойлова – близько 1000 чол. Загальна кількість в білогвардійських загонах в Приамур'ї складала близько 5000 чол., під керівництвом генерала Плешкова [211;60]. Як правило, ці загони формувалися у Маньчжурії, але після переходу кордону швидко зростали. Так Особливий маньчжурський загін осавула Г.М.Семенова, який розпочав 5 квітня 1918 року наступ на Читу, нараховував 3891 чоловік [211;54], але дуже швидко зріс до 9000 чол. [202;141]

Ці факти не слід ігнорувати при вивченні особливостей громадянської війни на Далекому Сході. Це тим більше необхідно, щоб зрозуміти, яке місце займали вихідці з України у подіях 1918-1922 року. Треба відзначити, що українці у роки війни були не тільки інертною масою, але й займали керівні посади в протидіючих політичних таборах, визначаючи хід розвитку подій в регіоні.

Отримавши звістку про зречення Миколи II, про створення в українських губерніях Центральної Ради, українці з 1-го Заамурського кінного полку відправили на адресу Центральної Ради вітальне послання у віршах. Військовослужбовці Заамурського Паркового дивізіону, зібрали віче, схвалили об'єднання в українській гурток [214;12-16]. Таку ж картину можна було спостерігати не тільки в смузі відчуження КВЖД, але і в Приамурському генерал-губернаторстві, де групи українських переселенців об'єднувались в різні українські спілки, та на своїх з'їздах відстоювали ідею розвитку національної культури на Далекому Сході. В цей же час в далекосхідних містах почали виходити українські газети: у Владивостоку: "Щире слово", "Українці на Зеленому Клину", "Громадська думка" та "Українська думка"; в Хабаровську – "Хвиля України" і в Благовещенську – "Українська справа на Амурі" [214; 12-16]; в Приморській області з'явилися українські школи. Але, як показав час, розвиток української національної культури виступав лише ширмою боротьби за владу в регіоні. Вже 12 червня 1917 року представники створеної у Владивостоку української військової організації висловились за створення на

Далекому Сході українських військових частин. В цей же день збори військових депутатів Владивостокської ради, корабельних та полкових комітетів та ЦКСФ висловились за визнання права націй на самовизначення, але проти створення національних частин [228;201]. Завдяки цьому рішенню лідери українських націоналістів були позбавленні реальної можливості впливати на події в регіоні. Крім того, в роки правління адмірала О.В.Колчака була заборонена діяльність усіх партій і громадських організацій. Не маючи можливості впливати на події в регіоні, українські ради, які виникли на Сході після падіння радянської влади у 1918 р. і до 1920 р., знаходились у підпіллі, закликали українців не визнавати ДВР в 1920-1922 р.р., ухилятися від призову до НРА, для чого військовозобов'язаним видавалися підроблені українські паспорти. Націоналісти провокували українських селян-переселенців на боротьбу з урядом ДВР, а на українську школу в ДВР дивились, як на засіб агітації за Симона Петлюру. Найактивніше українська рада діяла в Амурській області, прагнучи відродити українські кооперативи на селі. Вона орієнтувалась на Владивостокську раду та Канадську українську кооперативну спілку [107;32]. Метою своєї діяльності вони бачили у створенні української культурної національної автономії у межах україно-слав'янського братерства Сибіру [214;15]. Для цього 10 жовтня 1920 року на станції Гродеково за участі полковника Савицького (соратника Калмикова) відбулися збори по підготовці "Всеукраїнського далекосхідного з'їзду" [107;32]. Раніше було прийнято рішення: для досягнення мети підтримувати отамана Семенова, запропонувати йому союз з Петлюрою. Ознайомившись з умовами договору, Семенов 11 липня 1920 року задовольнив прохання про національну автономію [214;15]. Зацікавився такою пропозицією і Симон Петлюра, який відправив восени 1921 року спеціального представника на Далекий Схід [214;15]. Після відновлення радянської влади у регіоні рішенням влади від 21 листопада 1922 року українська окружна рада та її місцеві організації були скасовані. Ще 5 листопада 1922 р. у Владивостоку було заарештовано голову українського

Далекосхідного секретаріату Юрія Глушко-Мову. 14 листопада у Владивостоку були заарештовані Горовой, Неділько-Берковський, Стрелобицький, Герунський, Корсунь, Кісільов, Дубовик, Нечипоренко, Смульський, в Читі – Козак, Кузурман, Яценко, Левченко, Тишкевич, Кашнінський... Усього 120 чоловік [214;15]. У приміщенні колишньої окружної ради були знайдені документи, що підтверджували її зв'язок з Семеновим та Петлюрою [107;32]. З арештованих нікого не стратили, тільки 14 чоловік було засуджено на різні строки [214;16].

Підводячи підсумок діяльності українських націоналістів на Далекому Сході в роки громадянської війни, слід зазначити, що їх діяльність відзначалась демагогічними міркуваннями про національну автономію. Ця демагогія зробила українські організації подібними "польській групі", "естонському національному товариству", "китайському національному союзу" та іншим організаціям, які сіяли недовіру один до одного, втратили своє обличчя, перетворившись в знаряддя боротьби між іноземними державами. Їх діяльність сприяла руйнуванню єдиного моноліту далекосхідників та більш жорсткому характеру громадянської війни.

Українські етноніми можна зустріти і серед імен активних учасників громадянської війни. Незважаючи на те, що імена супротивників радянської влади були навмисно забуті, деякі прізвища білогвардійських генералів зустрічаються у спогадах червоних партизан. Так наприклад, першим міським головою Владивостока після лютневої революції став великий домовласник Ющенко [49;15]. Генерал Бутенко був комендантом Владивостока під час правління адмірала О.В.Колчака [57; 155]. Представником читинського уряду отамана Семенова, та його представником у Китаї був генерал Хрещатинський [105;110], генерал Бангерський командував дивізією в Забайкаллі та командував Читинським гарнізоном в 1920 р. [105;118]. Серйозної шкоди Владивостокській підпільній організації у вересні 1921 р. завдала 20-ти річна Ніна Виноградська, вона ж Антоненко та Бутенко [105; 145].

Але найбільш активно українські переселенці та військовослужбовці підтримували радянську владу на різних рівнях. Їх діяльність була тісно пов'язана з роботою представників інших національностей, тому розглядати її можливо тільки в контексті.

4 березня 1917 р. відбулися вибори до Владивостокської Ради, на яких було обрано 750 депутатів, з них лише 9 місць належало більшовикам: В.Г.Антонов, А.А.Воронін, Л.Є.Герасимов, С.М.Гольдбрейх, В.К.Громадський, С.Я.Гросман, Г.С.Мєдведев, А.Г.Степанов-Бродський і Ф.В.Шумятський [211;13]. 28 квітня 1917 р. дивізійний комітет 2-го дивізіону міноносців Сибірської флотилії обрав своїми представниками до Владивостокської ради кондуктора Рідного та унтер-офіцера Богатирьова [228;107].

Позиції РСДРП(б) на Далекому Сході були слабкими. Нагадаємо, що ще в 1916 р. були заарештовані керівники далекосхідних більшовиків. Ось чому, коли виникла можливість створити легальну організацію (у Владивостоку це сталося 10 березня, а в Благовещенську – на початку квітня), більшовики активно співпрацювали з меншовиками і ця співпраця була більш тривалою ніж у інших регіонах країни. Так, у Владивостоку розрив відбувся 5 вересня, у Хабаровську - 24 вересня, у Благовещенську - лише в грудні 1917 [211;21-22]. Незважаючи на те, що кількість членів РСДРП(б) була незначною (протягом громадянської війни кількість більшовиків Приморської області коливались від 200 до 400 чол.), кількість безпартійних більшовиків незмінно зростала.

Посиленню позиції далекосхідних більшовиків в 1917 р. сприяло прибуття з еміграції таких відомих членів партії як А.Я.Нейбут, І.Кушнар'єв, Є.Ковальчук, А.Левіч, О.Левіч, Г.Раєв, І.Рабізо, Д.Броварнюк, А.Колнін, В.Прокоп'єв, М.Пенкін, П.Іордан, Д.Гершатер, Крайзельман, Н.Любарський, В.Антонов, В.В.Володарський, О.М.Краснощєков та ін.

Серед прибувших були і вихідці з українських губерній, які зіграли важливу роль у розвитку далекосхідних подій. Так, наприклад, В.Г.Антонов народився 25.12.1882 р. у Воронежській губернії, навчався в Харківському

університеті на юридичному факультеті. З 1903 р. член РСДРП, в 1908 р. виїхав до Італії, у вересні 1917 р. прибув до Владивостоку. Після Жовтневої революції очолив біржу праці. Після події 4-5 квітня 1920 р. очолив Народно-революційний уряд [49;186-187].

Єфим Кононович Ковальчук народився 24.12.1888 в селі Завидівка Сіверського повіту Київської губернії в родині бідного селянина. В 13 років став учнем токаря в Нікольськ-Уссурійських залізничних майстернях. В 1902 р. токарь Головних залізничних майстерень на КВЖД у Харбіні. У (квітні) 1917 повернувся на російський Далекий Схід, став членом Владивостокської ради. Був заарештований 29 червня 1918 року легіонерами. Звільнився на початку 1920 р. 6 квітня 1920 р. був призначений скарбником революційного штабу. [49;24].

Олександр Михайлович Краснощюков народився в 1880 р. в місті Чорнобилі (Київська область) в родині прикажчика. В 1912 році закінчив вищий навчальний заклад у Чикаго. З 1896 р. в соціал-демократичному русі, вів роботу у Києві, Миколаєві, Полтаві, Катеринославі. В 1902 р. емігрував до США. Був активним членом Американської соціалістичної партії. Влітку 1917 р. повернувся в Росію, став членом Владивостокської ради, головою Далекосхідного крайового виконкому рад. Вершиною його політичної кар'єри на Далекому Сході, був пост голови уряду ДВР, та в той же час пост міністра закордонних справ з квітня 1920 по вересень 1921 р. [142;35].

Йосип Григорович Кушнар'єв, слюсар з Катеринослава, у 1914 р. емігрував до Австралії. Повернувся в квітні 1917 р., в листопаді 1917 р. був обраний залізничниками Примор'я на Всеросійський з'їзд ради залізничників. Весною 1918р. він став комісаром порту та залізничного вузла, був заарештований 29 червня, але вже 13 серпня втік з табору разом із Всеволодом Сибірцевим. Був у підпіллі. Після подій 4-5 квітня 1920 р. очолив відділ шляхів сполучення в Земський управі генерала Болдирєва [49;65-67].

А.К.Чумак народився в 1877 р. у Полтавській губернії. Працював

машиністом на залізниці. В 25 років вступив до РСДРП (б). У 1905 р. входив до складу керівництва ("десятки") станції Єлісаветполь, яке керувало Закавказькою залізницею. В 1907 р. виїхав до Північної Америки. В червні 1917 р. працював на КВЖД. Весною 1918р. був обраний до Нікольськ-Уссурійської ради. Разом з А.С.Беляєвим очолив оборону міста під час чехословацькою заколоту, командував ар'єргардним бронепоездом. Після припинення організованого опору білогвардійцям, ховався в Амурській тайзі. При переході до Благовещенська був заарештований японцями. 26 березня 1919 р. був страчений у Благовещенську [49;90-93].

Влітку 1917 р., як і в усій країні, на Далекому Сході розпочалося формування загонів Червоної гвардії. Відомими організаторами Червоної гвардії та Червоної армії були у Владивостоку – П.М.Нікіфоров, І.Г.Кушнар'єв, А.П. Алютін, Е.З.Кістер, Г.С.Драгошевський, Я.К.Кокушкін, В.А. Бородавкін, В.В. Сокович, А.А.Воронів, М.І.Губельман, Е.Ходонович, Н.К.Руденко, А.А.Гульбінович, К.М.Кусман; в Сучані - А.Є.Калнін, Г.С.Локтєв, в Нікольськ-Уссурійському – І.Кірсанов, З.Тичинський, А.С.Бєліков, А.К.Чумак, Т.І.Губрій, К.П.Степаненко, Г.П.Артюшин, А.Гурєєв, К.П.Зінченко, В.С.Вовк, І.Д.Гамзін, Л.Тонконогий; в Благовещенську – Ф.Н.Мухін, В.К.Аксьонов, Я.Г.Шафір; в Хабаровську – Герасімов, Д.І. Бойко-Павлов, І.П. Шевчук, Д.Н.Носок, Е.П. Шабадін.

Першою військовою частиною Далекого Сходу, яка перейшла на бік більшовиків, була батарея Лавриненко в м. Благовещенську [211;17]. В подальшому Є.А.Лавриненко став одним із керівників партизанського руху в Амурській області – 19 січня 1919 р. на обласному з'їзді повсталих організацій Амурської області, його обрали членом обласного військово-революційного штабу, разом з І.Г.Ламкевичем та А.М.Макаровим [211;89]. А вже 16 грудня 1919 р. на VII з'їзді трудящих Амурської області (який відбувся в селищі Ромни) разом з 24 товаришами його обрали в "тайожний виконком" Амурської області [211;93].

Одночасно з організацією загонів Червоної гвардії, в далекосхідних містах почали організовувати комітети РСДРП (б). Так, 24 вересня 1917 р. був обраний Хабаровський міськвиконком партії більшовиків у складі А.Герасимова, М.Попко, А.Криворучко, А.Коковіхіна та В.Голіонко [211;22].

5 листопада 1917 р. відбулися вибори до Владивостокського виконкому. На цих виборах переміг більшовицький список (№ 4), де серед 25 прізвищ можна знайти солдата 4-го полка Коваленка (№ 6) і солдата Телеграфної роти Семенка (№ 18) [57;54] 14 грудня 1917 р. на III Краєвому з'їзді рад було проголошено встановлення радянської влади на Далекому Сході. Головою краєвого виконкому було обрано А.М. Краснощюкова, секретарем – М.І.Губельмана [57;56].

Для боротьби з контрреволюційними виступами на Далекому Сході і координації діяльності 30 листопада 1917 р. був створений у Владивостоку Центральний комітет Червоної гвардії під керівництвом Н.К.Руденко. 9 січня 1918 р. у Нікольськ-Уссурійську було утворено штаб Червоної гвардії у складі А.Белікова, І.Кірсанова, Л.Тонконогова, П.Тупіцина, З.Тичінського та А.Чумака. 26 лютого 1918 р. у Владивостоку був заснований революційний штаб у складі П.Нікіфорова, К.Суханова, Е.Ходановича, Д.Оржешко, А.Шевйова. На IV Амурському селянському з'їзді (25.02 – 3.03.1918) була обрана військова секція, в яку увійшли Бельдін, Чайко, Верхотуров, Портнягін, Спіцин, Поліщук, Жуанін, Кошевой, Жигалов. В Хабаровську начальником штабу військового відділу був М.Васюк [211;35-46]

Таким чином, необхідно визнати, що відповідальність за ті перегини у політиці, про які згадувалось вище і які призвели до дестабілізації ситуації в регіоні, лежить значною мірою і на українцях.

Після Жовтневої революції серед військовослужбовців, які повернулися на Далекий Схід, були лейтенант флоту Володимир Іванович Радигін. Після закінчення Морського корпусу він служив на Балтійському флоті, під час Першої Світової війни був переведений на ЧФ. Приймав участь у боях з

"Гебенем" та "Бреслау". Після підписання мирної угоди в Бресті повернувся в Хабаровськ. Під час боїв з семеновцями на Забайкальському фронті В.І.Радигін був начальником штабу Уссурійського фронту. Був поранений і заарештований в одній з хабаровських лікарень калмиковцями. Його розстріляли в червні 1919 р. разом з 7 іншими заарештованими [57;86,106,107].

Капітан Всеволод Михайлович Сибірцев та його брат Ігор Михайлович були синами Михайла Яковича Сибірцева. Михайло Якович народився 21 січня 1863 р. в місті Миргород Полтавської губернії. Він був вихідцем з українських козаків, а його дружина Марія Петрівна Кунц була дочкою декабриста. Військова служба привела цю родину на Далекий Схід, де і народились їх сини [49;46]. Всеволод Михайлович став комуністом в 1913 р., навчаючись у Петербурзькому Політехнічному інституті. Першу Світову війну закінчив під Ригою, де був членом армійського комітету, працював у військовому відділі Петроградської Ради, приймав участь у Жовтневому озброєному повстанні. В січні 1918 р. був відправлений у Владивосток. З березня – секретар виконкому Владивостокської Ради. Був заарештований білочехами, але втік з концтабору. Приймав участь у партизанському русі. З лютого 1920 р. – член Військової Ради Тимчасового уряду Приморської Земської управи. 5 квітня 1920 р. був заарештований японцями. Подальша його доля невідома. Згідно офіційної версії він був спалений у топці паровозу ЕЛ-629 разом з Сергієм Георгійовичем Лазо.

Інакше склалася доля Ігоря Михайловича. Коли почалася Світова війна, він поїхав вчитися. Щоб не йти на війну рядовим, поступив до юнкерського Михайлівського артилерійського училища. Політикою не цікавився. Виконуючи свої обов'язки, був серед захисників Зимового палацу. Після звільнення знайшов брата і після розмови з ним став на позиції більшовиків. Приїхавши до Владивостоку, він, хоч і був безпартійним, почав співпрацювати з більшовицькими газетами. Після чехословацького заколоту перейшов до підпілля. В квітні 1919 р. рішенням Далекосхідного обкому РКП (б) був

відправлений до партизанського загону. В цей же час до інших загонів були відправлені С.Г.Лазо, М.І.Губельман, О.О.Фадєєв, В.Владивостоков, Ф.Шумятський, М.Попов та інші. В 1921 р. загін, яким командував Ігор Михайлович, прикривав відступ головних сил НРА. І.М.Сибірцев був поранений в обидві ноги, і партизани несли його на руках. Їх переслідувала кіннота і І.М.Сибірцев застрелився на руках своїх підлеглих.

Відзначилися далекосхідні українці і в боях на Уссурійському фронті. Сучасники особливо відзначались батальйон П.Бойко, загони Костюченко, В.Голіонко, І.П.Шевчука, М.В.Урбановича та кіннота під командою Г.М.Шевченко в боях на Каульських висотах [211;68-69], та бронепоезда під командою матросів Хорошева таBloшенко [57;103]. 16 серпня 1918 р. помічником начальника артилерії Уссурійського фронту був призначений Чучум [211;70].

Після жорстоких боїв з козаками, легіонерами, японцями та іншими інтервентами червоні війська залишили Благовещенськ. Розпочався новий етап громадянської війни на Далекому Сході – партизанська війна.

"Партизанскую войну на Дальнем Востоке никто еще не описал по-настоящему, даже сотов доли нет того среди написанного, что было в действительности. Написано много, но отрывочно. Во многих произведениях страшно много субъективизма" [88;45], - записав один з керівників партизанського руху в Приамур'ї Павло Петрович Постишев.

Боротьбу далекосхідних партизан з військами інтервентів в роки громадянської війни і досі неможливо оцінити в повній мірі. Вже в грудні 1918 року в Амурській області діяла 10-тисячна партизанська армія. Ця армія незважаючи на свій строкатий соціальний склад (5-10% міських робітників та залізничників, 8-10% червоногвардійців з інших районів, 30% бідноти та наймитів, 40-45% середняків та незначна кількість куркулів та козаків [211;87], відрізнялася організованістю, якої не чекали її супротивники. Ця армія проіснувала до 12 серпня 1919 року, коли військова конференція представників

партизанських загонів, підводячи підсумки першої кампанії, прийняла рішення реорганізувати партизанську армію в загони по 200 чоловік, для ведення "малої" війни. Командуючим партизанськими загонами Амурської області було обрано В.Юшкевича (пізніше І.Г.Безродних).

Не маючи зв'язку з радянською Росією, та не отримуючи ніякої допомоги зовні, далекосхідники налагодили не тільки поставки стрілецької зброї та боєприпасів в партизанські загони, але й вибухові речовини, продукти харчування, обмундирування та інше, згадував один з керівників владивостокського підпілля чуваш В'ячеслав Михайлович Елеш. Керував цими операціями, та приймав активну участь в їх здійсненні В.П.Шишкін (Володя Маленький). Його найвищим досягненням в цьому питанні була відправка вагону боєприпасів та ешелону з 8 танками "рено" партизанам Амурської області. Інша група на чолі з В.С. Колісніченко та моряком Потапенко здійснила викрадення катерів "Амур" та "Павел" та їх перегін [105; 148-153] з Владивостоку до Ольги.

За своїм національним складом партизанський рух на Далекому Сході був інтернаціональним. Боротьбу проти японо-американських інтервентів очолювали молдаванин Сергій Лазо, грузин Нестор Каландрішвілі, корейці Пак Тянь Ше, Цой Дюн Хой, Хан Чан Ір, Кім Ле, Кім Ін Чек, Кім Кєн Чек, китайці Чен Бочуаня, Сін-Ду-у та багато інших людей різних національностей. Перші партизанські загони були створені українцями. Так, вже згадуваний Т.Г.Шевченко керував партизанським загonom у Приханкайській низовині [30;84], в районі Іману діяв загін Ярмоєнко [49; 149]. Один з організаторів партизанського руху в Примор'ї був вчитель Н.М.Єременко, автор "Дневника комуніста" [105; 68]. Вже згадуєий уродженець села Чапля (Летичівський район, Хмельницької області) Іван Павлович Шевчук, який до Першої Світової війни працював вантажником в Хабаровську, на германській став повним георгієвським кавалером та прапорщиком. В 1917 році член армійського комітету 12 армій Північного фронту. Після жовтня 1917 р. повернувся в

Хабаровськ. В роки громадянської війни командував Першим Тунгунським партизанським загonom, а його помічником був Шептюк [88; 448]. І.Самусенко, А.Серов, І.Солоненко створили в жовтні 1918 році партизанський загін у Фролові. В листопаді 1918 р. у Фроловці командиром об'єднаної бойової дружини Фроловки, Сергіївки, Казанки та Краснопілля було обрано Н.Ілляхова, його заступником по політичній частині – Т.Мечика. В Раді об'єднаного загону ввійшли: К.Ілляхов, Г.Локтев, Т.Мечик, І.Самусенко, З.Мартинів, А.Серов, Н.Коритько [57;137]. 5 березня 1919 р. в боях за Ольгу відзначався партизан Яценко [57;114]. В квітні 1919 р. був створений Військово-Революційний штаб партизанських загонів, розташованих в Ользі. До нього ввійшли І.Слинкін, Н.Ілляхов, М.Іванов, Т.Титов, К. Жук-Макарова, І.Самусенко, Н.Коритько, А.Серов [57,150].

8 липня 1919 р. Південне Примор'є було розподілене на бойові партизанські райони: Сучанський (керівник – Н.Ілляхов (помічник Сергія Лазо)); Цемухінський (керівник – Ліхоткін) та Тетюхе – Ольгінський (керівник – Т.Назаренко) [57;158].

Але було б помилкою вважати, що українці займали лише керівні посади в партизанському русі, не приймаючи активної участі в самій боротьбі. Цю думку спростовує О.О.Фадєєв в листі, який він відправив до бюро Далекосхідного крайкому ВКП (б) (лютий-березень 1934 р.) "Улахинская долина (села Чугуевка, Соколовка, Сандагоу, Бреевка, Извилинка, Архиповка, Каменка, Кокшарёвка, Угорка, Антоновка, Саратовка, Самарка, Жилоньевка, Окраинка)... особенно село Чугуевка являются центрами партизанского движения в Приморье. Уж не говоря о том, что очень значительный процент населения в селе Чугуевка (почти половина) был активным участником партизанской борьбы, эта долина в течение 3-х лет с 19 по 22 г. кормила почти все партизанские отряды Приморья, которые проходили через нее и неделями и месяцами жили в ее селах." [101;237]. Таким же осередком партизанської боротьби в Примор'ї була Біла Церква і багато інших сіл [182; 206]. До

партизанських загонів йшли родинами люди різного віку. Прикладом цього може служити родина Строкачів з Білої Церкви. Партизанами були Амвросій Феодосійович Строкач та його 5 синів. Влітку 1920, коли головні сили партизан відступили до Забайкалля, в селище увійшли японці та влаштували там різанину. У відповідь на це двадцять юнаків на чолі з Тимофієм Строкачем, Юхимом Моїсеєнко та Родіоном Сущенко знищили японський бронепотяг [182; 207-208].

Особливістю партизанської війни на Далекому Сході була безприкладна жорстокість. В цьому розділі вже згадувались розстріли у Хабаровську та Благовещенську білогвардійцями полонених угорців. І це не єдиний приклад "етнічних чисток". Японці в прямому сенсі вирізали корейське населення Владивостока у квітні 1920 р. Не краще відносились інтервенти і до російського населення Далекого Сходу. 22 березня 1919 р. в селищі Іванівка Амурської області 30 чоловік японці спалили живцем, 200 розстріляли з кулеметів, загальні жертви цієї експедиції склали 300 чоловік з жінками та дітьми. Таку ж долю в той же час поділили 7 сусідніх селищ та усі села Рождественської волості [57;129]. Такими ж "подвигами" відзначились на Далекому Сході і інші інтервенти, в першу чергу американці.

Концентраційні табори, розстріли заручників та жорстока розправа над полоненими стали візитною карткою інтервентів та білогвардійців. Найбільш відомими з їх злочинів стали спалення у паровозних топках командира партизанського загону з Нікольськ-Уссурійська Андрєєва, командуючого партизанської армії Примор'я Сергія Лазо, зникнення В.М.Сибірцева та О.Н.Луцького, жорстоке вбивство Віталія Бонівура (одного з керівників РКСМ на Далекому Сході), Р.А.Цейтліна (вповноваженого міністерства іноземних справ Приморської області), П.Г.Пинько та Гульбіновича О.А. (активних членів владивостокського підпілля); В.С.Авраменко (народився в 1892 р. в Чернігівській губернії, член ВКП(б) з квітня 1920 р., голова спілки вантажників, активно діяв по підготовці повстання 31 січня 1920 р., приймав

участь в нелегальній конференції 18 грудня 1921 р. на Першій Річці), Семена Михайловича Левана (робітника підпілля – в відділі постачання облревкому РКП(б). Народився на Полтавщині в селянській родині з 1880 р. його родина мешкала на Далекому Сході. Член РКП(б) з 1918 р.), та масові розстріли в бухтах Улісс, та Горностай, які стали братською могилою для декількох тисяч чоловік. [105;174-176, 194-199].

"Дика дивізія" Калмикова проявила таку винахідливість у вбивствах та пограбуваннях, що їх побоювались навіть свої.

За наказом генерала Сахарова 28 поранених народоармійців з благовещенського комуністичного загону ім. Карла Лібкнехта були замордовані та розстріляні після бою під Казакевичем в грудні 1921 р. Серед них були завідуючий відділом Амурського обкому РКП(б) С.М.Седойкін (А.Н. Бородкін), політрук загону І.В.Харитонов, комуністи Н.І.Пєчьонкін, Л.В. Кошуба, О.С.Клінков, Д.Є.Мірошніченко та ін. [241;65-67]. Цій жорстокості сприяло перетворення російського офіцерства в групу декласованих елементів близьку до кримінального угруповання. Найбільш яскраво це можна спостерігати на прикладі далекосхідних отаманів: амурського козацтва І.М.Гамова, уссурійського – І.М.Калмикова та забайкальського – Г.М.Семенова.

Гадаємо, це можна пояснити кількома причинами:

- низьким рівнем освіти більшості далекосхідних козачих офіцерів, тому що вони були переважно місцевими мешканцями і не всі з них мали можливість та бажання отримати гарну освіту. Решта офіцерів переводилась на Далекий Схід як в покарання або навмисно, щоб придушити революційний рух, як генерал Р.Ф.Унгерн фон Штернберг. Це наклало свій відбиток і на їх психічний стан, який відзначався жорстокістю, яка не знала прикладів. Ця жорстокість спостерігалась не тільки у рядових офіцерів, але й у вищого командного складу. Чим далі на Схід, тим цю тенденцію можна було спостерігати більш яскраво. За свідченням М.І.Губельмана там, де "Семенов наказував повісити, Гамов і

Калмиков особисто рубали шашками" [57;75-76, 118-121];

- віддаленістю регіону від Омська, де знаходилась Ставка адмірала О.В.Колчака, сприяла розвитку сепаратизму у вище згадуваних отаманів [63;354]. Крім того, слід зазначити, що віддаленість від центру країни історично сприяла розвитку у місцевого населення тенденції розраховувати лише на свої сили, а не чекати допомоги від царя та пана. Саме в цьому, на думку автора, полягає одна з причин запеклої та довготривалої боротьби на Сході в роки громадянської війни;

- активним втручанням у хід громадянської війни іноземних держав (особливо Японії). Японці розраховували досягти своєї мети за допомогою козацьких отаманів. Для цього вони заохочували розвиток їх кримінальних здібностей. Ось чому представники Великобританії генерал Нокс та Франції генерал Жанен занотували в своїх спогадах, що немає жодного кримінального злочину, який би не здійснили "господа атаманы". Цю точку зору поділяв і О.В.Колчак [63; 359-375];

- наявністю близького державного кордону з Китаєм, що дозволяв білогвардійцям при несприятливих обставинах відступати в сусідню державу. Це виховало в їх психіці синдром "халіфа на годину", що в свою чергу дозволяло не турбуватися за майбутнє своєї країни, а використовувати її матеріальну базу для особистого збагачення. Цим можна пояснити втечу отамана Гамова в Сахалян 12 березня 1918 р. з коштовностями з Благовещенського міського банку на суму близько 40 млн рублів золотом [95;140], 13 лютого 1920 р. отаман Калмиков тікає до Фундіна з 36 пудами золота з Хабаровського банку [57; 170]. Але неперевершеним в подібних операціях виявився отаман Семенов, який захопив частину золотого запасу країн 711 ящиків з коштовностями на суму 90 млн. рублів золотом [131, 534].

Подібні дії не мали нічого спільного з проголошеною метою громадянської війни. Це частково пояснює причини не сприйняття народом білогвардійських режимів та негативне ставлення простих людей до тих, хто

зберіг на плечах погони.

Партизани, діючи за принципом "кров за кров, смерть за смерть", безжалісно знищували супротивників. П.Постишев писав, що особливу старанність виказували козаки, які перейшли на бік партизанів. "Чтобы доказать свою преданность и искупить свое прошлое, они так зверски, так жестоко расправлялись с пленными калмыковцами, которые попадались к нам, что у наших партизан иногда морозом кожу подергивало" [88; 459].

Молоді члени владивостокського підпілля використовували кожен можливість фізично знищувати офіцерів. В.Шнейдер – голова підпільного обкому комсомолу (облтрійки) так описував подібну "операцію" 28 травня 1921 р. "... нашей группой (Андрей Цапурин, Александр Помилуйко и В.Шнейдер) был захвачен легковой автомобиль с вооруженными офицерами. Машину бросили, а офицеров повели расстреливать в Жариковский овраг" [104; 262-263].

Таким чином, слід відзначити, що жорстоке відношення до ворогів простежувалось з обох боків.

В 1920 році партизанські загони звільнили більшу частину Далекого Сходу від білогвардійців та інтервентів і були реорганізовані в НРА ДВР. Після цього НРА була вимушена припинити активні бойові дії, щоб не провокувати японців. Ті ж загони, які залишились на території, яку контролювали японці, не були обмежені ніякими угодами, тому спокійно громили японські, семенівські та каппелєвські гарнізони, значно polegшивши перемоги НРА ДВР в Читинських операціях 1920 р., боях за Волочаєвку в 1921 р., та в Приморській операції 1922 р., прискоривши закінчення війни на Далекому Сході. Об'єднані дії НРА та партизанських загонів призвели до повної евакуації 25 жовтня 1922 року японської імператорської армії та залишків білогвардійських військ з Примор'я та офіційного припинення військової інтервенції та громадської війни на території всієї Російської держави.

Підводячи підсумки подіям революції та громадянської війни на

Далекому Сході, слід відзначити:

- громадянська війна на Далекому Сході була спровокована непередбаченою та популістською політикою місцевих діячів більшовицької партії;
- відповідальність за перегиби у політиці більшовиків, які призвели до дестабілізації ситуації в регіоні лежить значною мірою і на українцях;
- позиція Москви щодо подій на Далекому Сході відзначалась розважливістю, яка зводилась до директивного характеру з вказівками триматись при несприятливих обставинах, та з встановленням загальнодержавних порядків, коли ситуація нормалізовувалась за рахунок місцевих сил;
- військова інтервенція країн Антанти на Далекому Сході не виконала жодного як з декларованих завдань, так і з пунктів таємних угод, хоча і сприяла збагаченню іноземних підприємств (в першу чергу японських, американських та британських);
- події громадянської війни ще раз підтвердили, що українці органічно вписалися в далекосхідне суспільство та стали невід'ємною частиною життя регіону;
- не зважаючи на свою чисельність далекосхідні українці не грали самостійної ролі в подіях революції та громадянської війни, та не підтримали в своїй більшості ідею про створення національної автономії, яка панувала серед представників українських національних угруповань на Далекому Сході. Така позиція відповідала інтернаціональним традиціям регіону;
- в той же час прості селяни-переселенці активно підтримували радянську владу, встаючи під її прапори не тільки селами, але й волостями та областями;
- безприкладну жорстокість подій в цей період, де жорстоке відношення до супротивників простежувались з обох боків.

РОЗДІЛ IV

Відновлення народного господарства краю та переселенський рух з УРСР на Далекий Схід (1923-1928 р.р.)

25 жовтня 1922 р. частини НРА увійшли у Владивосток. Громадянська війна та військова інтервенція скінчились.

ДВР – цей буфер, який захистив Радянську Росію від японської агресії, на думку своїх творців був приречений на зникнення з політичної карти світу. Слід відзначити, що возз'єднання двох республік відповідало інтересам значної частини населення Далекосхідного регіону, про що свідчили події 1920-1922 р.р. Тому протягом місяця по ДВР пройшла хвиля мітингів, які затвердили резолюцію необхідності вступу ДВР до складу РРФСР.

Так, наприклад, 7 листопада 10-тисячний мітинг в Благовещенську скінчився переданням влади Облуправлінням обраному на цьому ж мітингу Губревкому. Такі ж заходи відбувалися в цей день в багатьох населених пунктах регіону, що підтверджено документами [58; 30-35].

Зараз можна довго та обґрунтовано доводити, що ДВР мала можливість існувати як незалежна демократична держава, але історично та економічно цей східний регіон є невід'ємною частиною Росії, яку б назву у своїй історії не мала ця країна. Не слід також забувати, що в умовах реального міжнародного становища такі перлини не мають можливості зберігати незалежність в повному обсязі. І мова навіть не йде про інтереси Японії та США на російському Далекому Сході. В цей період навіть Китай – напівколоніальна держава виступив зі списком територіальних вимог до різних держав, в тому числі до колишньої Російської Імперії.

Сунь Ят Сен, Чан Кай Ші і Мао Цзе Дун виступали за повернення росіянами наступних територій; вказуючи в якому році Росія „відторгла” їх від Піднебесної імперії [128; 232-233] (додаток № 22).

Але справа не обмежувалась тільки висуванням територіальних претензій, офіційно ця територія тривалий час вже знаходилась в зоні активних дій хунхузів, які тероризували населення своїми постійними нападами, вбивствами, пограбуваннями та викраденнями людей. Протистояти цьому лиху була в змозі лише міцна економічно розвинута та незалежна держава, якою ДВР на той час не могла бути, тому що події 1917-1922 р.р. зруйнували господарство в регіоні. Була не тільки зруйнована економіка, але й підірвані людські ресурси (тільки населення Хабаровська скоротилось з 52000 до 30000 чоловік [131; 229]. А взагалі, за даними В.С.Флєрова втрати населення Далекого Сходу в цей період становили близько 80 тис.чоловік [227; 127]. Була знищена велика кількість населених пунктів: тільки в Ніколаєвську-на-Амурі з 2107 будинків збереглося тільки 40, повністю було зруйновано: порт з усіма спорудами, промислові підприємства, електростанція та телефонна станція [227; 127]. І мова навіть не йде про збитки від вивозу цінностей за кордон, хоча і він був колосальним. Тільки за три місяці 1919 р. було вивезено більше 3 млн. шкірок цінного хутра, за 1919 рік – 14 млн.пудів оселедця, знищені Амурська та Сибірська військова флотилії, приватні та казенні пароплавства (Амурське, Байкальське, Ленське та Далекосхідне морське) [131;229-230]. Кількість робітників на золотих копалинах в 1923 році, порівнюючи з довоєнним періодом, скоротилась з 35 тис. до 10 тис.чоловік [116; 42]. Залізничний транспорт було зруйновано. Більше половини вагонів стояли без руху, а 213 паровозів потребували капітального ремонту і не могли вийти з депо. За даними Дальєкосо, в 1923 році вартість всієї продукції, враховуючи і працю кустарів, складала 43,5% дореволюційної. Товарна маса знизилась до 36,1% проти 1913 року [116; 42-43]. За підрахунками Дальревкому збитки від громадянської війни дорівнювались 603.407.009 руб. 83 коп. золотом [116; 43].

В тому числі за цей період збитки рибної галузі Далекого Сходу дорівнювались 112550000 руб, російської митниці – 28 млн.руб., Амурського

пароплавства 35 млн.руб., Усурійської залізниці від Хабаровська до Усурійська – 6920085 руб. золотом [211; 127-128].

Посівні площі скоротилися на 42,3% [116; 47].

15 квітня 1923 року було зроблено огляд стану регіональної промисловості. Цей документ наглядно ілюструє те катастрофічне становище, в якому опинилась економіка регіону.

Нагадаємо, що найбільш розвинутою галуззю промисловості була обробка дерева, але на 15.01.1923 р. працювали тільки три заводи (крім Приморської губернії) решта були в стані консервації, але 10 заводів з 24 рамами були включені в трест Експлоіс і переведені в Приморську губернію. З сірникових фабрик працювала тільки 1 в Амурській губернії. Всі фанерні заводи стояли.

З підприємств по виробництву скла функціонував лише Верхнеудінський завод, єдина піч якого потребувала ремонту. Основним продуктом виробництва був винний посуд та пляшки для мінеральних вод.

Гончарний завод братів Старнових в Примор'ї не працював. В такому ж стані знаходилися Брянський та Спаський цементні заводи.

Металооброблююча промисловість була презентована п'ятьма заводами.

1. Завод у Верхнеудінську зберіг свою матеріальну базу, мав запаси різних матеріалів, металів та палива на суму 180000 р. При деякому збільшенні обладнання ливарного цеху та посилення ковальського роботу по виготовленню сільськогосподарських машин можна було провести до постачання всього Забайкалля (20000 пудів машинного лиття), ціна якого була б дуже низькою, що дозволило б запустити Березовський чавунноливарний завод.

2. Хабаровський Арсенал знаходився у консервованому стані з мінімальною кількістю робітників.

3. Механічний завод (колишній Афанасьєва) в Благовещенську, зберігся та був забезпечений сировиною. В 1922 р. почали поступати замовлення і штат працівників збільшився з 40 до 70 чоловік.

4. Механічний завод (колишній Чепуріна) в Благовещенську стояв і не був націоналізований.

5. Далекосхідний механічний та суднобудівельний завод в м. Владивосток. На 1 січня 1923 року були повністю закриті наступні цеха:

- 1) арсенал;
- 2) насосна старого доку;
- 3) суднобудівельна слюсарна майстерня;
- 4) міднокотельня;
- 5) столярна та вітрильна майстерні;
- 6) центральна інструментальня.

На початок 1923 року працювали ливарний, залізнокотельня, механічний, зварювальний, автомобільний, плотницький, залізниця, будівельний, електрична станція. Нові сухі доки та лісопильний завод бездіяли в зв'язку з відсутністю замовлень. 20 паровозів потребували капітального ремонту, 44 – середнього. На 01.01.1923 р. на заводі було 148 службовців та 539 робітників.

В харчовій промисловості також відбулися деякі зміни. Всі млини були вилучені з підкорення Дальпромбюро та передані в розпорядження губревкомів. В зв'язку з винною монополією були пущені в хід винокурні заводи Ніколаєвський, Інокентьєвський і „Океан”. Заводи „Чурін і К^о” і Богданова стояли.

В регіоні функціонували три тютюнових фабрики, два шкіряних заводи. На Камчатці діяли 23 заводи, з яких 21 – належали японцям і два російських приватних заводи (Дембі і Грушевського). Їх виробництво становило в 1922 році 900000 консервів та 15000000 мальків при нормальній роботі. Єдиний м'ясний консервний завод Залевського у Владивостоці не працював.

Крім того, на початок 1923 року не було ніякого плану в роботі. Все відбувалося випадково [85; 42].

Головними продуктами добуваючої промисловості були: ліс, риба, золото, вугілля, свинцеві руди, вольфрам.

Під час громадянської війни, рибна промисловість Далекого Сходу повністю перейшла під японський контроль. Внесок японських підприємців тільки в рибну промисловість Охотсько-Камчатського району сягав 40 млн.руб. З 490 морських рибних ділянок, орендованих японцями, працювало в 1922 р. 213 ділянок, які належали 90 орендарам, об'єднаним в один синдикат, та об'єднаному суспільстві „Нічіро Гію-Гію Кабусікі та Хокуе Гію-Гію Кабусікі Койея”, куди входив і Торгівельний дім Дембі. В 1922 році 83 річних ділянок та 25 морських рибних ділянок були здані російським орендарям, але фактично були японськими підприємствами, де росіяни грали лише роль підставних осіб. За даними „Дальрибохоти” російські рибопромисловці виловили в Охотсько-Камчатських водах 23583027 одиниць лососевих (1656178 пуд.), в той час як японці – 91306778 одиниць (4561483 пудів). За японськими джерелами в 1922 році було виловлено 6600000 пудів (135 млн.одиниць). В цьому році на цих промислах працювало 1532 росіянина та 17000 японців (за японськими даними – 25000 чол.).

В Ніколаєвському районі уся промисловість перейшла під контроль японського командування, завдяки чому місцеве населення по всьому Амуру було позбавлено можливості забезпечити навіть власні потреби. Промисли або контролювались японцями, або були знищені. А населення було позбавлено необхідних матеріалів та засобів, необхідних для промислового лову риби. В навігацію 1922 року було виловлено 12750000 одиниць лососевих, частину вивезли в Японію та Китай, а 400000 пудів різної риби пішло з Ніколаєвська на Хабаровськ і далі.

Завдяки екстенсивному, а точніше хижацькому промислу осетрових, їх існування на Далекому Сході опинилось під загрозою. На початку 1923 року слід було прийняти рішучі міри, щоб вийти з цього скрутного становища.

Добування вугілля на початок 1923 року було зосереджено в 4 районах: Забайкальському (4 копальні), Амурському (2 копальні), Приморському (Сучанські казенні копальні та низка приватних) та в північній частині о. Сахалін, яка була окупована японськими військами.

Робота двох перших районів була об'єднана вугільним трестом „Госуголь”, який мав в своєму розпорядженні 6 копалень: Чернавські, Халдартінські, Харанорські. Арбагарські, Ківдінські та Бірські. З вказаних копалень найбільш міцними були Черновські, які за 1922 р. видали нагора 12384129 пудів вугілля, хоча їх продуктивність при існуючому обладнанні могла бути доведена до 25000000 пудів на рік. Технічне обладнання копалень було достатньо ґрунтовим. Стан інших копалень був далеким від задовільного, відсутність залізничних гілок, багатолітнє горіння вугілля в шахтах, перетворили всю галузь в збиткове підприємство. Місцевим вугіллям забезпечувались тільки залізниці Далекосхідної округи шляхів сполучення, Читинська електростанція (700000 пудів на рік), військове відомство та державні установи (1000000 пудів). Експорт вугілля не отримав розвитку (450000 пудів в Маньчжурію), не дивлячись на те, що сучанське вугілля за своїми якостями мало можливість стати однією з цінних статей експорту.

Залізна руда добувалася тільки в Забайкаллі.

К 1923 року стало ясно, що держава втратила контроль над добиччю золота. Приватні золоті копальні на цей час припинили своє існування. Різноманітні комітети, які захопили владу на копальнях, сприяли неконтрольованій перекачці золота за кордон, не сплачуючи державі жодної копійки податків. В результаті в 1922 році добича золота складала 69 пудів 35 фунтів 15 золотників по всіх округах області. Причому державою було добуто механічним шляхом 12 пудів 27 фунтів 76 золотників, приватними копальнями

– 7 пудів 25 фунтів 57 золотників і старателями – 49 пудів 21 фунт 74 золотника. З загальної добичі золота в 1922 році більша частина припадала на Забайкальську округу 32 пуда 12 фунтів 80 золотників.

1750 обладнаних золотих копалень знаходилася поза сферою державного обліку, державою розроблялось лише 11 обладнаних механізмами копалень, зведених в 2 підприємства „Дражруд” і Ульдегідська гідравліка та роботою старателів у 5 районах. Приватні підприємці розробляли 338 копалень на площі, що відповідала 24,5% площі всіх копалень, які існували до революції.

Підняти золотодобуваючу галузь за державні кошти було неможливо, тому всі події, пов’язані з порятунком галузі покладались на залучення коштів приватних російських та іноземних капіталістів.

Срібно-свинцові руди добувалися тільки в районі Тетюхе, роботи в Забайкаллі були припинені, так само як і розробки інших корисних копалень та будівельних матеріалів [85; 36-51].

У зв’язку з занепадом промисловості спостерігався і ріст безробіття, яка до березня 1923 року становила 20% від загальної кількості (90000) працюючих. Тенденція зростання безробіття в регіоні проілюстрована в додатку № 23.

Таким чином, на початок 1924 року безробіття становило вже 28% [211; 128].

Дальревком не мав можливості викоренити подібне явище, враховуючи стан економіки, але місцева влада була зацікавлена в збереженні на території регіону кваліфікованих кадрів, тому в літній час продовжувалась практика організації громадських робіт, які існували за часів ДВР. За планом в 1923 році планувалося залучити до цих робіт з безробітних до 5000 кваліфікованих робітників та до 1000 чорноробів. За існуючим кошторисом цей проект повинен був обійтись державі в 100 тис.золотих рублів [67; 54-55].

Узагальнюючи наведені вище факти, слід відзначити, що на початок 1923 року регіон знаходився в важкому економічному стані, в результаті

п'ятирічної громадянської війни та військової інтервенції. На думку сучасників реальних можливостей та перспектив виходу з кризи в найближчі роки не передбачалось.

Але економічна криза була не єдиною перешкодою нормалізації життя в регіоні. Після скасування ДВР до Радянської Росії офіційно були приєднані Прибайкальська, Забайкальська, Амурська, Приамурська, Приморська та Камчатська області, смуга відчуження КВЖД та територія Північного Сахаліну загальною площею 2647523 км² з населенням близько 2 млн. чоловік. Але насправді значна частина цієї території ще протягом декількох років знаходилась поза контролем радянських органів влади. Так, смуга відчуження КВЖД перебувала під контролем китайських військ до 31.05.1924 р.; територію Північного Сахаліну японці залишили тільки 15.05.1925 р. В той же час Камчатська область і значна кількість повітів в інших областях перебувала під контролем різноманітних білогвардійських загонів, в яких на момент скасування ДВР знаходилося близько 4000 багнетів [211; 136]. Але слід відзначити, що після офіційного завершення громадянської війни їх кількість збільшувалась за рахунок частини демобілізованих червоноармійців та народоармійців, які приєдналися до цих угруповань, зіткнувшись з реаліями післявоєнного життя. Тільки в Нікольськ-Уссурійському повіті з грудня 1922 по грудень 1923 року діяло 22 загони, дві групи дезертирів та дві контрреволюційні організації; перша займалася реалізацією зброї, друга – озброєними нападами на радянських працівників [211; 137-138]. В 1923 році в різних повітах Приамур'я та Примор'я діяли загони осавула Овечкіна (200-270 чоловік), полковника Ємеліна, які збільшувались за рахунок місцевого населення. Через весь Далекий Схід пройшов загін полковника Дуганова. В районі Імана діяв загін Ширямова, в Кедровій Паді - Піли (40 чол.), в районі Спаська – загін хунхузів на чолі з хорунжим Лончаковим, в районі Гродеково – загони Сенкевича (50 чол.), Овчиннікова (60 чол.) і хунхузів (150 китайських солдатів); в районі Раздольного – загін Ухова (15 чоловік) – всі

загони були організовані, гарно озброєні та забезпечені усім необхідним [211; 138-139]. Загони генерал-майора Полякова та Бочкарьова контролювали майже всю територію Охотсько-Камчатського краю. Загони Шулепова, Каніна, Гончарова, які також діяли в цьому районі, підвищували своє матеріальне становище за рахунок місцевого населення та державних установ, знищуючи всіх опонентів. Тільки в Нижнє-Колимське вони привласнили хутра на суму 17702 руб. золотом та інших товарів на суму 22869 руб. золотом [211; 141]. Завдяки їх перебуванню в регіоні господарство кочового та напівкочового населення прийшло в повний занепад.

З вересня 1922 року Охотсько-Аянський район перебував під контролем Сибірської Добровольчеської Дружини генерал-лейтенанта А.К.Пепеляєва (700 чоловік), які прибули з Владивостока та, об'єднавшись з місцевими угрупованнями, розпочали наступ на Якутськ.

Осередками та базами більшості загонів та угруповань були Китай та Корея. Найбільш потужними з них були Гірінська організація (7 тис.чоловік), Гезанська організація (5 тис.чоловік), Амурська військова організація (до 1500 чоловік), білоповстанська організація Тимчасового приамурського уряду (до 5 тис.чоловік) та ін. [211; 136]. Так, тільки гірінська група сформувала 2 піхотних полка, зведений полк кінноти, зведений козачий полк, залізничний полк, та зведений дивізіон [211; 136]. Ці військові частини були забезпечені усім необхідним при сприянні японського командування та урядів США і Франції.

Але найбільш складною ситуація була в Амурській губернії, де осавулу Манькову за дорученням „Амурської військової організації” вдалося підняти повстання проти нової влади в січні 1924 року. Ряди повстанців швидко зросли з 200 до 1500 чоловік. На 15 січня повстання охопило Гільчинську, Тамбовську, Ніколаєвську та Іванівську волості. Повстання супроводжувалось фізичним знищенням не тільки радянських працівників, сільських активістів, але і середняків за відмову підтримати повстання. За неповними даними з 14 по

26 січня 1924 року тільки в деяких волостях Благовещенського повіту було вбито 30 радянських працівників, серед них вчителя Петра Глушенко (с. Зоріно), Семена Лагоду – комсомольського секретаря в селі Переяславка та інших [211; 154-155]. Але, не дивлячись ні на що, повстанці зазнавали поразку за поразкою від регулярних сил Червоної Армії і 5 лютого 1924 року повстання було придушено, а його учасники або втекли на китайську територію або загинули, або опинились перед радянським судом.

Але на Далекому Сході існували і такі райони, де навіть не знали про події 1917 року, громадянську війну та Радянську владу. Одним з таких прикладів були події 1924 року в бухті Провіденія, коли на борт корабля „Красный вымпел”, який знаходився під червоним прапором, особисто прибув місцевий пан урядник для наведення „законного” порядку [144; 107]. Як кажуть і сміх і гріх. Всі ці факти свідчать не тільки про скрутне післявоєнне становище в регіоні, але і про необхідність прийняття рішучих мір для збереження економічної незалежності Далекого Сходу та переведенню всього життя на мирні рейки.

Саме в цей період на Далекий Схід прибув Ян Борисович Гамарник (товариш Ян). Саме з діяльністю цього чоловіка пов'язано перетворення далекої околиці держави в міцний та потужний осередок – справжню перлину. Робота Яна Борисовича отримала високу оцінку сучасників, після трагічної загибелі в 1937 році його ім'я було викреслено з вітчизняної історії, та повернуто з небуття в 60-70^х роках, як діяльність багатьох радянських керівників 20^х-30^х р.р.

Вплив Я.Б. Гамарника на розвиток економічних та політичних подій в регіоні був настільки значним, що на життєвому шляху цього чоловіка і особливо на його далекосхідній діяльності слід зупинитися більш детально.

Я.Б. Гамарник народився в Житомирі в 1894 році, навчався на юридичному факультеті Київського університету. В революційному русі з 1913 року. До жовтня 1917 р. входив до керівництва Київського комітету РСДРП(б).

Активний учасник революційних подій та громадянської війни на Україні. Після громадянської війни в європейській частині Росії з 1920 по 1923 рік був головою Одеського та Київського губкомів КП(б)У та головою Київського губвиконкому. З 1923 по 1928 р.р. послідовно займав посади голови Дальревкому, Далекосхідного крайвиконкому та секретаря Далькрайкому партії.

Діяльність товариша Яна на Далекому Сході одночасно проводилась у двох напрямках. По-перше: „Нам необхідно цю колишню околицю царської Росії перетворити в міцний, потужний радянський форпост на узбережжі Тихого океану”, - казав він на XV Всесоюзній конференції (1926) [80; 93].

По-друге, привести регіон до загальнодержавного знаменника, позбавивши його від демократичних пережитків ДВР та білогвардійщини.

За свідченнями сучасників Я.Б.Гамарник щиро покохав Далекий Схід, знав його проблеми не з доповідних записок та московських директив, а живцем, до чого привчав своїх колег та підлеглих. Призначений на Далекий Схід колишній голова білоруського Раднаркому І.А. Адамович звернувся до нього з питанням з чого краще розпочати. „Гамарник широко посміхнувся:

- Придбай коня та воза. – Поїдь та вникай” [91; 167]. В підтвердження власних поглядів та слів він об’їздив на возі вздовж і впоперек цей тайожний край. Вивчив природні умови, економічні можливості, етнічні особливості, своєрідність кордонів та військового театру.

Завдяки цим поїздкам, вивченню статистичних даних та історичного положення речей Я.Б.Гамарник підготував концепцію розвитку регіону, яка частково співпадала з концепцією П.А.Столипіна. Свою доповідь товариш Ян зробив в 1926 році на XV-ій Всесоюзній партійній конференції. Якщо перевести його змістовну доповідь в тези, то головними пунктами по розвитку Далекого Сходу були наступні кроки.

По-перше, необхідні великі капіталовкладення для індустріалізації краю, але при професійному розподіленні коштів, ці затрати окупляються в

найкоротший термін. Перш за все мова йшла про розвиток державного видобутку золота, а також, враховуючи потреби японців було запропоновано укласти угоди про експорт далекосхідних вугілля та нафти, для чого було необхідно збільшити їх видобування.

По-друге, розвиток рисоводства. В той час рис закупали за кордоном, але на Далекому Сході, де до революції рис майже не вирощували, в 1926 році було засіяно 14000 га цієї культури (при урожайності більше 400 пудів з гектару) [53; 102]. Для вдалого розвитку галузі було необхідно виділити деякі кошти на будівництво зрошувальної системи. Але в цьому питанні треба було поквапитися, щоб випередити тих самих японців, які просили передати їм далекосхідне рисоводство в концесію з подальшим вивезенням готового продукту до Японії.

В-третьє, Я.Б. Гамарник виступив з критикою наркоматів торгівлі, фінансів та ВСНХ за відсутність знань по Далекому Сходу, яке приводить до широкої передачі рибальських ділянок в концесію та повному ігноруванню розвитку вітчизняних підприємств.

В-четвертих, керівник Далекого Сходу запропонував організувати переселення на Далекий Схід мешканців з інших районів, особливо з густозаселених районів України та Білорусії, що дозволило б уникнути безробіття в цих регіонах та сприяло б заселенню Далекого Сходу [80; 93-94].

За спогадами А.І. Мікояна доповідь Я.Б. Гамарина викликала велику зацікавленість у делегатів партійної конференції.

Але товариш Ян не обмежувався тільки промовами в центрі. Працюючи на місці, він розв'язував питання творчо з науковим підходом. В 1925 році він виступив з доповіддю, в якій сформулював шляхи розвитку народного господарства на Далекому Сході. В цій доповіді була дана точна характеристика економічних районів краю, настільки різних та несхожих один на один як вугільний Сучан та багата рибою Камчатка, пшенична житниця в Приамур'ї, рисова – в Примор'ї. Як показав час, в цій доповіді були вдало

визначені проблеми сільського господарства, індустріалізації краю на базі природних багатств, вказані схеми транспортних зв'язків [75; 117].

При розвитку сільського господарства фахівцями були проведені аналіз ґрунтів, клімату, традиційних культур в кожному районі краю, в результаті чого з'явилися рекомендації, які були втілені у життя.

В Забайкаллі було запропоновано відмовитись від товарного виробництва пшениці та жита, в зв'язку з непридатністю землі для цієї мети, область була переорієнтована на скотарство (м'ясне постачання для всього Далекого Сходу).

Приамур'є, де добре визрівали пшениця, просо, гречка, стало надійною житницею Далекого Сходу.

Примор'є та Хабаровська округа займалися вирощуванням рису, для чого було створено трест „Дальрис”, який, розгорнувшись, став постачати не тільки свій регіон, але і центральні райони країни. З такою ж наполегливістю пропагандувалось та впроваджувалось городництво.

В лісній промисловості до 1926-1927 років були відновлені старі та створені нові лісопильні заводи, що дозволило Далекому Сходу експортувати 200 тисяч кубометрів деревини і в декілька разів більше дати її для внутрішніх потреб Радянського Союзу.

Для розвитку радянського рибного промислу було організовано „Рибтрест”, до рибодобичі була залучена кооперативна мережа Центросоюзу, щоб витіснити японців з радянських вод.

В золотодобуваючій промисловості було створено трест „Дальзолото”, в межах якого виникли державні підприємства, оснащені механізмами, була організована боротьба з діяльністю приватних старателів [53; 102-103].

Весь цей масив роботи за спогадами В.М.Верхових, який знаходився на партійній роботі в Хабаровську в той час, вирішувався не по черзі, а одночасно, відразу „і можна тільки дивуватись тому, як вмів наш керівник все тримати в голові, до всього підходити діловито та реалістично. Хочу підкреслити, що робота проводилась в спокійній обстановці, без галасу та тріскачких фраз.

Гамарник вмів надихнути людей, організувати справу так, що кожний учасник розумів своє завдання і намагався будь за що виконати його вчасно та якісно [53; 103].

Очоливши політуправління РККА в 1929 році, Я.Б. Гамарник не забув про Далекий Схід. Він, уповноважений ЦК ВКП(б), безпосередньо керував економічним розвитком Далекого Сходу. В 30-ті роки з ім'ям Я.Б. Гамарника було пов'язано будівництво Комсомольська-на-Амурі, будівництво нових копалень у Сучані, благоустрій Владивостоку, реконструкція Владивостокського порту, будівництво водогіна на дільниці станція Седанка-Владивосток, прокладка другої колії на лінії Каримська-Владивосток, будівництво залізниці Волочаєвка – Комсомольськ-на-Амурі, будівництво казарм і оборонних споруд вздовж кордону та баз Тихоокеанського флоту [91; 167-171].

Але, віддаючи належне значенню особистості в історії, слід визнати, що якби робітники Далекого Сходу не були б зацікавлені у відновленні власних підприємств, отже і всієї економіки регіону, цей процес ніколи б не завершився вдало в такий стислий термін. Прикладом того, як віднеслися громадяни-далекосхідники до відновлення промислових об'єктів є історія заводу Дальдизель, відомого в 20^х роках, як Хабаровський Арсенал. Після громадянської війни існування заводу опинилось під загрозою. Неодноразово Арсенал переходив то в ведення Дальпромбюро, то Губісполкому, тому що підприємство було збитковим, мало велику заборгованість перед робітниками та службовцями, при відсутності фінансових коштів, сировини та палива. Ось чому Арсеналу відмовляли в позиках та наполягали на його повній консервації. Але, не дивлячись на це, завод продовжував працювати.

В січні 1924 року керівник підприємством т. Максимович виступив на загальних зборах робітників та службовців Арсеналу, у зв'язку з розпорядженням розпочати консервацію підприємства. Але розпорядження керівництва не отримало підтримки серед арсенальців.

Пропозиції т.т. Карпова, Чернова, Ремесленнікова, Навдуша, самого Максимовича та інших дозволили знайти вихід, завдяки якому можна було уникнути консервації. В прийнятому на цих зборах документі взагалі зазначалось, що покращення виробництва, підвищення продуктивності праці та працездатність заводу дають можливість перейти на самоокупаємість. За цих умов вимога закрити підприємство не є необхідною, тим більше, що завод за весь час діяльності в нових умовах не користувався ніякими додатковими субсидіями, а завжди вишукував кошти самотійно, тому з метою державного та особистого добробуту робітники вимагали продовження діяльності підприємства на запропонованих т. Максимовичем умовах госпрозрахунку та обіцянкою надавати йому в цьому усіляку допомогу [235; 562-564]. І це був далеко не одиничний випадок не тільки на Далекому Сході, але і в СРСР, коли підприємства, на яких влада ставила хрест, відроджувались завдяки трудовим колективам.

Крім того, відбудова економіки не можлива без чіткої програми дій, яка повинна знаходитись у відповідності з державним курсом та враховувати місцеві особливості. Однією з цих особливостей була відсутність в регіоні періоду військового комунізму з його системою главкізму та повною централізацією, з державною монополією на виробництво та розподіл. Далекосхідне селянство не знало продрозкладки, а промислові підприємства – загальної націоналізації. В регіоні існувала вільна конкуренція між державними, кооперативними та приватними підприємствами (додаток № 24).

Про кількісну перевагу підприємств приватного сектору впевнено свідчить додаток № 24, як в той же час за кількістю зайнятих в виробництві робітників державний сектор знаходився на першому місці (55% робітників в регіоні), тому що державі належали великі підприємства. В середньому на одну державну промислову установу приходилося 79 робітників, на кооперативну – 13, а на приватне – 7. Не слід також забувати, що 46,9% приватної промисловості Далекого Сходу належало іноземцям.

Подібна ситуація існувала і в торгівлі. Згідно міському перепису 1923 року приватні торгові підприємства мали перевагу над державними та кооперативними. Тільки в Хабаровську приватна торгівля існувала до 1929 р. Крамниці „Чурин и К^о”, „Кунст и Альберст”, які відпускали свої товари в кредит, були небезпечним конкурентом для державної торгівлі. Положення в регіоні ілюструє додаток № 25.

Іншими словами, тільки в Приморській губернії 80-85% торгівельного обороту припадало на долю приватного сектора.

На момент приєднання ДВР до РРФСР остання вже майже два роки знаходилась в умовах нової економічної політики, яка набула поширення і на Далекому Сході.

Про НЕП в СРСР існує значна кількість монографій та публікацій, що дозволяє в межах цього дослідження зупинитись лише на далекосхідних подіях.

В 1922 році перед утворенням Дальревкомом встало головне завдання: швидко та по можливості найбільш повно сприяти розвитку виробничих сил при занадто обмежених коштах, зберігаючи при цьому контрольний пакет за державним сектором в економіці. Тому, щоб не залишати справу на призволяще, для керівництва господарським життям в регіоні були створені планово-директивні та адміністративно-господарські установи:

- наприкінці листопада 1922 року було утворено Дальсовнаргосп, де працювало Промбюро, якому підкорялися державна, комунальна промисловість та транспорт;
- 04.12.1922 року було створено Далекосхідну економічну нараду (Дальекосо) – вищий господарський орган по керівництву економічним життям регіону. Тут розроблялись поточні та перспективні плани розвитку промисловості, капітального будівництва, експорту та імпорту, переселення на Далекий Схід;
- 07.04.1923 р. при Дальекосо почала функціонувати Далекосхідна планова комісія. Дальплан складався з декількох секцій: торгівельно-

промислової, сільськогосподарської, фінансово-економічної, транспортної та секції районування. Подібні планові комісії були створені в губерніях, а пізніше і в округах ДВО.

Діяльність вищеназваних установ здійснювалась за декількома пов'язаними між собою напрямками.

1. Націоналізація. В 1923-1926 р.р. націоналізація підприємств проводилась за наступними ознаками:

- власники, яких втекли за кордон;
- ті, що були націоналізовані ще в 1918 р.;
- непрацюючі підприємства, які належали іноземним підданам;
- рентабельні підприємства легкої промисловості;
- великі підприємства, що мали велике народногосподарче значення;
- далекосхідні філії фірм, які були раніше націоналізовані у РРФСР;
- підприємства, власники яких не виконали поставлених перед ними умов.

Серед націоналізованих підприємств були Хабаровська електростанція, Благовещенська сірникова фабрика, Сучанські та Черновські вугільні копальні.

Таким чином, з укріпленням соціалістичного сектору в промисловості проводилось витіснення приватного власника з цієї сфери народного господарства.

2. Створення змішаних акціонерних товариств, в які входили приватні підприємства та державні установи при провідній ролі держави.

3. Концесії, право на видачу яких було підпорядковано загальнодержавним, а не місцевим інтересам. Але у зв'язку зі слабкою інформованістю московських наркоматів про реальне становище справ на Далекому Сході ситуація, м'яко кажучи, була не ідеальною. Далекосхідний концесійний комітет мав право на проведення лише переговорів та підготовку проектів договорів, остаточним затвердженням яких займався центральний уряд. Загальною лінією було залучення концесійного капіталу в далекосхідні чорну та лісову промисловість при збереженні головної умови – обробка

продукції на місці. З 1923 по 1925 р.р. по подібних умовах було створено 11 концесій.

4. Охорона державних інтересів та боротьба з хижацтвом. 15.12.1922 р. Дальревком прийняв постанову „О дальневосточных рыбных и звериных промыслах”, згідно якому усі угоди, контракти та концесії по риболовецьким промислам, укладеним до дня возз’єднання ДВР та радянської Росії, повністю анулювалися, хоча на певних умовах громадянам РРФСР дозволялося брати в орендне використання промислові ділянки. Було встановлено порядок здачі з торгів риболовецьких ділянок, які поділялися на внутрішні (тільки для радянських громадян) та зовнішні (з залученням іноземців).

Але, якщо звернути увагу на те, що СРСР мав на Далекому Сході лише один корабель прикордонної охорони – „Красный вымпел” (до 1923 р. „Адмирал Завойко”), то стане зрозумілим, що проконтролювати охорону власних економічних інтересів було справою майже не реальною. Цим активно користувалися ті країни, які мали морський риболовецький флот, та не задоволені відбувшимися нововведеннями (не зайвим буде нагадати, що ця невдоволеність збереглася й до цього часу).

5. Вивчення природних багатств регіону та його виробничих сил. Для здійснення цієї мети при Дальплані було утворено Кабінет народного господарства, в завдання якого входило об’єднання дослідницької роботи, яку проводили наукові, господарські та інші установи. При губернських планових комісіях були створені секції краєзнавства, які об’єднали роботу установ та окремих громадян по вивченню природних багатств та їх раціонального використання.

6. Підготовка кваліфікованих робочих кадрів, шляхом відбудови (відновлення) колишніх профтехнічних учбових закладів (з січня 1923 року) та створенню нових шкіл ФЗУ.

7. Боротьба з домінуванням приватної торгівлі. Для виконання цієї мети було створено Дальвнутторг, для якого наркомат торгівлі підготував необхідні

товари, а наркомзем – насіннєве зерно. Крім того, з 16 січня 1923 року в регіоні була запроваджена політика протекціонізму. Було введено мито на ввезення одних іноземних товарів та заборона ввозити інші. Тобто знову скасовувався режим порто-франко. На думку керівництва регіону ці заходи мали захистити державну торгівлю від конкуренції іноземних товарів з одного боку, а з іншого – стимулювати розвиток виробництва на російському Далекому Сході.

Не дивлячись на деякі недоліки та побічні наслідки, завдяки комплексному здійсненню програми відновлення народного господарства, наприкінці 1925 р. останнє було в цілому відновлено не тільки в СРСР, але й на Далекому Сході. Так, далекосхідна промисловість в 1925-1926 роках давала 95,2% довоєнного рівня в цілому. Але слід зазначити, що різноманітні галузі промисловості відновлювались по різному. Так, в золотодобуванні валова продукція складала 41,7% довоєнного рівня в 1925-1926 р.р. Кустарна промисловість давала 80% довоєнного випуску продукції. В 1926 року в галузі тваринництва та полеводства було досягнуто дореволюційною.

З 1923 по 1926 рік простежувалось стабільне збільшення експортних операцій з рибою, лісом та вугіллям, прибуток від яких становив:

1923-1924 р.р.	-	5650000 руб.
1924-1925 р.р.	-	9762000 руб.
1925-1926 р.р.	-	13960000 руб. –

що складало до 30% вартості всієї далекосхідної промисловості. Виходячи з об'єктивних умов, переважне значення продовжувала зберігати добуваюча промисловість. Але, не дивлячись на це, участь держави в цих підприємствах не була однаковою. В процентному відношенні держава контролювала 8% лісової промисловості, 55% - рибної, 25% - золотої, 97% - вугільної, 52% - обробляючої промисловості та 21% кооперації. Добуваюча промисловість була відновлена на 83%, обробляюча на 59%...

Загальний аналіз статистичних матеріалів дозволяє зробити висновок, що 1925 рік став останнім роком відбудови народного господарства на Далекому

Сході. 1926 рік, на думку сучасників та дослідників, став першим роком соціалістичного будівництва, відкривши нову еру в житті Далекого Сходу.

Але, крім відновлення економіки в регіоні, перед місцевими та центральними органами влади стало завдання радянзації Далекого Сходу та викорінювання пережитків ДВР. Про що ж йдеться?

На відміну від Радянської Росії ДВР була демократичною державою, яка спиралась на цілу низку як місцевих особливостей, так і демократичних традицій. Перш за все, багатопартійність. В ДВР легально діяли партії есерів, максималістів, кадетів, меншовиків, „союзи хліборобів”, релігійні товариства різних конфесій, різноманітні національні та націоналістичні об'єднання, які шокували представників Радянської Росії, що прибували на Далекий Схід навіть в перші роки після скасування буферу. Слід визнати, що далекосхідна багатопартійність мала свої переваги. Вона дозволила Раді Міністрів та народному Зібранню ДВР проводити збалансовану політику, не доводячи населення республіки до внутрішньої громадянської війни, як це було тут в листопаді-грудні 1917 р. На відміну від Радянської Росії з її продрозкладкою та державною монополією хлібної торгівлі, Рада Міністрів ДВР організувала заготівку продовольства шляхом товарообміну, приватна торгівля хлібом та іншими продуктами не заборонялась, а існуючі обмеження були спрямовані на боротьбу зі спекуляцією. В найбільш скрутні часи влітку 1920 р. уряд ДВР відхилив запропоновану продрозкладку, віддав перевагу прогресивно-подохідному натуральному податку [237; 119].

В подальшому, поки була можливість, керівництво ДВР проводило гнучку політику по відношенню до своїх громадян, спрямовану на відродження регіону шляхом підвищення добробуту мешканців республіки. Одним з проявів цієї політики було розумне оподаткування села. „Селяни,- казав голова Ради Міністрів ДВР П.А.Кобозєв, - сплачують податків від 50 до 1 карбованця на родину, що в чотири рази менше того, що вони повинні були б сплачувати в Радянській Росії” [237; 119]. Аналогічно проводилась і земельна політика, яка

характеризувалася відсутністю масового перерозподілу землі, (якщо не рахувати часткового перерозподілу сінокісних угідь між бурятами та російськими селянами в Прибайкаллі), яке було характерним для подій 1917-1918 р.р., що привело до внутрішньосільської громадянської війни по всій країні. Вміння йти на компроміс, використовуючи для досягнення поставленої мети програми різних політичних партій, представники яких були об'єднані в єдине ціле, було головною рисою демократичної ДВР. Ці характерні особливості вважалися пережитками, як серед працівників центральних органів, так і серед деяких місцевих діячів РКП(б). І якщо приїжджим усе тут здавалося підозрілим, починаючи з місцевої валюти та закінчуючи різноманітними підозрілими особами, які „кишмя кишели” [53; 101], то місцеві діячі нерозумно намагалися перенести радянські рецепти на далекосхідну кухню. Прикладом такої політики є невдала спроба групи робітників Дальбюро на чолі з В. Ларінім довести необхідність проведення на селі рішучих заходів у вигляді продрозкладки та ін., які мали місце в Радянській Росії. Метою цих заходів повинно було стати різке розшарування селянства (проти чого виступав А.М.Краснощюков). Незважаючи на те, що завдяки цим пережиткам прихильники ВКП(б) на Далекому Сході не мали можливості широко та рішуче проводити наступ на позиції своїх супротивників: куркулів та політичні партії соціалістичного напрямку, примушуючи їх до будь-чого. Далекосхідні більшовики обрали своєю тактикою переконання без насильництва, завдяки чому населення ДВР масово підтримало ідею з'єднання з Росією, а НРА не отримала нового ворога в обличчі селянського опозиційного фронту.

Але, нажаль, в умовах радянської дійсності подібна практика не мала можливості зберегатися. В попередньому розділі на прикладі українських рад було показано, як припинили своє існування національні та націоналістичні об'єднання Далекого Сходу. Вже в середині 1922 р., у зв'язку з прийнятим курсом на підготовку умов безболісного переходу до радянзації регіону, Дальбюро ЦК РКП(б) розробило план послідовного наступу на економічні та

політичні позиції буржуазії: „по відношенню міської буржуазії підготовча робота радянзації повинна проходити з тиском в бік звуження її політичних прав та обмеження інституту приватної власності за зразком нової економічної політики Радянської Росії. По відношенню до куркульства повинні існувати, як міцна агітаційно-пропагандистська робота за тісний союз та федерацію з Радянською Росією, так і самий рішучий тиск на контрреволюційні сільські елементи [237; 129]. Ця ідея підкріплювалась економічним тиском на заможне селянство з кінця 1922 року, анулювання законодавчим шляхом низки договорів та введення смертної кари, як міри, що повинна була запобігти проявам незадоволеності.

В протигагу „куркульським” союзам хліборобів в різних областях регіону, починаючи з Прибайкалля стали створюватися союзи революційного селянства. Ці союзи разом з місцевими органами влади отримали право на участь у землеустрійних посівних, податкових та інших комісіях та кооперативних органах, боролися з заможними нащадками перших переселенців, протиставляючи їм інтереси бідного та середнього селянства. Пізніше на зміну цим союзам прийшли групи сприяння Радянській владі, головним ядром яких стали союзи революційного селянства.

Ці організації не тільки підготували радянзацію Далекого Сходу, але й сприяли розшаруванню далекосхідного селянства, заглибивши розкол в селянстві, як і по всій країні. Наслідки цього явища проявилися невдовзі, але як і в будь-якому прикордонному регіоні вони були більш кривавими для самого селянства, ніж в Європейській частині країни.

Ще до офіційного скасування ДВР почалося переслідування тих партій, організацій та союзів, які мали потенційну можливість перейти в опозицію до нової влади. На думку авторів радянзації Далекого Сходу необхідною передумовою цього процесу повинно було стати знищення „контрреволюційних” партій, в першу чергу есерів.

Вже в серпні 1922 року далекосхідні організації комуністичної партії визначили програму першочергових дій по „звільненню робітників та селян з-під впливу меншовиків та есерів”.

Першочерговими діями в цій „боротьбі” були:

- 1) скасування есери-меншовицької преси;
- 2) припинення діяльності есери-меншовицьких організацій;
- 3) посилення активності усіх партійних організацій та окремих комуністів на цьому напрямку.

На практиці це мало вигляд вигнання членів партії есерів з профспілок та кооперативних організацій, наприклад, з правління „Дальцентрсоюза” та „Прибайкалсоюза”. Почались судові процеси, подібні розпочавшумуся 16 жовтня 1922 року в Амурській області, суду над редактором меншовицької газети „Волна”. Ударом по діяльності соціалістичних партій стала заборона їх легальної діяльності, арешти керівництва та найбільш активних партійців. Але й після цього переслідування продовжувались. Так, 26 жовтня 1922 року Приамурський обласним відділом держполітохорони ДВР була розгромлена Приамурська організація есерів, яка готувала проведення нелегального з’їзду. Пізніше, в листопаді 1922 року, були знищені установи есерів в Благовещенську, Зеє та Свободному... 22 листопада 1922 року влада ліквідувала „Союз трудового крестьянства” в Зеє, не дивлячись на те, що частина зейського селянства двічі намагалась відновити його діяльність під назвами „Союз бедноты” та „Земельное общество”, ці об’єднання також було ліквідовано. Одночасно з зейським „союзом” були ліквідовані інші подібні союзи, в тому числі „крестьянский союз” у Владивостоку.

Опозиція радянської регіону була або знищена або пішла в підпілля в Песчано-Озерській волості на Амурі та Читинському повіті в Забайкаллі, використовуючи незадоволеність частини селянства новою податковою політикою.

Але нова влада діяла не тільки шляхом репресій. В зв'язку з обмеженою кількістю комуністів в регіоні та його аграрним характером на IV Далекосхідній партійній конференції у жовтні 1922 року було прийняте рішення організувати та провести безпартійні селянські конференції.

Спочатку Дальбюро ЦК РКП(б) для налагодження роботи на селі та оздоровлення сільських та волосних органів влади створило при Дальбюро та губкомах РКП(б) „Совещания на работе в деревне”, в якості постійно діючих органів, які розпочали роботу 24 листопада 1922 року. Ці наради виконували наступну роботу:

- вивчення політико-економічного становища на селі;
- виявлення недоліків у роботі сільських партячілок та низових органів влади;
- розробка важливих заходів, які було необхідно провести в сільській місцевості;
- визначення практичних заходів по оздоровленню сільських та волосних органів влади;
- планування організації та розгортання сільськогосподарської кооперації.

Підводячи підсумки діяльності цих нарад, слід відзначити, що вони сприяли поширенню та укріпленню комуністичного впливу на селі, перш за все шляхом рішучої чистки низового апарату від „соціально-неблагодійних” елементів.

Втілювались в життя ці рішення разом з губернськими та повітовими ревкомами. В той самий час ревкоми здійснювали всіляку підтримку бідноті (ссуди насінням, звільнення від місцевих повинностей, податкові пільги), в той час як заможне селянство обкладалось високими податковими завданнями.

Одним з заходів по укріпленню свого впливу на широкі маси, для об'єднання бідноти та середняків, для пояснення політики партії та уряду, та завдань, які виникали перед радянською владою, було проведення безпартійних селянських конференцій. Але вже в процесі підготовки до організації цих

конференцій було використано класовий підхід, характерний для Радянської Росії. В конференціях повинні були прийняти участь прорадянсько налаштовані або лояльні до влади рад делегати [227; 51]. Не мали право обирати та бути обраними усі особи, позбавлені права обирати Ради, а в Приамур'ї ще й особи, які не сплатили державний податок. Виконання цієї умови знаходилося під контролем ревкомів. Ефективність їх роботи в цьому напрямку ілюструє додаток № 26.

Всі 54 подібні конференції, які пройшли на Далекому Сході відбувались під керівництвом партійної організації, не дивлячись на незначну кількість делегатів-комуністів.

Але, не дивлячись на централізований контроль за проведенням конференцій та відбір делегатів, опозиційно-критичні виступи лунали на конференціях в різних частинах регіону. Так, на Іванівській районній конференції було відкрито поставлене питання про зміну існуючого закону про оподаткування [227; 55]. На конференціях в Нерчинсько-Заводському повіті пролунала вимога зниження мита на товари, ввезені з-за кордону, скасування монополії зовнішньої торгівлі, зниження цін на промислові товари та підвищення цін на сільськогосподарську продукцію [227; 55]. Хоча рішення конференції не мали законодавчої сили, партійне керівництво залучило не мало сил, щоб подібні пропозиції не потрапили до резолюцій.

І все ж головним завданням, яке стояло перед безпартійними селянськими конференціями, було інформування селянства. Так, наприклад, серед питань, які обговорювались в березні-квітні 1923 року на Приморських безпартійних селянських конференціях, були:

- міжнародне та внутрішнє положення СРСР;
- робота губернского з'їзду Рад;
- посівна компанія.

На 15 конференціях, проведених в Амурській губернії, розглядалися наступні питання:

- податкова політика радянської влади;
- організування та проведення податкової компанії 1922 року;
- діяльність радянського апарату та адміністративне районування;
- землеустрій;
- організація селянських комітетів суспільної взаємодопомоги;
- народна освіта;
- рішення про проведення землеустрійних робіт та скасування неправильного розподілу земель між різними групами населення.

Останній пункт, хоч і не мав юридичної сили, в зв'язку зі статусом конференції, але був використаний керівництвом регіону, як народна воля та втілений в життя.

Підводячи підсумок діяльності селянських конференцій, слід визнати та відзначити їх заслугу в пояснювальній роботі, яка сприяла укріпленню позицій радянської влади на Далекому Сході, організації відновлення сільського господарства, не дивлячись на свою „недемократичність”, яка була в дусі того часу.

Усі, вище перераховані заходи місцевої влади та керівні вказівки центральних органів влади сприяли швидкому приведенню території колишньої ДВР до загальносоюзного знаменника та викореню усіх пережитків, які залишились у спадок від цієї буферної держави.

Наступним кроком влади стало відновлення переселенського руху на Далекий Схід.

Згідно перепису 1926 року (додаток № 27) населення Примор'я, Приамур'я та Амурської області разом з містами Владивосток, Хабаровськ та Благовещенськ становило 1244433 чоловіка, з яких 354141 чоловік мешкали в містах та населеннях міського типу та 890292 чоловіка в сільській місцевості. В регіоні домінували представники п'яти національностей [12].

Статистичні дані дозволяють зробити порівняльний аналіз складу населення м. Хабаровська за матеріалами переписів 1897 та 1926 років. Так, у

1897 році в м. Хабаровську мешкало 14311 чоловік [1], після громадянської війни населення міста скоротилось з 52000 до 30000 чоловік [131; 229], а в 1926 р. сягало 52045 чоловік [12].

Порівнюючи ці цифри за національними ознаками можна побачити наступну картину.

	у 1897 р.	у 1926 р.
росіяни	9489	39053
українці	609	3791
білоруси	4	-
поляки	240*	-
німці	21*	-
євреї	127	-
мордва	45	-
татари	119	-
якути	1	-
китайці	3656	4625
корейці	-	825
туземці	-	76
підсумки	14311*	52045

* частина цифр в документі стерлась і їх неможливо відновити.

Наведені цифри наглядно свідчать, що переселенський рух в роки століпінської аграрної реформи та в роки радянської влади збільшив населення регіону (в тому числі населення Хабаровська майже в три рази), незважаючи на Першу Світову та громадянську війни та подальшу еміграцію.

В подальші роки радянської влади продовжувався процес заселення віддалених регіонів країни. Як відзначалось вище Ян Борисович Гамарник виступив за переселення на Далекий Схід вихідців з малоземельних областей України та Білорусії.

Враховуючи історичний досвід, центральні та республіканські органи влади прийняли участь в створенні перспективних планів переселенського руху. Так, в УРСР було розроблено та затверджено українським урядом Десятирічний перспективний план переселення з України на союзні колективні

фонди [5]. Але крім загальних стратегічних планів НКЗ РРФСР планував і щорічне переселення у віддалені регіони.

В 1927-1928 роках планувалося переселити по СРСР 233600 чоловік. Ілюструє цей процес додаток № 28.

Але документи свідчать, що дії НКЗ РРФСР викликали різку критику на засудження з боку уряду УРСР.

Голова ВУЦВКа Г. Петровський та секретар ВУЦВКа А. Буденко звернулись до ВЦВК СРСР 12.05.1927 р. з приводу скорочення чисельності планових переселенців для України на Далекий Схід майже в три рази. Для того, щоб зрозуміти занепокоєність українського керівництва слід розглянути становище, яке склалось на Україні.

Не дивлячись на події громадянської війни, УРСР залишалась аграрно-перенаселеним регіоном, особливо в прикордонних районах. Згідно вищеназваному плану надлишок населення в 1926 році складав 5262199 чоловік, крім того, протягом 10 років прогнозувався природний приріст населення 4242245 чоловік, що разом повинно було становити 9504444 чоловіка.

При самих сприятливих умовах протягом 10 років розвитку промисловість, сільське господарство та кустарна промисловість були б в змозі працевлаштувати максимум 3692814 чоловік. Таким чином, українська армія безробітних становила б 5811630 чоловік. З них, згідно десятирічному плану, планувалося переселити 2300000 чоловік – близько 40%. І тут несподіване скорочення з боку НКЗ РРФСР, який керувався наступними мотивами:

- слабка фінансова забезпеченість проекту;
- важкість засвоєння районів Сибіру та Далекого Сходу українцями;
- можливість збільшення в майбутньому переселення з України за рахунок колфондів Казахстану, які поки що не виявлені, в зв'язку з непроведенням в Казахстані землевлаштування.

Подібне мотивування свідчило, що найменше про незнання історії засвоєння Далекого Сходу та повній некомпетентності щодо мети проведення переселенського руху, нагадаємо що це:

- боротьба з безробіттям;
- розширення територіальної бази сільського господарства та промисловості.

Ці завдання не були виконані, це визнавали навіть працівники НКЗ РРФСР з загальною кількістю населення 23757662 чоловіка перенаселеність становила 4182353 чоловіка (2%), на 1 млн. менше, ніж на Україні.

В Білорусії при загальній кількості населених 42001159 чоловік, перенаселеність становила 613911 чоловік (15%).

І при цьому РРФСР отримує наряд на переселення 2326000 чоловік (47% від необхідного), УРСР – 890000 чоловік (20% від необхідного), а Білорусія – 663000 чоловік (111% від необхідного). Коментарі, як кажуть, зайві.

Боротьба з невивантаженням коштів нагадувала відомий „Трішкін кафтан”, де нестачу коштів планувалось компенсувати за рахунок скорочення нарядів для УРСР та збільшенням їх для інших районів.

Останній аргумент НКЗ РРФСР, щодо важкості освоєння українцями Далекого Сходу в рамках даного дослідження взагалі не потребує коментарів, хотілося б лише додати, що у 1926 р. на Далекому Сході було зараховано 85% українців.

Гостре безземелля на Україні особливо на Правобережній та в прикордонних районах, де на душу населення припадало від 0,2 до 0,5 десятини землі, внаслідок чого безробіття при відсутності виходу з історично утвореного глухого кута примушували ВУЦВКа рішуче наполягати на збереженні за Україною колишнього наряду в 2 млн.чоловік [5].

Підводячи підсумок вищесказаного, слід відзначити, що однією з особливостей переселенського руху в 20-ті роки ХХ століття була

неузгодженість дій між окремими керуючими суб'єктів СРСР, яка в більшості випадків шкодила справі.

Наряду з плановим існувало і так зване позапланове або самовільне переселення. Співвідношення планових та самовільних переселенців, які прибули на Далекий Схід з 01.10.1926 р. по 01.10.1927 р. ілюструють додатки № 29 та № 29а.

В цей же період (1926-1927 р.р.) спостерігається збереження руху ходоків. Так на Далекий Схід прибуло 4858 чоловік, з них 2611 чоловік були плановими, тобто мали дозвіл земорганів, а 2247 чоловік були самовольцями.

Серед планових ходоків 283 чоловіка були представниками від родин і 2328 – від доручителів, разом ці люди були представниками 17923 родин з 111272 їдоками. В середньому на одного планового переселенця приходилося 6,9 родин, і він представляв 42,6 чоловік.

Самовільні ходоки були презентовані 764 чоловіками, які прибули на розшук земель для власних родин, та 1483 чоловік для доручителів. Разом вони презентували інтереси 13424 родин з 79549 їдоками. В середньому на одного такого ходока приходилося 5,97 родин і він представляв 35,4 чоловік.

Таким чином, при сприятливому збігу обставин в найближчі роки можна було очікувати прибуття на Далекий Схід 31347 родин, які склалися з 190821 чоловіка.

Наглядно ілюструє процес переселенського руху в 1926-1928 р.р. додаток № 30, в той час, як додаток № 31 показує процес розселення вищеназваних переселенців по округам Далекого Сходу в цей період. Данні діаграми дозволяють зробити висновок, що в 1926-1928 р.р. центральні та місцеві органи влади на Далекому Сході були зацікавлені в заселенні Амурської області, направляючи туди значну частину мігрантів, що відповідало планам П.А.Столипіна.

Але насправді, враховуючи навіть самовільних переселенців, планові показники, як правило, не виконувались. Це підтверджується додатком № 32.

В той час, коли згідно розкладки в цей регіон повинна була переселитися дещо інша кількість чоловік. Співвідношення між запланованими і реально переселившимися на Далекий Схід в 1927-1928 р.р. ілюструє додаток № 33.

В наведених вище даних, як і раніше звертає на себе увагу неухильно висока кількість переселенців з України. Сімейне переселення з України на Далекий Схід охопило майже усі округи УРСР, але головна маса переселенців прибула з Волинської (516 чол.), Глухівської (1202 чол.), Київської (1523 чол.), Коростенської (1141 чол.), Мелітопольської (716 чол.) та Чернігівської (513 чол.) округ.

Слід відзначити, що в 1926-1927 р.р. названі округи були головним джерелом виходу українців на Далекий Схід – 3982 чоловіка (56,7% від загальної кількості вихідців з України). Слід відзначити, що в той час щорічно збільшувалась не тільки кількість переселенців з України, але і поширювалась географія їх виходу [11; 7].

В цей же час хотілось би відзначити певну розбіжність в статистичних даних цього періоду. Різні джерела дають дещо різноманітну інформацію про вихідців з різноманітних округ України. Для наглядної ілюстрації цього зупинимося на вже названих округах.

з Київської округи	655	678
з Глухівської округи	517	456
з Коростенської округи	825	643
з Волинської округи	793	1447
з Чернігівської округи	1192	1268

Цифри першої колонки містяться в «Статобзоре движения переселенцев и ходок на Дальний Восток и обратно в 1926/1927 г.» [11;7], а другої – в “Ведомости о ходе водворения и зачисления переселенцев ДВК по местам выхода с 1 октября 1926 г. по 1 октября 1927 г.» [8].

Всього ж з 01.10.1926 р. по 01.10.1927 на Далекому Сході було оселено 3402 родини (14122 чоловіка), а на 01.10.1926 р. зараховано 18684 родини (118243 чоловіка) [8].

Цей процес ілюструє додаток № 34.

Підводячи підсумок подіям 1923-1928 р.р., слід відзначити:

- значна частина території Далекого Сходу на момент припинення громадянської війни знаходилась під контролем іноземних держав (Японії та Китаю) та різноманітних білогвардійських загонів;
- об'єктивні обставини робили неможливим існування Далекосхідної республіки, як самостійної держави;
- об'єднання ДВР та Радянської Росії відповідало інтересам більшості населення Далекого Сходу і тому пройшло без будь-яких ексцесів та ускладнень;
- економіка Далекого Сходу з 1917 р. по листопад 1922 року була зруйнована і реальних перспектив виходу з кризи в найближчі роки не передбачалось;
- державний сектор в промисловості та торгівлі по всім показникам – поступався приватному та кооперативному;
- війна посилила і без того міцні позиції іноземного капіталу в далекосхідній економіці, особливо в приватному секторі;
- відновлення економіки Далекого Сходу пов'язано з ім'ям Я.Б.Гамарника, який працював в цьому регіоні та керував Далекосхідним краєм з 1923 по 1928 р.р.;
- завдяки діям всього населення Далекого Сходу економіки регіону в 1926 р. в низці головних галузей була відновлена та знаходилась на довоєнному рівні;
- радянізація Далекого Сходу була покликана привести територію колишньої демократичної республіки до загальнодержавного рівня;

- на відміну від більшості регіонів СРСР далекосхідні комуністи діяли переважно несиловими акціями, а роз'яснювальною роботою та силою переконання, що сприяло посиленню позиції більшовиків в регіоні, хоча потенційно опозиційні партії, організації та союзи були заборонені рішенням зверху;
- переселенський рух в роки радянської влади продовжував тенденції переселенського руху в роки Столипінської аграрної реформи, збільшив населення краю в 1926 р. на 127,36% порівняно з 01.01.1917 р.;
- українці залишились однією з п'яти головних національностей, які утворювали населення Далекого Сходу;

переселенці з України, як і раніше не стали провідною наційоутворюючою групою, перетворюючись разом з іншими мігрантами в особливе етнічне утворювання – далекосхідників.

Розділ V

Рух обратників та вплив на нього прикордонного фактору в 1926-1928 р.р.

Останні цифри додатку № 34 свідчать, що проблема обратників зберіглася і в 20-ті роки ХХ ст. Причини повернення назад були різноманітними. Співвідношення тих лих, з якими зустрілись переселенці на Далекому Сході в 1926-1927 р.р. та географію виходу обратників ілюструє додаток № 35.

Підводячи підсумок руху обратників за 1926-1927 р.р. слід відзначити, що головним лихом, яке примушувало людей повертатись, як і раніше були повіні (64 гос.) та підтопляємість діляниць (135 гос.), серед інших причин повернення слід виділити: несподобалось (417 гос.) та нудьга за батьківщиною (81 гос.), недолік та відсутність коштів (248 гос.) та малосильність родин (205 гос.), труднощі в веденні сільського господарства на новому місці (502 гос.).

Кажучи про повіні необхідно лише згадати події 1927, 1928, 1929 років, коли в наслідок розливи річок Амурського та Усурійського басейнів від повіні постраждала переважно Хабаровська округа. Державним та громадським установам, а також місцевому населенню були спричинені величезні матеріальні збитки. Справа дійшла до евакуації та рятування місцевого населення, його майна та худоби [87].

Слід відзначити, що після громадянської війни життя простих громадян в регіоні погіршилось. Найкраще це може бути проілюстровано в листі О. Фадєєва в бюро Далекосхідного крайкому ВКП(б) [101].

Письменник на прикладі Улахінської долини (села Чугуєвка, Соколовка, Сандагоу, Брєєвка, Ізвілінка, Архїпівка, Каменка, Кокшаровка, Угорка, Антоновка, Саратовка, Самарка, Жилувлєвка, Окраїнка Яковлівського району)

звертав увагу керівництва Далекого Сходу на наступні аспекти, які мали покращити культурне положення в регіоні:

- відновити в Чугуєвці медпункт, який там існував до революції;
- побудувати в цьому ж селі школу-семірічку, тому що стара дореволюційна згоріла і діти вчаться по хатам;
- побудувати в районі Брєєвки або Ізвілінки ще один державний млин, щоб селяни з більш віддалених селищ в верхній течії р. Улахе не возили хліб за 50 і більше верст по жакливим дорогам вбиваючи коней та час;
- провести нову дорогу від районного центру (с. Яковлевка) до Чугуєвки, в зв'язку з тим, що стара дорога прийшла в повний занепад і щорічно тут гине велика кількість коней, а сільські крамниці знаходяться без товарів. Мости для нової дороги вже побудовані, але робота зупинилась і ці мости гниють...[101; 236-237].

Тобто все як завжди. Що ж стосується нудьги за батьківщиною, то вихідці з УРСР займали серед вихідців з інших регіонів СРСР перше місце – 25 госпродарств з 81, які виїхали з цієї ж причини. Пізніше, в 1931 році уряд УРСР приймає рішення в рамках загальнодержавної програми корінізації надати шефську допомогу українцям Далекого Сходу, про яку просило керівництво Далекого Сходу. Для цільового використання шефство було персоніфіковано, тобто за кожним районом Далекого Сходу закріплювався один з 9 найбільших промислових та культурних центрів УРСР. Згідно українським статистичними даними це мало наступний вигляд (див. додаток № 36).

Збереглися плани шефської допомоги відповідним районам Далекого Сходу, які були складені в Київській [16], Одеській [19], Полтавській [21], Дніпропетровській [14, Сумській [20] та Херсонській [22] міськрадах. Ці заходи повинні були допомогти далекосхідним українцям подолати нудьгу за Україною та налагодити зв'язок між окремими регіонами Далекосхідного краю та УРСР.

Статистичні данні [10] підтверджують, що певна кількість переселенців їхали на Далекий Схід з грошима, яких не вистачило б для влаштування господарства на новому місці. І мова навіть не йде про так званих „перекати-поле” і „тертих калачів” – людей, які отримували підйомні, але доїхавши до місця призначення просто зникали у невідомому напрямку разом з грошима. Мова йде про незаможних селян, які під впливом роботи вербувальників їхали на околиці СРСР, щоб через деякий час стати обрідниками, що ілюструє додаток № 37.

Крім того, в цей період занепокоєність місцевої влади викликали переселенці, які прибули в регіон. Це пояснювалось або слабкою матеріальною забезпеченістю (про що говорилося вище) або нечисельним складом родин або навпаки – багаточисельні, але в складі яких було мало працездатних членів. Як показувала практика в місцевих умовах ці родини не могли утриматись і зміцніти, перетворюючись в обрідників. Переселенське Управління було не зацікавлене в такому розвитку подій, тому що приводило до невиправданого розходу під’ємних та розподілу земельних ділянок, які так і не приносили прибутку. Статистичні дані за 1926-1927 р.р. наведені в додатку № 38.

Статистичні дані наглядно ілюструють, що найбільша кількість переселенців прибула з Сибіру, що пов’язано з його географічною близькістю до Далекого Сходу, але за сукупними показниками європейська частина РРФСР перевищила „Сибірські” показники – 9099 чоловік. УРСР за загальними показниками займає третє місце, як за кількістю родин (1272), так і за кількістю душ (7372). Але не всі переселенці з України задовольняли вимогам Переселенського управління. Щоб зрозуміти чому, розглянемо вік членів 9 родин, які прибули з Білоцерківської округи (3 родини) [4] та з Коростенської округи (6 родин) [3].

З Коростенської округи						З Білоцерківського повіту		
48	40	46	43	33	45	37	35	40
43	35	44	34	33	35	27	30	37
20	17	19	17	58	20	9	5	13
18	10	16	13	54	13	3	4	19
15	7	13	5	15	6	2	1	60
				8				
13		10	3	4	4	5	22	
				3				
10		5		2	3 міс.			
				22				
5		1		19	19			
				17				
3					23			

Як бачимо з 66 прибувших на Далекий Схід непрацездатними були 34 чоловіка... Якщо ж розглянути матеріальне забезпечення на Україні тих, хто прибував на Далекий Схід з Коростенської округи в 1926-1927 роках [3] (додаток № 39). З статистичних даних можна зробити висновок, що як і на початку ХХ ст. матеріальне становище значної кількості переселенців на Далекий Схід не дозволяло їм одразу закріпитись на новому місці, в незвичних умовах, що перетворило їх з часом в обратників.

Головна проблема, на думку урядовців, полягала в тому, що значна частина обратників була самовольцями. Ось чому Переселенське Управління Далекого Сходу притримувалось наступної політики – відмовляти в зарахуванні ділянок малосильним родинам. Але заборони не були єдиним важелем керівників, відповідавших за переселення на Далекий Схід, в боротьбі з обратниками. Тому що, як свідчив досвід колонізації Далекого Сходу, заборонними заходами нічого не можливо було досягнути. Була необхідна широка та переконлива інформація щодо умов побуту та ведення господарства на Далекому Сході в місцях, з яких виходили переселенці. Тобто місцеве керівництво в районах виходу повинно було не гнатися за кількістю переселенців, яких було необхідно відправити згідно нарядом на околиці країни, а займатись підготовкою дійсно придатного для колонізації матеріалу,

для чого вони перш за все повинні були знати географічні та економічні умови Далекого Сходу.

Підводячи підсумок переселенського руху в 1926-1927 роках, слід відзначити, що співвідношення прибувших на Далекий Схід і обратників було не на користь останніх, про що свідчать статистичні данні [6; 4].

Прийшло на Далекий Схід:

6101 родина	з 33424 душами	92,29%
одиноких	223	0,61%
рабсили та рабдружин	2569 душ	7,10%
підсумок	36216 душ	100%

Прийшло на Захід:

961 родин	з 4716 душ	72,7%
одиноких	284	4,4%
рабсили та рабдружин	107 душ	1,6%
за господарчими потребами	1382	21,3%
підсумок	6489	100%

Тобто, як бачимо, на Схід прийшло в 5,58 разів більше людей, ніж на Захід. Підводячи підсумок переселенського руху в роки відновлення народного господарства (1923-1928 р.р.) слід відзначити, що незважаючи на величезні людські втрати часів громадянської війни, вже в 1926 р. населення колишніх Амурської та Приморської областей (без Камчатки та Сахаліна) збільшилось з 977058 чоловік в 1917 р. до 1244433 чоловік в 1926 р. Тобто населення збільшилось на 127,36%, що зробило свій позитивний внесок у відновлення економічного потенціалу регіону та подальшу індустріалізацію, яка відбулася в тридцятих роках.

Наступною причиною, яка, згідно офіційним даним, впливала на відтік населення з регіону, було напружене становище по радянсько-китайському кордоні, яке зберігалось до серпня 1945 року. Значною мірою цьому сприяла

зацікавленість японського уряду в Далекому Сході, нестабільне внутрішньополітичне становище в Китаї та наявність в сусідніх країнах значної кількості російських емігрантів.

Після відступу японської імператорської армії з Примор'я, інтерес Токіо до цього регіону не тільки не зник, але ще більше посилювався. Міжнародне становище в Азії 20 років XX століття сприяло японським політикам та військовим йти обраним шляхом, скасовуючи будь-які перешкоди.

Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу, працювавший в 1946-1948 р.р. у Токіо, довів, що японські плани були сформовані 7 липня 1927 р. у так званому „меморандумі Танака”, автором якого був прем'єр-міністр та міністр закордонних справ Японії генерал Гііті Танака. В цьому документі він виклав програму-максимум японської зовнішньої політики. В рамках даного дослідження звертають на себе увагу наступні висловлювання:

„Японія не зможе усунути затруднення у Східній Азії, якщо не буде проводити політику „крові та заліза”...

Але для того, щоб захопити Китай, ми повинні спочатку захопити Маньчжурію та Монголію. Для того, щоб захопити світ, ми повинні спочатку захопити Китай. Якщо ми зможемо захопити Китай, всі інші азіатські країни, та країни Південних морів будуть нас боятись та капітулюють перед нами...

В програму нашого національного зростання входить, вірогідно, необхідність знову схрестити наші мечі з Росією на полях Монголії з метою оволодіння багатствами Північної Маньчжурії” [217; 8-9]. Не дивлячись на відставку Г. Танака, його меморандум послідовно втілювався в життя усіма наступними японськими кабінетами.

Отже, першим кроком на шляху японської експансії була Маньчжурія. Тут необхідно дати пояснення, чому ця частина японського плану впливала на долю СРСР.

Перш за все, історично склалось так, що маньчжуро-радянський кордон утворює собою своєрідну дугу, яка витяглась на північ. В західній частині її

основи лежить ст. Маньчжурія, а в східному – ст. Погранічная. Кордон простягнувся на 3,5 тис. кілометрів, при тому що головні господарські суб'єкти радянського Далекого Сходу були розташовані саме в прикордонній смузі, крім того водні шляхи сполучення, Амурська та Уссурійська залізниці могли бути перерізані, що сприяло відторгненню російського Далекого Сходу, або як мінімум Приморської області.

Після російсько-японської війни 1904-1905 р.р. японські війська вже знаходились в Південній Маньчжурії для охорони ЮМЖД з розрахунку 15 чоловік на 1 км дороги (15000 чоловік). На їх основі в 1931 році буде розгорнута Квантунська армія.

Поставлене завдання полегшувалось відсутністю єдиного керівництва та територіальної цілісності Китаю. Крім нанкінського уряду, який знаходився під впливом гоміндана північні провінції знаходились під впливом різних маршалів та генералів, які, спираючись, на власні війська протягом десятиріч вели боротьбу між собою орієнтуючись на великі держави.

Володарем Маньчжурії був колишній хунхуз, маршал Чжан Цзо-лінь, який більше 20 років до 1928 року орієнтувався на Японію. Це дозволило диктатору грати вирішальну роль серед китайських колег, підкорити Північний Китай та захопити Пекін.

Але на початку 1928 року Чжан Цзо-лінь, щоб отримати підтримку з боку національної буржуазії та підкорити собі весь Китай, звернув увагу на США та Великобританію – конкурентів Японії. Крім того, маршал ухилився від виконання вимог прем'єра Танака. Тому 04.07.1928 р. на околиці Мукдена залізничний вагон маршала наскочив на вибуховий пристрій, Чжан Цзо-лінь загинув.

На засіданнях Токійського процесу свідок генерал Рюкіті Танака свідчив: „Вбивство Чжан Цзо-ліня планувалось старшим штабним офіцером Квантунської армії полковником Кавамото. Квантунська армія у відповідності з політикою кабінету Танака, повинна була забезпечити скоріше владнання

маньчжурського питання... Мета полягала у звільненні від Чжан Цзо-ліня та у встановленні нової держави, окремої від нанкінського уряду. На чолі цієї держави повинен був стати Чжан Сяо-Лян (син померлого). Іншими словами, мова йшла про створення нової держави під японським контролем, держави миру та порядку, яке стало б чимось схожим в подальшому на Маньчжоу-Го” [217; 17]. Але молодий володар Маньчжурії також припинив влаштовувати як Токію, так і штаб Квантунської армії, тому що він приєднався до гоміндана та підняв прапор нанкінського уряду в Маньчжурії. Це призвело до загострення японо-китайських відносин і вирішення питання щодо окупації Маньчжурії [217; 21].

18 вересня 1931 року, використовуючи вибух на ЮМЖД на північній околиці Мукдена, як привід, Квантунська армія окупувала всю Маньчжурію, яка, за словами Рюкіті Танака, була базою для військових дій проти СРСР [216; 25].

Але в 1931 р. Японія відмовилась від аннексії Маньчжурії де-юре, тому автор та виконавець багатьох політичних інтриг, серед яких і вбивство Чжан Цзо-Ліня в 1928 р., Кендзі Доїхара, визнаний військовим злочинцем і за вироком Міжнародного трибуналу страчений, розпочав здійснення нового плану. Цей план полягав в створенні незалежної імперії Маньчжоу-Го, на чолі якої повинна була стояти людина, яка мала на це право з точки зору міжнародного права. З японської точки зору такою людиною був останній імператор Китаю Генрі Пу І.

Кендзі Доїхара зміг організувати процес залякування Г.Пу І та його радників, доводячи, що у випадку відмови, життя екс-імператора опиниться під загрозою. Після подібної обробки 1 березня 1932 року Пу І став регентом Маньчжурії, а 1 березня 1934 року – імператором Маньчжоу-Го.

Але реальна влада належить генералу Хондзьо – головнокомандувачу Квантунською армією та полковнику Ітагакі – начальнику штабу. Всі укази щодо керування Маньчжурією від 1 квітня 1934 року були написані в Японії і

лише підписані в Маньчжурії. Згідно договору між Японією і Маньчжоу-Го від 13.09.1932 року країна площею 1 млн. 300 тис. км² та населенням 35 млн. чоловік передала Японії свою оборону (пункт 1), контроль над усіма шляхами сполучення та будівництва нових шляхів сполучення Квантунської армії (пункт 2). Третій пункт договору підкоряв економіку країни потребами Квантунської армії. Державними радниками Маньчжоу-Го були призначені японці (пункт 4).

За даними Маньчжурської преси в 1935 році тільки в державних органах працювало 5232 радника різних рангів. Більше 65% з них були офіцерами резерву японської армії.

Таким чином, Маньчжоу-Го була маріонетковою державою, що знайшло своє відображення в оцінці Міжнародного військового трибуналу Далекого Сходу. „Встановлено, що...намір вести війну проти СРСР було одним з основних елементів японської військової політики”. „Захоплення Маньчжурії в 1931 році забезпечило бази для нападу на СРСР на широкому фронті з метою захоплення всього радянського Далекого Сходу” [217; 75-103].

Закріпившись в Маньчжурії, японці розпочали підготовку вторгнення до зовнішньої і внутрішньої Монголії. Але якщо з останньою особливих труднощів не виникло і була створена однойменна держава на чолі з князем Де Ваном, то зовнішня Монголія (МНР), завдяки прорадянської орієнтації залишилась не підвладною, але бажаною для японського уряду.

Тому вже влітку 1936 року Квантунська армія була готова до дій на цьому напрямку. Були побудовані автомобільні і залізничні шляхи в напрямку до Амура, Сунгарі, радянського Примор'я та монгольського кордону – більше 8000 км шосейних доріг, яких майже не було до мукденських подій. На стратегічних напрямках будувались УРи, які призначались для наступу, що підтвердилось під час Маньчжурської операції 9-19 серпня 1945 року, казарми, в яких розміщувались японські дивізії за штатами військового часу (30.000 чоловік – вдвічі більше ніж у мирні часи, планувалось додатково перекинути з

Японії ще 20 дивізій, для розвитку майбутнього успіху. Але несподівано для японського генштабу 12.03.1936 р. в Улан-Баторі був підписаний Протокол про взаємодопомогу, який замінив Угоду 1934 р.

Згідно цьому документу СРСР гарантував недоторканість монгольського кордону. У зв'язку з цим договором Квантунська армія призупинила свій рух в бік монгольського та радянського кордонів. Тліюче вогнище війни вдалося пригасити до 29 липня 1938 року – бойових дій на озері Хасан. Але з 1922 р. на радянсько-маньчжурському та монголо-китайському кордонах відбувались постійні військові сутички та провокації, в яких активну участь приймали російські емігранти.

Біла еміграція – це той феномен, подібного якому не було в світовій історії, і не дивлячись на те, що пройшло більше 80 років з того моменту, коли більша частина громадян колишньої Російської імперії залишила свою батьківщину, але й досі історія еміграції занурена в кон'юнктуру та невідомість.

З 1917 по 1922 р.р. понад 2 млн. чоловік опинилось в еміграції. Одним з міст, де опинились росіяни, був Китай.

Першими були урядовці російського дипломатичного корпусу, які не погодились працювати під керівництвом Радянської влади «на основі платформи 2-го Всеросійського з'їзду» як відзначалось в наказі НКІС від 26 листопада 1917 р. [236; 21]. Серед них були посли в Японії В.Н.Крупенський, та в Китаї Н.А. Кудашев, консул в Харбіні князь Д.В. Мещерський та багато інших. Крім того, в Маньчжурії залишились: штаб, частина офіцерів та нижніх чинів Заамурської військової округи та правління КВЖД.

Головним джерелом поповнення емігрантського кола були військовослужбовці розбитих білих армій та біженці, які відступали в Китай разом з військами:

- в березні 1918 р. амурські козаки отамана І.М.Гамова;
- в лютому 1920 р. уссурійські козаки отамана І.М.Калмикова;

- в травні 1920 р. окрема Семіречинська армія отамана Б.В.Анненкова;
- в листопаді 1920 р. капелівці та забайкальські козаки отамана Г.М. Семенова;
- в жовтні 1922 р. Земська рать генерала М.К. Дітрікса.

І досі невідома кількість росіян, опинившихся в Китаї в ці роки. По офіційним даним в 20-ті роки в Китаї знаходилась більше 100000 чоловік – це тільки в Маньчжурії. Але по іншим даним тут мешкало 450000 росіян. Хоча значна кількість прибула сюди ще до революції 1905 року і мешкала в смузі відчуження КВЖД [236; 22].

Доля далекосхідної еміграції повторювала долю всієї білої еміграції з єдиною відмінністю: в Китаї це була навіть не Голгофа, а справжнє Пекло...

Перші місяці в таборах біженців були особливо жахливими. Опис страждань російських емігрантів можна знайти як в нотатках радянських громадян, так і в спогадах емігрантів.

Навесні 1920 року, поряд з містом Чугучака з'явилися табори, в яких мешкали солдати, козаки, офіцери, біженці, командування над якими прийняв генерал-лейтенант А.І.Дутов. Загальна кількість населення табору невідомо, тому що Радянське керівництво більше турбував шеститисячний загін дутовців у місті Суйдун. Тому 6 лютого 1921 року під час спроби викрадення А.І.Дутова було вбито чекістами.

Навесні 1921 року в Чугучаке спалахнув голод, який досягнув катастрофічних розмірів. Люди помирали щодня, трупи померлих ніхто не прибирав тижнями, з'явилась вражаюча кількість хворих та жебраків, пограбування перетворились на звичайне явище і відбувались щоночі, причому, як з'ясували самі росіяни, на чолі шайки стояв якийсь старий полковник.

Подібна картина спостерігалась в більшості таборів для біженців, єдиним виключенням був кінець Чугучакського табору. 24 травня 1921 року частини Червоної Армії перейшли кордон, взяли в полон більшість з тих, хто перебував в таборі та „перекинули” їх на радянську територію. Подібний розвиток подій

був можливим лише в умовах громадянської війни. Депортації на батьківщину вдалося уникнути лише професійним військовим, командування над якими прийняв генерал-лейтенант А.С.Бакіч (розстріляний в травні 1922 року після розгрому експедиції генерал-лейтенанта Унгерна фон Штернберга [130; 525-536]).

Таку ж картину можна було спостерігати не тільки в Північному Китаї, але і в Шанхаї. В своїх спогадах радянський дипломат М.І.Казанін так описував шанхайську еміграцію. „Що чекало в майбутньому російських жінок? Прожити сьогоднішній день, щоб не викинула на вулицю власниця бординг-хауза, якій не сплачено вже три місяця – ось найближча мета. Далі...робота в барах і дансингах в якості платних партнерш для прийшовших потанцювати п'яних матросів – і, в решті-решт, торгівля собою в роздріб по годинам в спеціальних закладах. Їх майбутнє – лікарня та морг. Не краще було й чоловікам. Бідні швидко гинули. Ті, хто володів деякими цінностями, намагалися торгувати, хоча торгувати, як правило, не вміли, фізично більш сильні, конкуруючи з індійцями – сікхами, наймалися в англійську поліцію, або в охоронці до багатих китайців, або ставали штрейкбрехерами, коли китайські робітники оголошували страйк. Частина йшла на військову службу до китайських генералів і створювала бойовий осередок різноманітних загонів. Гинули вони навіть швидше ніж жінки” [72; 21]. Спостереження радянського урядовця підтверджував полковник Л.І.Штін, який служив у загоні генерала К.П. Нечаєва Чжан Цзо-Ліну. В 1925 році чисельність загону сягала 4000 чоловік (піхота, кіннота, артилерія, панцерники). В своїх спогадах полковник все частіше задає собі запитання.

„Ми б'ємося, несемо втрати, наші люди гинуть ради кого і чого?” Песимізм офіцерів підтверджувався запискою генерала А.С. Лукомського, який відзначав, що за два з половиною роки тільки загін Нечаєва втратив більше 1000 чоловік [236; 143].

Але серед цього Пекла були оазиси старого життя – Харбін та Трьохрічча. Трьохрічча – це особливий географічний район в північно-західній частині Маньчжурії (басейн ріки Аргунь), де на хуторах мешкали козаки. За японськими даними на початку 30-х років їх було більше 20-ти, від 10 до більше ніж 100 дворів в кожному (55 тисяч росіян) [236; 147]. Але вірогідно японці занижували чисельність росіян Трьохрічча, з яких вони готували бійців для білогвардійських загонів.

Харбін – місто, збудоване на російські кошти російськими робітниками наприкінці XIX століття, на довгі роки став осередком далекосхідної еміграції. В місті була російська адміністрація, два десятка православних храмів, університет, комерційне училище. Торгівлю контролював купець Чурін, ресторації і кафешантани – грузин Гамартелі, в театрах йшли російські вистави, з яких особливим успіхом користувались „Свадьба Кречинського”, „Ревізор”...

Поети-емігранти називали Харбін далекосхідним Парижем. В салонах виступав Арсеній Несмелов, давав концерти Ф.І. Шаляпін, у цирку – Дуров. Видавалось 14 російських газет: „Голос эмигранта”, „Вперед”, „Время”, „Заря” та інші, 82 часописа: „Вестник Маньчжурии”, „Атаманский вестник”, „Зов казака”, „Путь к Родине”, „Рубеж” та інш. [123; 30] вулиці мали російські назви Казачья, Тюремная, Китайская, Гириная, Биржевая, міські райони – Новый город, Пристань, Нахаловка – одне слово – Росія.

В 1940 р. І.І. Серебренніков, харбінський журналіст, історик, красзнавець, писав: „Еміграція принесла з собою в Харбін багато інтелігентних сил. Ще ніколи за час свого існування Харбін не бачив такої кількості висококваліфікованої інтелігенції” [123; 30].

Але якщо Харбін нагадував Новочеркаськ або Ростов-на-Дону, то в провінційних містах Маньчжурії утворилось справжнє болото отаманщини. Ці люди не стільки пропивалися „ханжой” (хан шин), скільки прокурювалися опієм, китайці обходили росіян, як злочинців [169; 48].

Радянські працівники КВЖД та ті, хто мав відрядження до Китаю, були неприємно здивовані, а то і шоковані, опинившись в Маньчжурії. Ось що записав про свої враження В.І.Чуйков "Переїхавши кордон, одразу і не відчув, що під колесами вже не російська земля... Але невдовзі, подивившись у вікно під час зупинки потягу, зрозумів, що ми в іншому світі. Життя начебто замерло тут, зупинилось і ми в одну мить повернулися на декілька років в минуле.

По платформах у військовій формі з погонями розгулювали російські офіцери. Китайська влада залучала їх до охорони дороги... Ретельне збереження форми та особистої зброї... Форма несвіжа... Настороженно-ворожий погляд..." [103; 187-188]. Харбін майбутній маршал Радянської Союзу описує як торговельно-економічний та політичний осередок Маньчжурії, та в той самий час осередок контрабандистської та шпигунської діяльності. Все місто – це чорний ринок. Тут все було товаром. Нема зараз – достануть з будь-якого кутка земної кулі. Харбін – місто контрастів: з одного боку – багатії, з іншого – безліч жебраків. Місто захопила стихія чорного ринку, поліцейського терору, хвиля білогвардійщини [103; 188].

Відносно благополучним було існування тих, хто зміг отримати місце на КВЖД, тому що економічна криза 20-х років, яка вдарила і по-російським підприємствам в Китаї, супроводжувалась масовим безробіттям. Підприємства стояли, замість пшениці вирощували мак, який китайці переробляли в опій. Але, якщо вірити емігрантській пресі, на фоні харбінських підприємств типу миловарні ватажка дворянства Щегловського повіту Курської губернії пана Щегловського існували і досить рентабельні підприємства. В цьому відношенні прикладом можуть бути „Ижевско-Воткинское технико-промышленное товарищество” та їдальня при Робочому Червоному Хресту в Харбіні. 14 лютого 1924 року у харбінській газеті „Понедельник” відзначалось, що це були люди, які бажають і вміють працювати, спаяні в єдину родину. Всі, хто не бажав нічого робити, вори та п'яниці давно звільнені з підприємств” [155; 12].

В 20-ті роки в Харбіні серед багатьох виходили газети „Ижевський юбилей”, в Шанхаї „Шанхайская заря” і „Часовой” [155; 12].

Діяльність маньчжурських організацій охоплювала не тільки дворян, різночинців, але і рядових та унтерофіцерів білих армій.

З 1923 по 1938 р.р. в Харбіні і Маньчжурії було зареєстровано від 70 до 163 (в 1935 р.) [123; 31-33] суспільних, культурно-просвітницьких та інших організації, які зробили значний внесок у розвиток російської культури в Маньчжурії. Найбільш яскраво їх діяльність виявилась в організації та проведенні Днів російської культури: в 1937 відзначалось 100-ліття з дня смерті О.С.Пушкіна, в 1933 – вечір, присвячений І.А.Буніну в зв'язку з врученням йому Нобелівської премії, в 1934 ушановували М.К.Реріха у зв'язку з обранням його президентом Всесвітньої ліги мистецтв [123; 32].

Але далекосхідна еміграція жила і своїм, особливим життям, яке хоч і не афішувалось, але й не приховувалося. В 1928 році був створений далекосхідний відділ РОВС, його організації знаходились в Дайрені, Мукдені, Харбіні, Тяньцзіні, Шанхаї.

На чолі відділу стояли генерали М.В. Ханжин, пізніше – М.К.Дітеріхс. Головою російської еміграції на Далекому Сході був генерал Д.Л.Хорват, колишній управитель КВЖД, який народився в Полтавській губернії [99; 843]. Д.Л.Хорвату вдалося встановити відмінні відносини зі старим Китаєм, з дипломатичним корпусом та об'єднати далекосхідних емігрантів (чого не вдалося нікому в Європі) для боротьби з більшовизмом. Ця боротьба розпочалось з чистки власних рядів та припинення спроб повернення в СРСР у зв'язку з декретом ЦВК та РНК від 09.06.1924 р. про амністію всіх рядових солдат білих армій, які знаходились на Далекому Сході, в Монголії та в західному Китаї [236; 74]. Найбільш гучною акцією в цьому процесі було вбивство редактора „сменовеховской” газети „Новости жизни в Харбине” Д.Н.Чернявського.

Заарештований в 1953 році в Дніпропетровську Георгій Андрійович Булкін, який в армії Г.М. Семенова був молодшим унтер-офіцером контррозвідки, на допитах показав, що наприкінці 1920 року він втік в Маньчжурію, мешкав на станції Хайлар, працював фотографом. В 1923 році за наказом генерала Мацієвського займався розвідкою в прикордонних районах СРСР. Зимою 1924 року знову вів фоторозвідку радянської території в районі селища Ольча. Вступив до РОВС, з 1934 р. був членом організації „Союз Маньчжурців”, з 1938 р. в „Русской фашистской партии”, в якій він пройшов шлях від „рядового соратника, старшого очага, помічника начальника Шанхайского отдела РФП, руководителя отдела пропаганды, члена совета Шанхайского отдела РФП” [198; 264-266].

Згадана Г.А.Булкіним, РФП займала особливе місце на політичному Олімпі Маньчжурії. Свого розквіту ця партія досягла після окупації японцями Маньчжурії в 1931 році. Керівник партії К.В.Родзаєвський очолив відділ культурно-просвітницької роботи в Бюро по справам російських емігрантів в Маньчжурській імперії (створено 28.12.1935 р. японцями), взявши під жорсткий контроль діяльності усіх російських організацій в Маньчжоу Го та впровадивши подвійну цензуру на їх радіогазети та друковані видання, а також 10-15% податок на усі благодійні заходи від балів до лекцій та виставок. Для проведення будь-яких зібрань, зустрічей, тощо було необхідно заздалегідь інформувати відповідні відділи поліції та Бюро, що сприяло згасанню позаполітичного культурного життя і, внаслідок цього, зростання популярності „Русского клуба” – культурного осередку РФП.

За спогадами сучасників соратники (так називали себе члени РФП) фінансувалися японською військовою жандармерією та японською військовою розвідкою Квантунської армії, (яка крім всього контролювала торгівлю наркотиками в регіоні).

За словами Наталії Ільїної соратники, крім терору в регіоні, займалися ще й відвертими кримінальними справами від пограбування під виглядом

обшуків, до викрадення з метою отримання викупу. У випадку несплати грошей, жертву вбивали. І якщо ботанік А.Є. Воєйков, викрадений навесні 1933 р., зміг повернутися до своєї родини, то С.І.Каспе, молодий піаніст, приїхавший з Франції провідати батьків влітку 1933 року, був викрадений і жорстоко вбитий. За офіційними повідомленнями цей злочин здійснили хунхузи, але, за інформацією французького віце-консула в Харбіні Альберта Шамбана, викрадачами були російські фашисти Мартинов, Кириченко, Шандер, Галушко, Зайцев, а контролював викрадення та невдале отримування викупу в 300000 доларів Костянтин Іванович Накамура, обрусівший японець, займавший значну посаду в японській військовій жандармерії. За свої відкриття А. Шамбон був проголошений „персоною нон-грата” [146; 11-12]. Весь час до 1945 року РФП активно співпрацювала з японцями, виконуючи для них різноманітну роботу, особливо в тих випадках, коли участь етнічних японців була небажаною. Ця діяльність дозволила радянській владі притягти більшість соратників до відповідальності як військових злочинців (К.В.Родзаєвського буде розстріляно в 1946 році в Москві).

Активним діям радикальних представників еміграції в прикордонних районах сприяла не влаштованість далекосхідного кордону, яка своїм корінням сягала часів Російської імперії. Це можна пояснити великою протяжністю державного кордону при слабкому заселенні краю; відсутністю на далекосхідному кордоні підрозділів ОКПВ та неможливістю комплектування прикордонної варти вільнонайманими; зацікавленістю місцевого населення у розвитку контрабандного промислу; слабкою базою прикордонників...

Аналізуючи вказані причини, і, насамперед, першу з них, нагадуємо, що лише сухопутний кордон з Китаєм мав протяжність на чотири тисячі верст.

Крім того, край був слабо заселеним. Тут на площі понад три мільйони квадратних кілометрів мешкало близько 1,7 млн.осіб, що в середньому становило 1,1 чоловіка на квадратному кілометрі, у той час, як в європейській частині країни – 30 чоловік на 1 км².

З цих причин підрозділи ОКПВ не мали можливості повноцінно забезпечувати охорону далекосхідного кордону.

До 1898 р. митну службу здійснювали козаки з числа „хлебопашцев, плотников, кузнецов, чернорабочих, торговцев лошадьми и мужчин, по молодости лет, не знающих ремесла” [200; 50]. Йдеться про перших переселенців, які були зараховані урядом до козацького стану і не мали спеціальної підготовки. Вони виконували головні військово-сторожові функції, переважно по недопущенню контрабандних товарів через кордон. Проте сил для прикриття кордону не вистачало. До того ж, як показали результати експедиції офіцерів прикордонної варти під керівництвом полковників Дем’янка та Усова (1894-1895) по обстеженню далекосхідного кордону від Кяхти до порту Поссет, комплектування варти за рахунок місцевих козаків ставало малоефективним через їх вростання в контрабандний промисел. Це підтвердив керуючий Іркутською митницею В.П.Дебаль, який брав участь в обстеженні кордону на ділянці Кяхта-Хабаровськ. У своєму звіті він зазначив, що один із станичних отаманів, почувши про можливе скасування режиму „порто-франко” (безмитне ввезення іноземних товарів) у Забайкаллі, був дуже задоволений з цього приводу. На його думку, у козаків відкривалося нове джерело доходів від контрабанди, тому що при попередній схемі організації митної служби «совсем не было возможности деньгу заработать» [200; 52]. У результаті проведених досліджень було розроблено проект заснування прикордонної варти у Східному Сибіру. У проекті передбачалось створення постів прикордонного нагляду, будівництво патрульних доріг та інші заходи, загальна кількість вартових мала збільшитись до чотирьох тисяч чоловік (виходячи з розрахунку один прикордонник на одну версту).

2 травня 1909 р. був прийнятий закон про створення митного нагляду у Приамурському генерал-губернаторстві, Забайкальській і Якутській областях та в Іркутській губернії. На підставі цього закону охорону кордону в

Приамурській митній окрузі здійснювали митні пости з доглядачів, як підпорядковувались особливим наглядачам [200;53].

Разом з тим, як свідчать документи, залучати вільнонайманців з числа нижчих чинів виявилось майже неможливо. Тяжка одноманітна служба у віддалених кутках за відносно скромну винагороду не приваблювала людей. Тому в червні 1908 року у Забайкальську область була відряджена сотня із Заамурської прикордонної округи, дислокованої у Харбіні. На початок Першої Світової війни у Приамурській прикордонній окрузі знаходилось вже три сотні із Заамурської округи: перша - у Забайкаллі, друга – у Південно-Уссурійському краї, третя – у Приморській області. Водночас було створено 21 прикордонну заставу. На думку офіцерів-прикордонників, максимальний термін для влаштування надійного прикордонного захисту повинен був становити п'ять років [200; 57].

Головною для прикордонників була проблема контрабанди, оскільки після закриття далекосхідного „порто-франко” у 1907 р. зупинити потік контрабандних товарів не вдалося. Справа в тому, що для більшості місцевих мешканців, котрі жили в основному за рахунок промислів найважливішою статтею неофіційних доходів була саме контрабанда.

На жаль, знищені в роки громадянської війни документи не дозволяють установити національність активних далекосхідних контрабандистів. Що ж стосується контрабанди, то, як указувалось у «Докладе управляющего Полтавской таможенной заставой во Владивостокскую таможенную о контрабанде в 1918 г.» від 31 січня 1918 року: «Назвать что-либо из задержанных товаров главнейшим видом привоза нельзя. Контрабанда проникает в эти местности в самом широком масштабе, и борьба с этим злом возможна лишь при весьма сильной и хорошо вооруженной охране наподобие пограничной стражи на западной границе, а разрешение таможенной и корчемной страже употреблять огнестрельное оружие по убегающим и сопротивляющимся контрабандистам значительно облегчило бы борьбу с контрабандным промыслом» [59; 774].

Крім того, прикордонники майже не мали коней, були погано озброєні [59; 775].

Безперечно, велику шкоду прикордонникам Далекого Сходу завдала громадянська війна. Ось лише один приклад, наведений в «Докладе управляющего таможенным постом на станции Гродеково Уссурийской железной дороги во Владивостокскую таможню о контрабанде во второй половине 1918 г.» від 24 березня 1919 р.: «Непоправимый ущерб таможенному посту в борьбе с контрабандным промыслом был нанесен казаком Калмыковым, который, заняв станцию Гродеково, тот час же своей властью реквизирует казенных лошадей и постовое вооружение» [60; 776]. Не можна не враховувати й того, що війська інтервентів (особливо японські) зробили все можливе, щоб знищити інфраструктуру та матеріальну базу прикордонної варти.

Чотири роки громадянської війни сприяли посиленню позицій контрабандистів у районі.

Ось чому радянським прикордонникам треба було розпочати охорону державного кордону майже з нуля. В той час як їх супротивники були професійні військові, в тому числі й прикордонники. З названих вище обставин значна кількість емігрантів приєднались до Б. Савінкова та його відновленого «народного союза защиты родины и свободы». Озброєні загони савінковців неодноразово перетинали державний кордон у західних губерніях, де здійснювали напади на виконкоми, кооперативи, склади, „пускали под откос” потяги, вбивали радянських працівників, а також збирали відомості військового характеру для польської та французької розвідок” [130; 672].

Подібна картина диверсійно-терористичних рейдів із-за кордону спостерігалась і на Далекому Сході: банди, добре знайомі з місцевістю, базувалися на китайській території та маючи підтримку на радянській території здійснювали напади на місцеве населення... Прикордонники, розташовані вздовж кордону дрібними групами, без постійного зв'язку, знаходились у

важких умовах [68; 819]. Відмінність між подіями на західному та східному кордонах СРСР існувала хіба що в часі їх проведення.

Якщо на кордоні з Польщею та Румунією найвища активність діяльності савінковців припадає з липня 1921 року по 1923 рік, то на Далекому Сході вона тривала з різним ступенем інтенсивності до 1939 р. (поразка японських збройних сил на р. Халкін-Гол).

Документи прикордонних військ СРСР не дають можливості встановити імена тих, хто переходив далекосхідний кордон зі зброєю, бо, за словами коменданта Іманської комендатури Орлова, головним завданням прикордонників було „не отбросить банду назад на сопредельную территорию, а полностью уничтожить. Как говорится, снять с централизованного учета” [182; 209].

І все ж, серед найбільш активних „білобандитів” нерідко зустрічаються українські етноніми. Ця картина зберігалась до 1944-1945 років. Ось лише кілька характерних прикладів.

Генерал-лейтенант К.К. Акітєвський, який народився в Чернігові, був членом військово-монархічного союзу в Харбіні, В.В. Пономаренко служив в армії Чжан Цзу-чана [230; 28]. Активним членом групи „Нікандра”, яка базувалась на станції Пограничная (станція у Північному Китаї на східній гілці КВЖД на кордоні з СРСР) був Олексій Омельченко. Ця група спеціалізувалась на шпигунстві та переведенні людей через кордон [98;853]. У 1928 р. прикордонники захопили І.С. Антоненко, організатора кримінальних банд, які за 1927 р. здійснили 30 набігів на радянську територію, та анархіста-терориста Данько, який брав участь у нападі на касира Далекосхідного банку у Владивостоці [98; 853]. Також були ліквідовані банди Шевченко, Титенко, Сидоренко, Сторожука, Литвинцева та інших [70; 875]. Денис Доценко очолював банду на станції „Пограничная” [69; 311] одним із найбільш активних учасників декількох рейдів по радянських тилах був Куксенко [69;355]. Своєю жорстокістю та наполегливістю був відомий Кочубей [62; 361]...

Але було б помилкою стверджувати, що українці були тільки по один бік барикад. Серед прикордонників, які боролися з білобандитами та контрабандистами, були як далекосхідні українці, так і ті, хто тільки-но прибув на Далекий Схід. З низки таких прикладів три найбільш яскраво вказують на участь українців у захисті Далекого Сходу.

П.Д. Дерibas, який народився в містечку Онуфріївка Кіровоградської області, в 1929 році очолив органи ОГПУ та НКВС на Далекому Сході. Він зробив усе можливе, щоб прикордонники Далекого Сходу були готові до всіляких несподіванок як з боку іноземців, так і з боку колишніх співвітчизників.

У 1932 році у Прикордонні війська на Далекий Схід був призваний уродженець селища Олексіївка Дніпропетровської області Н.Ф.Карацюпа. Розпочавши службу на заставі Полтавка, він відзначився як талановитий слідопит та кінолог, який особисто затримав 467 порушників державного кордону.

Одним з найбільш відомих далекосхідних українців є Т.А.Строкач, який виріс в селищі Біла Церква Приморської області [97; 8]. Він почав служити в прикордонних військах у 1923 році. Колишній далекосхідний партизан став рядовим прикордонником у Нікольськ-Уссурійському прикордонному загоні. Але завдяки своїм здібностям уже у 1929 році командує прикордонною заставою в Приамур'ї. А з 1929 по 1932 – займає посаду помічника Даурського прикордонного загону. На Україні Тимофій Амвросійович більш відомий, як заступник наркома внутрішніх справ України з 1940 р., начальник штабу партизанського руху (1942-1945) та міністр внутрішніх справ УРСР (1946-1956).

Про ефективність діяльності далекосхідних прикордонників свідчать наступні цифри: з 1925 по 1935 було затримано 31092 порушника державного кордону, 384 шпигуна, 37 диверсантів, 216 бандитів, 9679 контрабандистів [56;

250]. Кількість вбитих при цьому порушників, терористів та білобандитів не піддається обліку.

Українці, як і інші громадяни Радянського Союзу, зробили внесок у розвиток прикордонних військ на Далекому Сході. Зробили не гучними промовами, а повсякденною працею. Ці люди ще раз підтвердили інтернаціональний характер прикордонників, як і всього населення СРСР, що відповідало ментальності українського народу. Їх праця дала свої результати під час постійних військових конфліктів та провокацій 20-30-х років, серед яких найбільш гучними були військові дії в 1929 р. на КВЖД (з Китаєм), та з Японією у 1938 році на озері Хасан. Серед тих, хто отримав урядові нагороди, було багато українців. Так, лише під час боїв на озері Хасан серед 26 військовослужбовців, нагороджених золотою зіркою Героя Радянського Союзу, відзначено п'ятеро українців. Водночас слід зазначити, що діяльність українців у „білобандитських угрупованнях завдала більше шкоди, відкинувши край у своєму розвитку на десятиліття назад.

Але слід відзначити, що незважаючи на ті сили та кошти, які були вкладені в діяльність цих угруповань, мета, яка була поставлена перед ними, не була виконана. Судячи з документів, велика кількість зусиль еміграції була кинута на організацію повстання на Далекому Сході з метою відокремлення цієї території від СРСР. Але, за винятком повстання в Амурській області в 1924 р. вони не досягли своєї мети. Більше того, загроза нападів не вплинула на рішення переселенців залишитись в регіоні. За 1927 р. лише 6 родин залишили цю місцевість, мотивуючи своє рішення нападами з-за кордону. Це завдало контрреволюційному підпіллю ще одного удару, тому що люди втомилися від війни і хотіли працювати, а не воювати.

Розглядаючи тільки статистичні дані переселенського руху, можна припустити, що прикордонний фактор не здійснював суттєвого впливу на життя радянського Далекого Сходу. А напруга на радянсько-маньчжурському кордоні, як це не дивно, сприяла більш інтенсивному освоєнню регіону. Але за

всім цим лежить та колосальна напруга життя в умовах неоголошеної війни з пострілами не тільки через кордон, але й бойовими діями на радянській території, які продовжувались до вересня 1945 року.

Щоб забезпечити мирне життя радянських громадян в регіоні, крім дій прикордонників, радянський уряд та його силові структури здійснили комплекс заходів, які проводились по той бік радянського кордону. Акції, які проводились радянськими працівниками можна розділити на:

- агітаційно-пропагандистська робота серед емігрантських організацій з листопада 1922 року. Завдяки чому вже в березні 1923 року 1200 офіцерів та рядових гірінської групи відмовились від активних дій проти СРСР, а 900 чоловік залишили організацію. В білоповстанській організації Тимчасового приамурського уряду генерала Шильнікова залишилось не більше 500 чоловік, з гезанської організації Глебова та Лебедєва вийшли 3000 чоловік... Крім того, дії радянських працівників сприяли поверненню на батьківщину колишніх білогвардійців. Так, на початку 1923 року державний кордон перетнули 4 ешелони з військовослужбовцями старої армії [211; 137]. В подальші роки поверненню із еміграції також сприяли результати судового процесу, який відбувався в Читі, над генералом А.Н.Пєпєляєвим та його соратниками, яких взяли в полон в червні 1923 року під час Охотсько-Аянської експедиції, якою керував С.С.Вострєцов [224; 113-126], [211; 144-146]. Всупереч очікуванням самого генерала А.Н.Пєпєляєва, він та ще 65 чоловік були засуджені до десятирічного ув'язнення, 11 чоловік – до 5 років, а якута Філіпова - до 5 років умовно [211; 147]...
- масштабні силові акції на території Китаю: взяття в полон мешканців Чугучакського табору в травні 1921 року; дії „невдомих партизанських загонів в районі Трьохріччя” та інші;
- фізичне знищення ключових фігур далекосхідної еміграції, прикладом чого було вбивство генерал-лейтенанта В.І.Дутова (06.02.1921 р.) та

організація видачі китайцями генерал-лейтенанта Б.В.Анненкова (1926 р.).

Необхідно відзначити, що далекосхідною дійсністю стала певна закономірність, яка простежувалась до 1940 р. включно. Ця закономірність полягала в тому, що політика Центральних та місцевих органів влади по заселенню Далекого Сходу була пов'язана з міжнародним положенням в регіоні: чим складніше ставало положення на кордоні, та в сусідніх державах, що могло загрожувати СРСР, тим більш інтенсивно освоювався Далекий Схід і тим більше людей сюди прибувало.

Підводячи підсумок подіям 1926-1928 р.р. слід відзначити:

- проблема обратників зберігалась і наприкінці 20-х років ХХ ст. (так само вона залишиться актуальною і в 60-х-70-х роках ХХ ст.);
- причини руху обратників вивчались на Далекому Сході для подолання цієї проблеми;
- зв'язок між УРСР та Далекосхідним краєм був не дуже міцним, ініціатива належала далекосхідному керівництву під час здійснення політики корінізації. У відповідь на прохання про реальну допомогу відповідальні особи з УРСР обмежились складанням в більшості не реальних планів надання шефської допомоги далекосхідним українцям;
- інтерес Японії до цього регіону не згасав, що сприяло збереженню та збільшенню напруги в регіоні;
- активну роль в спробах дестабілізувати ситуацію на радянському Далекому Сході грала біла еміграція в Маньчжурії;
- після завершення громадянської війни в 1922 р. вперше за весь час освоєння Далекого Сходу після Нерчинської угоди (1689) в житті російських далекосхідників з'явився прикордонний фактор з вбивствами, терором та нападами бандитських угруповань на радянську територію, в яких приймали участь і російські емігранти;

- далекосхідні українці приймали активну участь в прикордонній війні (1922-1945 р.р.) в протидіючих таборах;
- на відміну від XVII ст. прикордонний фактор, хоч і ускладнював життя місцевому населенню, але, завдяки політики радянських органів влади, сприяв розвитку регіону та збільшенню притоку переселенців.

Висновки

Далекий Схід. Таємничій та невідомий край століттями приваблюючий зеппроходців та дослідників, селян та робітників, обіцяючий нечувані перспективи та несучий гіркі розчарування. Ті, хто був хоч деякий час в цьому регіоні дивляться на життя вже інакше, бо насправді “Далекий Схід” – це фікція, яку вигадали урядовці Ост-Індійської компанії. Для мешканця Благовещенська, Хабаровська, або Владивостока Далеким Сходом є Сан-Франціско або Аргентина, а Близький Схід перетворюється на Далекий Захід...

Далекий Схід – це край міфів та легенд, про більшу частину яких місцеве населення навіть не підозрює. До однієї з таких легенд відноситься так званий “Зелений Клин”. Цей термін міцно увійшов в роботи українських публіцистів, авторів художніх творів про життя українців в регіоні наприкінці ХІХ та в ХХ століттях. На думку В. Сергейчука “Зелений Клин” це територія, яка омивається Берінговим, Охотським та Японським морями. Іншими словами, Приморський та Хабаровський края, Амурська, Камчатська та Сахалінська області, Командорські, Шантарські та безліч дрібних островів, усього 2100000 кв.км [214;12]. Але слід підкреслити, що далекосхідники тільки сміються, почувши що живуть на території якогось “Зеленого Клина”, де трава з чоловіка, від винограду дерева гнуться, а земля чорна на сажень..., як писав в романі «Последний из удэге» О.О.Фадєєв, підкреслюючи, що подібну інформацію розповсюджували в малоросійських губерніях урядовці, відповідаючи за переселення селян на Далекий Схід. Тому, враховуючи реальне положення речей, термін “Зелений Клин” не використовується в цьому дослідженні.

Роблячи висновок, слід відзначити, що мета дослідження досягнута, а поставлені дослідницькі завдання розв’язані.

Далекий Схід був освоєний переселенцями з України, Забайкальської області, Центрально-Чорноземного району та в меншій ступені вихідцями з інших районів країни. Ці переселенці заселили та освоїли Далекосхідний край, не дивлячись на віддаленість тих районів, які дали найбільший приток переселенців.

В умовах далекосхідної дійсності українці, як і представники інших націй або рас не домінували при утворенні “далекосхідного етносу”. При заселенні края проходила взаємна асиміляція, яка призвела до утворення нового етноса, етноса далекосхідників.

Більшість далекосхідних українців міцно пустила коріння в приамурсько-приморські землі, ставши невід’ємною часткою усіх подій, які відбувались в регіоні. Не забуваючи про Україну, вони вважали своєю батьківщиною Далекий Схід. Ця обставина разом з селянським прагматизмом відштовхнула основну масу українських переселенців від ідеї української культурної національної автономії в межах україно-слов’янського братарства Сибіру, яку відстоювали представники продвинутого україномовного населення.

В той же час більшість далекосхідних українців підтримала ідеї висунуті РСДРП(б), прийнявши активну участь по втіленню цих ідей в життя. Таким чином, далекосхідні українці несуть повну відповідальність за всі перегини та за розв’язання громадянської війни в регіоні.

Протягом всієї пореформенної історії Далекий Схід був для України регіоном, в який відправляли безземельне та безробітне українське населення, яке заважало економічному розвитку, в тому числі і УРСР. Тому в більшості випадків для українських далекосхідників мова не йшла навіть про культурну допомогу. В той же час при ротації керівних кадрів вихідці з України потрапляли на Далекий Схід (адмірал В.С.Завойко, Я.Б.Гамарник), а далекосхідники займали керівні посади в різних апаратах УРСР (П.П.Постишев, Т.А.Строкач).

Колонізація або освоєння Далекого Сходу проходила мирно на всіх її етапах, базуючись на принципах співпраці з місцевим населенням. При цьому, якщо не враховувати фактів економічної експлуатації та шахрайства з боку різних негоціантів, ця співпраця носила мирний та плідний характер.

Особливості громадянської війни та військової інтервенції 1917-1922 р.р. полягали в:

- малій заселеності величезного за своїми розмірами регіону;
- сільськогосподарському характеру регіону, при наявності значної кількості козацтва та заможного селянства. Крім того, далекосхідне село було більш заможньо – однорідним, ніж села в Європейській Росії;
- наявністю зброї у населення;
- значною кількістю регулярних військ в регіоні;
- великою кількістю військовополонених часів Першої Світової війни;
- боротьбою Японії та США за контроль над регіоном;
- активною участю військ Антанти в бойових діях на Далекому Сході;
- партизанською війною, яка супроводжувалась неймовірною жорстокістю з обох боків;
- сепаратизмом місцевого керівництва та його вмінням йти на компроміс;
- віддаленістю регіону від Радянської Росії, що сприяло розвитку віри в свої сили та самостійності в виконанні прийнятих рішень.

Переселенський рух на Далекий Схід в другій половині XIX – першій третині XX століття слід розділити на 4 етапи. Три з яких пов'язані з маршрутами рухів переселенців:

- 1) 1850-1881 р.р. – рух Московським трактом;
- 2) 1882-1902 р.р. – рух морем;
- 3) 1906-1914 р.р. – рух залізницею;
- 4) 1923-1928 р.р. – згідно з радянською програмою освоєння околиць держави. Маршрут переселення також проходив Транссибірською та Амурською залізницями.

Особливості відновлення народного господарства полягали в:

- слабкій промисловій базі регіона;
- наявності великої частки іноземного капіталу в економіці краю;
- нищівних наслідках громадянської війни і військової інтервенції для економіки краю;
- всенародним підходом до відновлення народного господарства.

Прикордонний фактор в 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. не відіграв тієї ролі, яку йому відводили керівники Японії, Маньчжурії та білої еміграції. Скоріше навпаки, чим напруженішим було становище на кордоні, тим більше переселенців їхало на Далекий Схід.

Слід зауважити, що за межами даного дослідження залишилось:

- детальне співвідношення статистичних даних київських та далекосхідних архівів, які б дозволили встановити різницю між запланованими та реально переселившимися в ДВК по різних районах УРСР;
- не були задіяні данні з центральних архівів Російської Федерації (інформація про статистичні дані, які зберігаються в них, була взята з монографії В.М.Кабузана[149]);
- не були детально розглянуті процеси взаємної асиміляції та внутрішнього життя переселенців...

Всі ці моменти будуть розв'язані під час подальшої дослідницької діяльності.

ДОДАТКИ

Додаток № 1

Співвідношення між отримавшими дозвіл на переселення та реально переселившимися в Амурську область в 1866-1871 р.р.

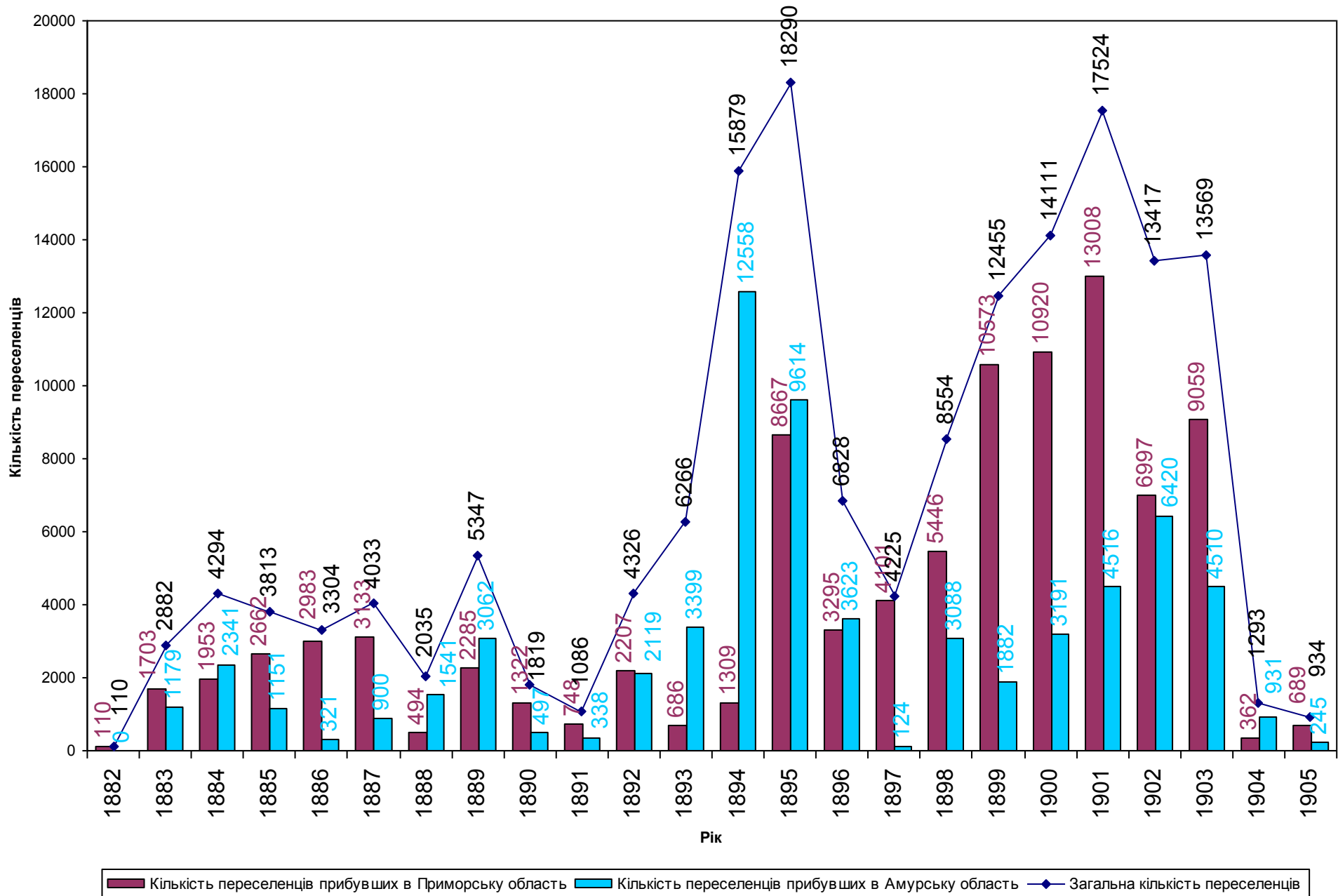
Рік	Кількість отримавших дозвіл на переселення в Амурську область	Кількість дошедших до Амурської області	Відношення отримавших дозвіл з переселившимися, в %
1866	1875	914	48,75
1867	1537	1033	67,21
1868	1131	508	45,00
1869	1519	95	6,26
1870	1112	21	1,90
1871	1719	149	8,70
Підсумок	8893	2720	30,59

Додаток № 2

Механічний рух населення Амурської та Приморської областей по категорія населення (1850-1882 р.р.)

Рік	Приморська область							Амурська область						
	Російське населення					іноземців	всього	Російське населення					іноземців	всього
	селян	регул. військ	козаків	засланих тимчасові	підсумок			регул. військ	козаків	селян	засланих	підсумок		
1850-1882	4373	7976	5401	2138	19888	12121	32009	1100	12426	8088	15162	36776	431	37207

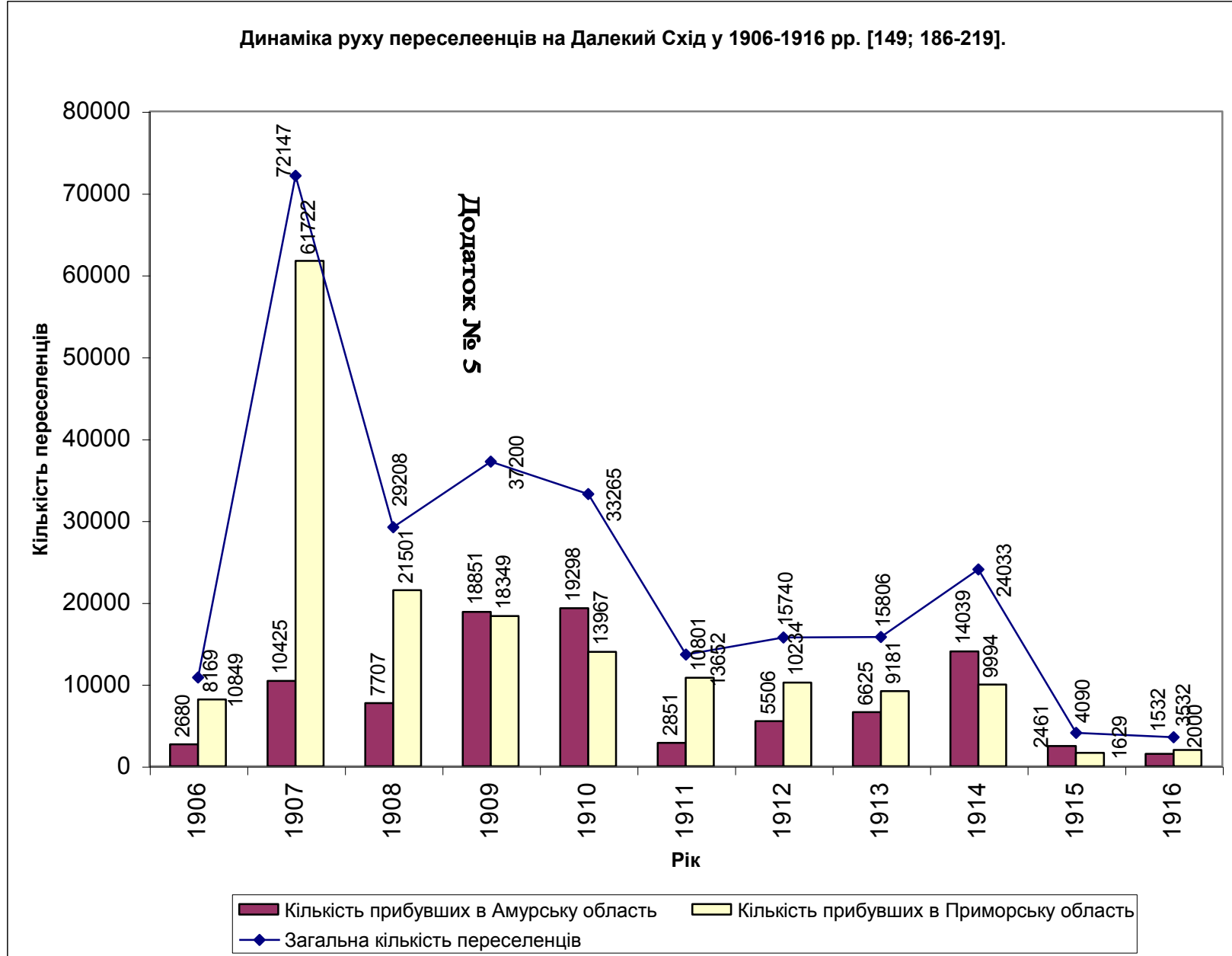
Динаміка руху преселенців на Далекий Схід у 1882-1905 рр. [149; 186-219]

Додаток № 4
Підсумки переселенського руху 1883-1905 р.р.

Рік	Місце виходу	Кількість переселенців
1	2	3
1883-1905	Центрально-промисловий район	247
	Центрально-землеробський район	633
	Північний район	11
	Середнє Поволжжя	2
	Нижнє Поволжжя	53
	Північне Приуралля	82
	Південне Приуралля	1514
	Сибір та Далекий Схід	870
	Білорусія та Литва	773
	Прибалтика	220
	Харківська	529
	Чернігівська	24812
	Полтавська	17194
	Київська	27291
	Волинська	1188
	Подольська	1
	Катеринославська	140
	Херсонська	155
	Таврійська	53
	Військо Донське	5546
	Кубанська область	147
	Бессарабія	83
	Корея	5626
	Степной край	7
	<i>заслані</i>	339
	<i>нижні чини, звільнені в запас</i>	3453
	<i>не вказали місце виходу</i>	7765
1883-1905	ВСЬОГО	98734

Додаток № 5

Додаток № 6
Підсумки переселенського руху в Амурську та Приморську області 1906-1916 р.р.

Місце виходу	Кількість переселенців в Амурську область	Кількість переселенців в Приморську область
Центрально-промисловий район	638	178
Центрально-землеробський район	11732	2181
Північний район	146	21
Озерний район	291	77
Середнє Поволжжя	2622	474
Нижнє Поволжжя	3319	633
Північна Приуралля	1418	1141
Південна Приуралля	2385	294
Сибір та Далекий Схід	8007	178
Білорусія та Литва	9564	9988
Прибалтика	346	126
Харківська	7816	4685
Чернігівська	6846	36147
Полтавська	21163	7459
Київська	8764	27677
Волинська	7	8303
Подільська	5314	11145
Новоросія	14295*	7202*
Катеринославська	2177	896
Херсонська	1053	132
Таврійська	352	106
Степовий край та Туркестан	3995	-
Закавказзя	258	-
Царство Польське	256	170
Болгарія	26	-
Румунія	2148	986
Австрія	510	-
Акмолінська область	-	1087
Корея	-	164
Місце виходу не вказали	5351	47033
Козаки, що не вказали місце виходу	11792	-
Заслані	-	150
Нижні часи звільнені в запас	-	48
Всього	91923	167547
з них з України	53492	96550

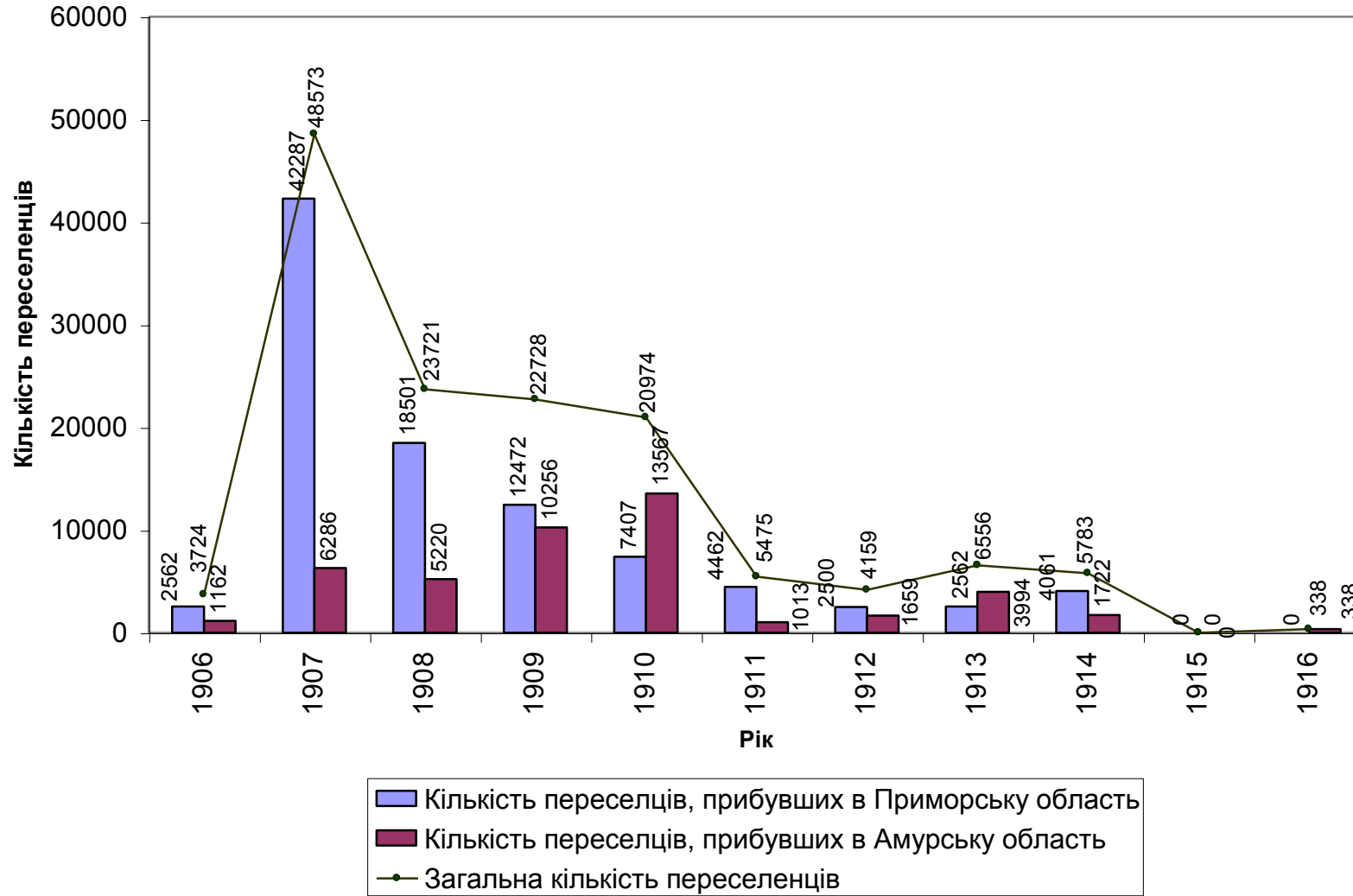
* в тому числі з вихідцями з Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній

Додаток № 7

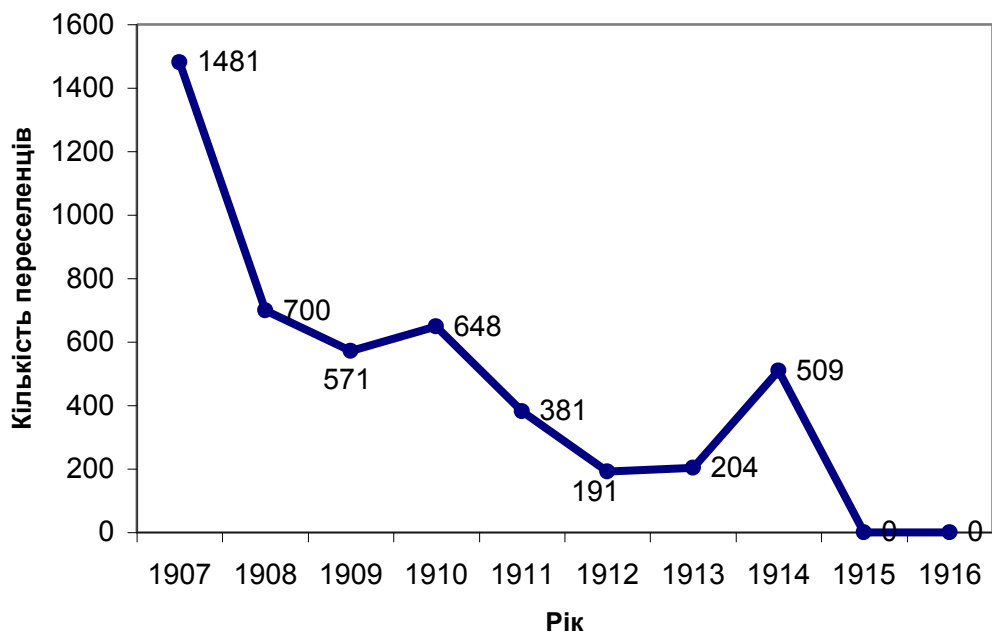
Рух населення в Амурській та Приморській областях 1906-1917 р.р.

Рік	Амурська область			Приморська область			Весь механічний приріст
	кількість населення на 1 січня	приріст		кількість населення на 1 січня	приріст		
		механічний	природний		механічний	природний	
1906	166387	-87	4915	315833	8169	5249	8082
1907	171215	18484	1360	342118	61722	5815	80206
1908	191059	15083	6254	475401	21501	9155	36584
1909	212396	23782	4532	542502	18347	9205	42129
1910	240710	40202	5351	523361	13967	8810	54169
1911	286263	24696	5810	523840	11160	7756	35856
1912	316769	-396	6637	551438	9983	9434	9587
1913	323010	17240	8290	589222	9101	10839	26341
1914	348540	-28287	9022	619234	10244	10171	-18043
1915	329275	-	-	582081	-	-	-
1917	341600	-	-	635458	-	-	-
Всього 1906-1914	-	110717	52171	-	164194	76434	274911

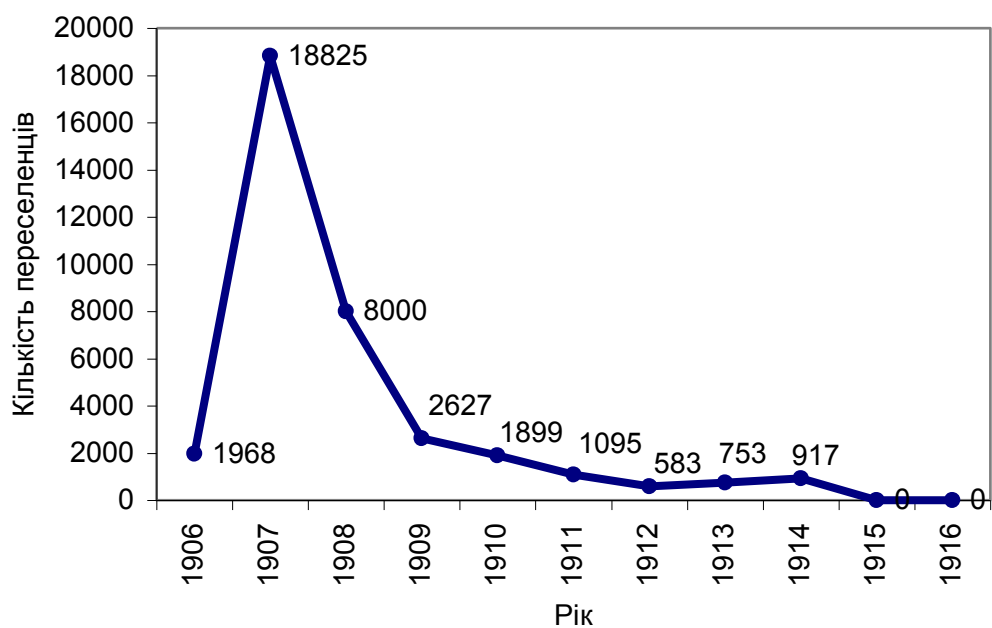
Динаміка руху переселенців з Українських губерній на Далекий Схід у 1906-1916 рр. [149;186-219]

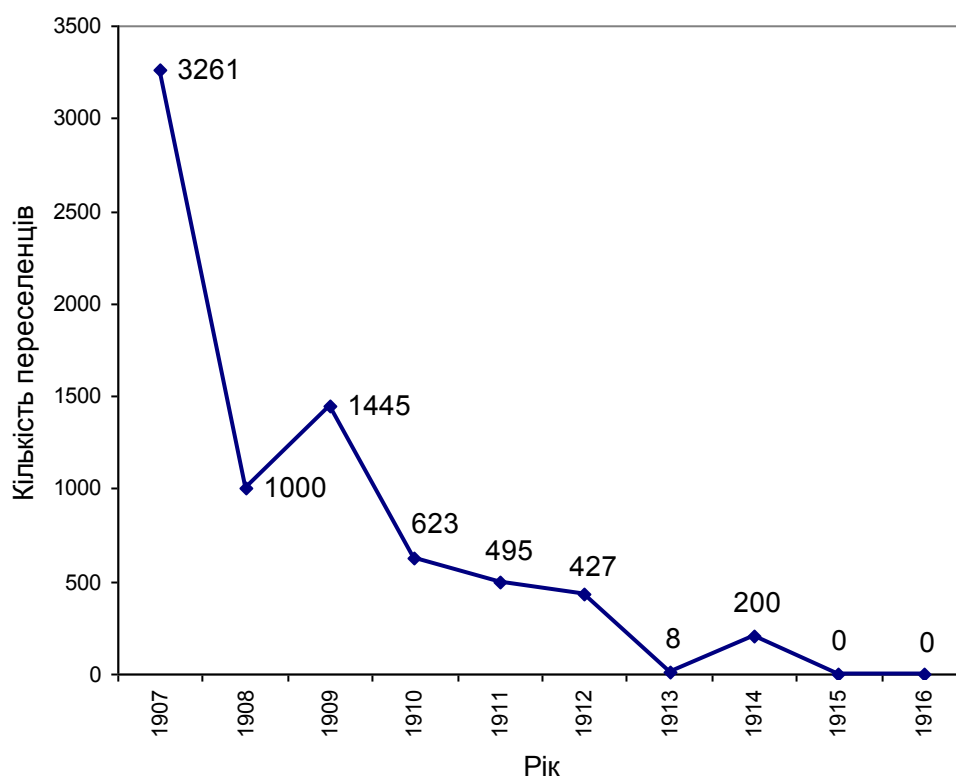
Додаток №9. Динаміка руху переселенців з Харківської губернії в Приморську область у 1907-1916 рр. [149; 186-219]

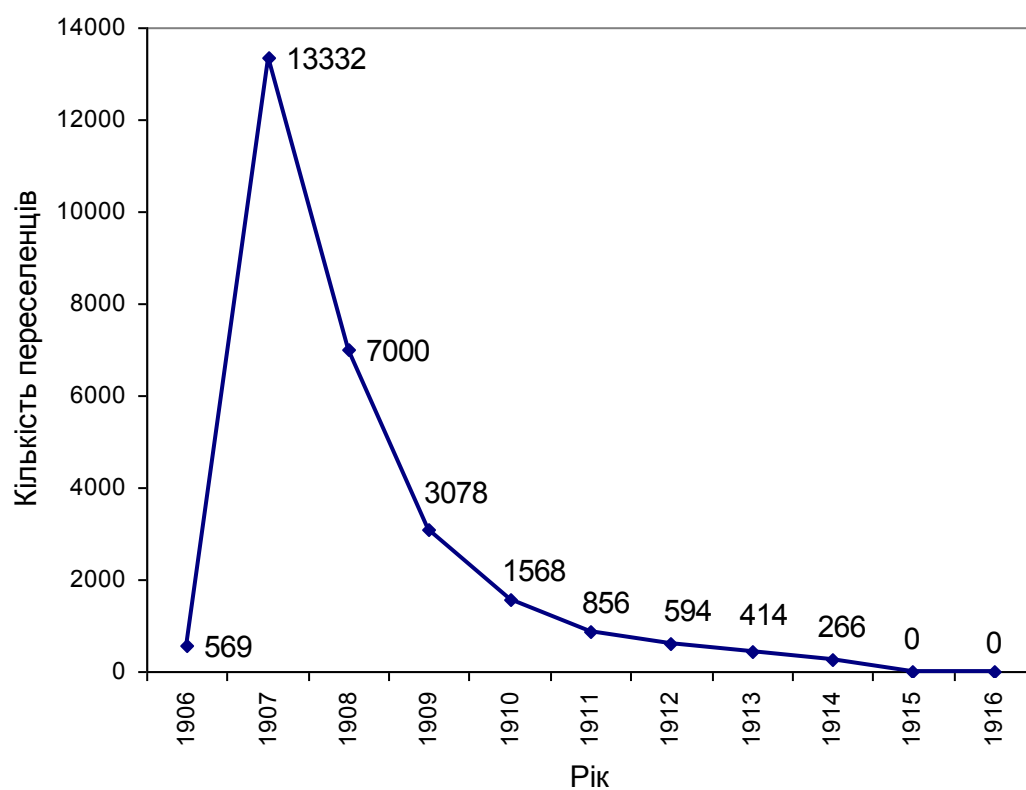
Додаток №10. Динаміка руху переселенців з Чернігівської губернії в Приморську область у 1906-1916 рр. [149; 186-219]

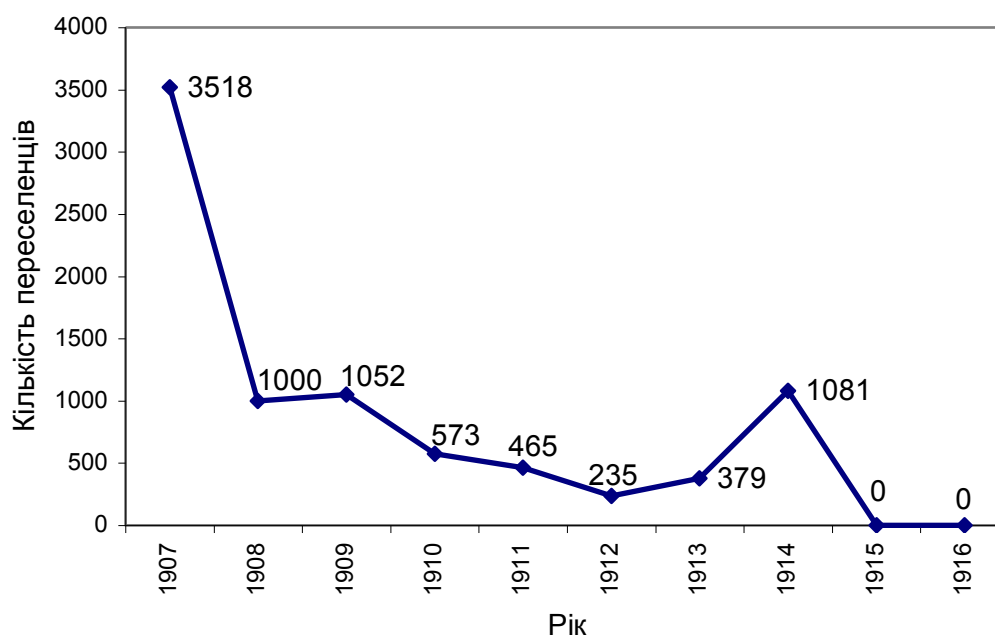
**Додаток №11. Динаміка руху переселенців з Потавської
губернії в Приморську область у 1907-1916 рр.
[149;186-219]**

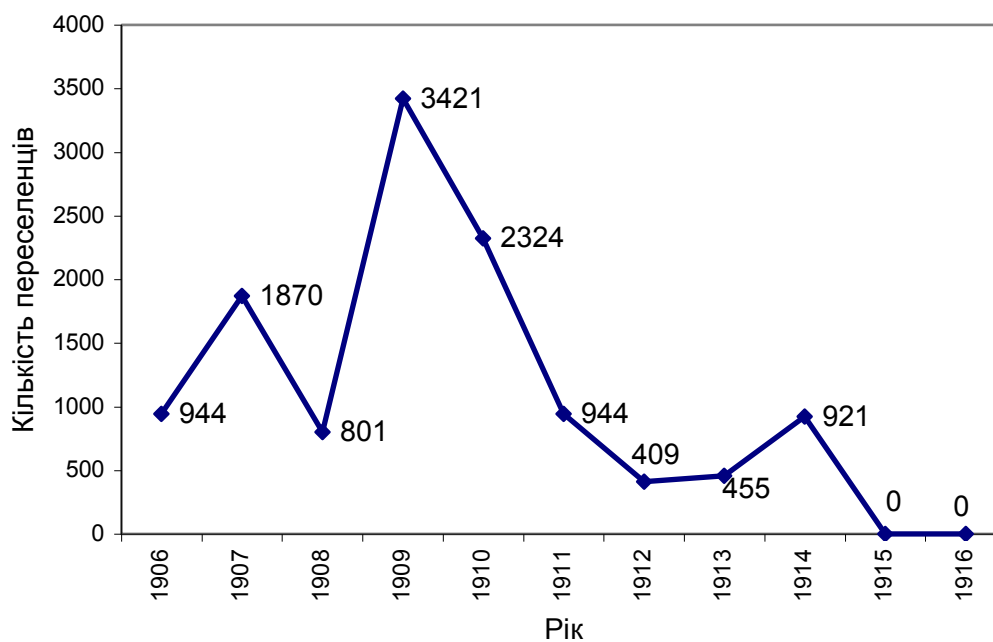
**Додаток №12. Динаміка руху переселенців з Київської
губернії в Приморську область у 1907-1916 рр.
[149;186-219]**

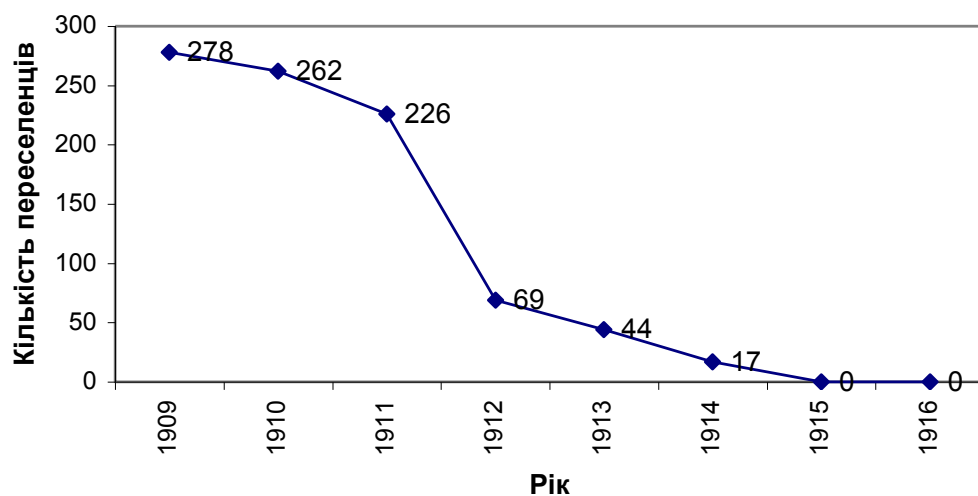
Додаток №13. Динаміка руху переселенців з Волинської губернії в Приморську область у 1907-1916 рр. [149;186-219].

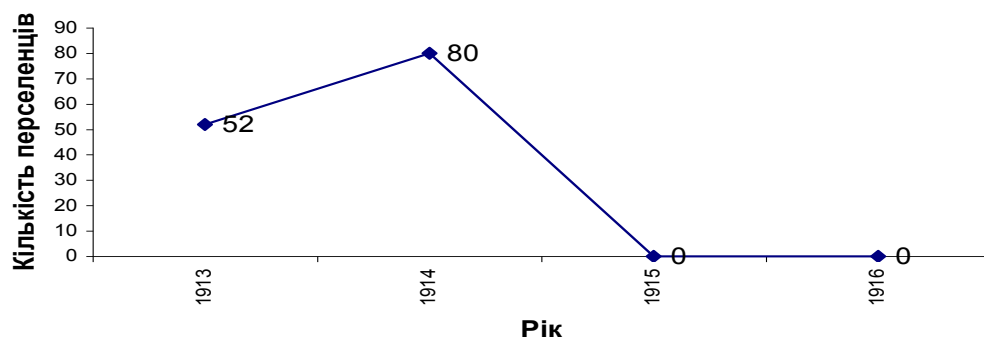
Додаток 14. Динаміка руху переселенців з Подільської губернії в Приморську область у 1906-1916 рр. [149;186-219].

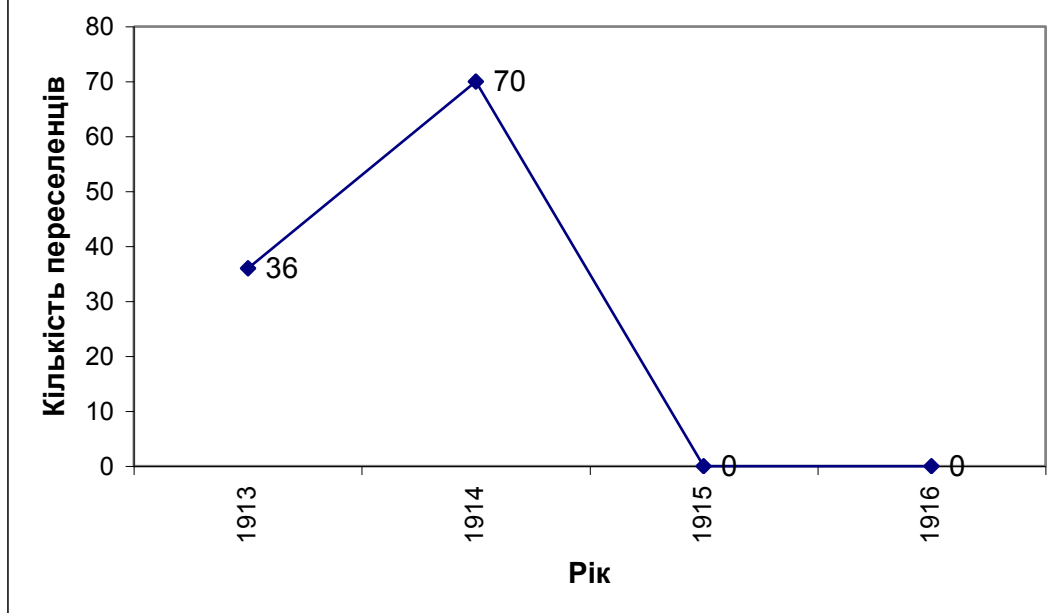
Додаток №15. Динаміка руху переселенців з Катеринославської губернії в Приморську область 1906-1916 рр. [149;186-219]

Додаток №16. Динаміка руху переселенців з Херсонської губернії в Приморську область у 1906-1916 рр. [149;186-219]

**Додаток №17. Динаміка руху переселенців з
Таврійської губернії в Приморську область у 1906-
1916 рр. [149;186-219]**

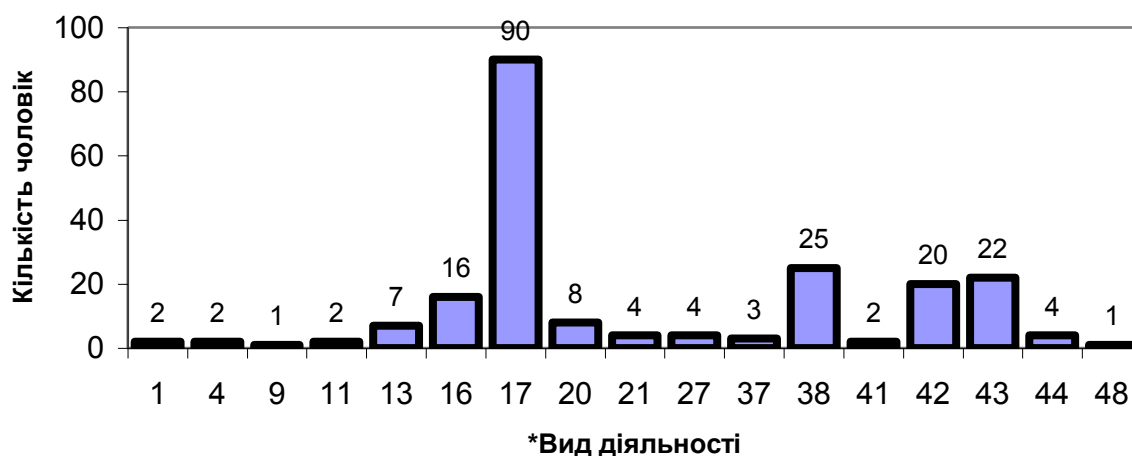

Додаток № 18

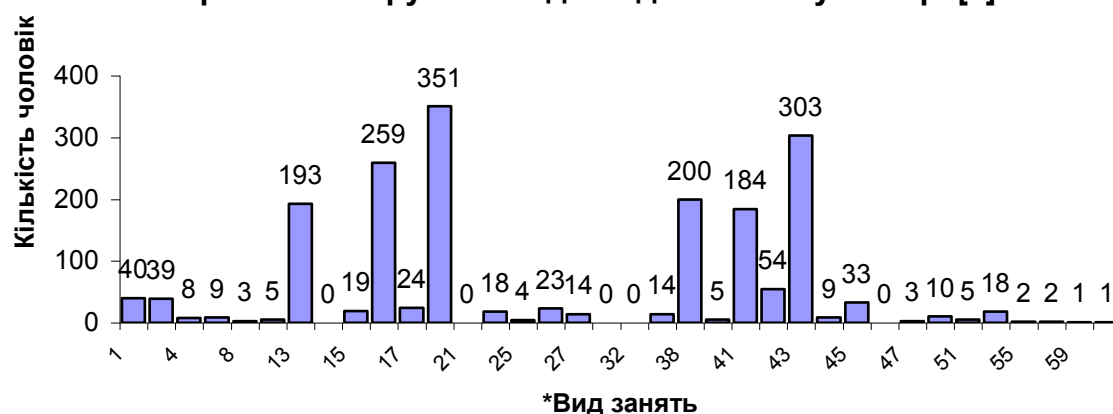
**Прибуття в край переселенців та їх влаштування
у 1896-1916 р.р. [51; 7]**

Прибуло переселенців	Амурська область	Приморська область	Разом
з 1896 по 1916 включно	165234	252784	418018
з 1896 по 1910 включно	119427	198827	318254
з 1911 по 1916 включно	45807	53957	99764
з них повернулись назад, осіли в містах...	34716	57826	92542
%	21,0	22,8	22,1

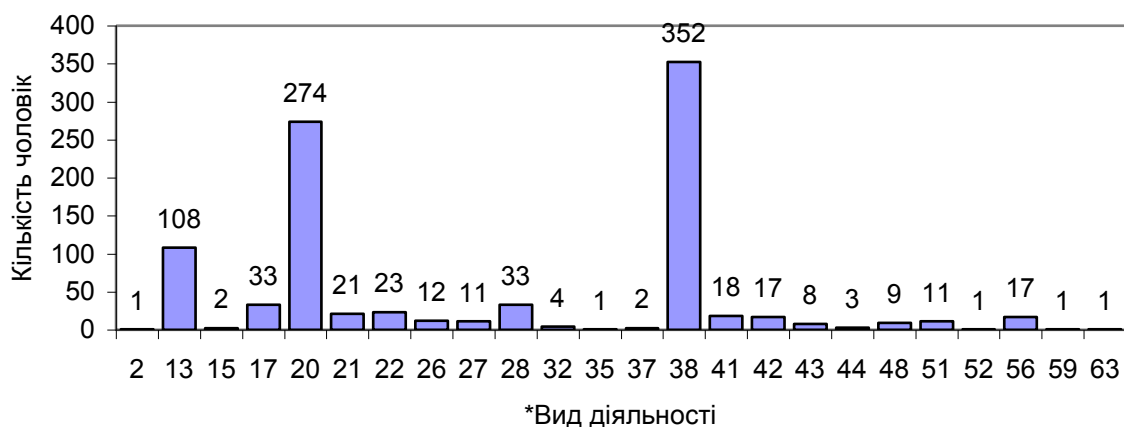
**Додаток №19. Розподіл українського населення
Хабаровської округи за видами діяльності у 1897р. [1]**

**Додаток №20. Розподіл російського населення
Хабаровської округи за видами діяльності у 1897 р. [1]**

**Додаток № 21.
Розподіл китайського населення Хабаровської округи за
видами діяльності у 1897р. [1]**

Види діяльності мешканців Хабаровської округи

1. Адміністрація, суд, поліція.
2. Громадська та станова служба.
4. Збройні сили.
5. Богослужіння православного сповідання.
8. Особи при церквах, цвинтарях, т.п. та вартові при них.
9. Навчання та виховна діяльність.
10. Наука, література, мистецтво.
11. Лікарська та санітарна діяльність.
13. Діяльність та служба приватні. Челядь, поденники.
14. Прибуток з капіталу та нерухомого майна...
15. Кошти від казни та громадських установ, приватних осіб.
16. Позбавлені волі.
17. Землеробство.
19. Скотарство.
20. Лісоводство та лісні промисли.
21. Рибальство та полювання.
22. Добування руд та копалини.
24. Обробка волокнистих речовин.
25. Обробка тваринних продуктів.
26. Обробка дерева.
27. Обробка металів.
28. Обробка мінеральних речовин (кераміка)
32. Обробка рослинних та тваринних харчових продуктів.
35. „Пр. ин. физ., опт, хир., муз, час, игр и пр”
37. Виготовлення, ремонт та утримання житла. Будівельні роботи.
38. Влаштування, ремонт та утримання житла. Будівельні роботи.
40. Не увійшли в запропоновані групи або не визначились.
41. Водні сполучення.
42. Залізниця.
43. Візний промисел
44. Інші види наземного сполучення та засоби пересування
45. Пошта, телеграф, телефон.
46. Кредит та громадські комерційні установи.
47. Торгівельне посередництво.
48. Торгівля взагалі без точного визначення
51. Торгівля рештою продуктів сільського господарства.
52. Торгівля будівельним матеріалом, паливом
55. Торгівля тканинами, предметами одягу.
56. Торгівля шкірою, хутром.
57. Торгівля предметами науки, мистецтва, культури.
59. Торгівля розносна та розвізна.
60. Трактири, держ.мебл. кімнати, клуби
62. Чистота та гігієна тіла.
63. Особи невизначених занять.
65. Особи, що не вказали свої заняття.

Додаток № 22

Перелік територіальних претензій Китайської держави та Російської держави [128; 233]

Дата (рік)	Площа, км ²	Область
1689	240000	Північні відриги хребта Хінган
1727	100000	Нижня течія річки Селенги
1858	480000	Північ провінції Хейлунцзян
1860	344000	Східний берег річки Уссурі
1864	900000	Північний берег озера Балхаш
1882-1883	21000	Нижня течія річки Ілі
1883	20000	Долина Іртиша на схід від озера Зайсан
1884	9000	Верхня течія річки Коксу

Додаток № 23

Розвиток безробіття на Далекому Сході з січня 1922 року по лютий 1923 року [67; 54]

Місяці	Пропозиція праці	Попит праці
01.1922	3336	725
07.1922	5702	xx
11.1922	11094	1166
12.1922	11751	xx
02.1923	13810	1912

Додаток № 24

Загальна кількість промислових підприємств та кількість зайнятих в них осіб на березень 1923 року [116; 43]

Губернії	Кількість промислових підприємств			Кількість зайнятих в них осіб		
	держ.	кооп.	приват.	держ.	кооп.	приват.
Забайкальська	55	12	492	5585	217	1274
Амурська	52	10	598	2699	103	1812
Приморська	116	25	1664	8457	83	8642
ВСЬОГО:	223	47	2754	16741	403	11634

Додаток № 25

**Загальна кількість торгових підприємств на Далекому Сході в 1923 році
[116; 46]**

Губернії	Державні торгові підприємства	Кооперативні торгові підприємства	Приватні торгові підприємства
Забайкальська	20	42	1298
Амурська	20	45	1064
Приморська	34	61	3541
Взагалі по Далекому Сходу	74	148	5903

Додаток № 26

**Склад делегатів безпартійних селянських конференцій Приморської
губернії (1922-1923 р.р.) [227; 52]**

Районні конференції	Усього делегатів	Бідняків		Середняків		Заможних	
		кількість	%	кількість	%	кількість	%
Шкотовська	46	11	24,0	23	50,0	12	26,0
Петровська	27	8	30,0	15	55,0	4	16,0
Сучанська	27	12	44,4	11	40,6	4	15,0
Фроловська	31	10	32,3	12	38,7	9	29,0
Всього	131	41	31,1	61	46,6	29	22,1

Додаток № 27

**Розподіл населення Далекого Сходу (без Камчатки і Сахаліну) по основним
народностям в 1926 році [12]**

	всього	в містах та пмт	в сільській місцевості
росіяни	618252	246349	371903
українці	303259	30803	272456
китайці	64068	41594	22456
корейці	166932	14106	152826
„туземці”	20679	296	20383

Додаток № 28

Розкладка на 1927-1928 р.р. по губерніям виходу [2]

Місце виходу	В Сибір	На Далекий Схід	В. Поволжжя	Урал	
РРФСР	55700	26600	18000	16500	116800
Україна	26400	24000	27000	13200	88800
Білорусія	19700	5000	-	3300	28000
Підсумок по СРСР	100000	55600	45000	33000	23360

Додаток № 29

Співвідношення планових та самовільних переселенців, які прибули на Далекий Схід з 01.10.1926 р. по 01.10.1927 р. [7]

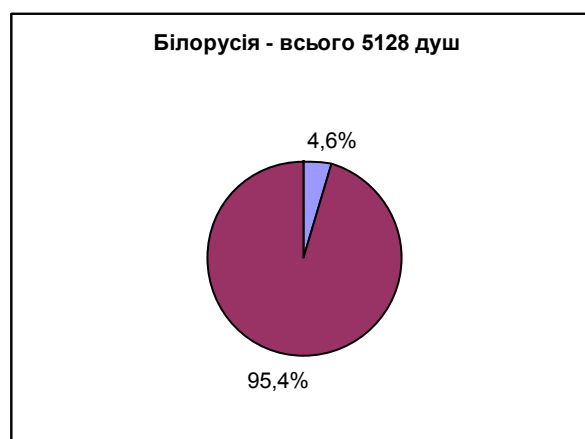
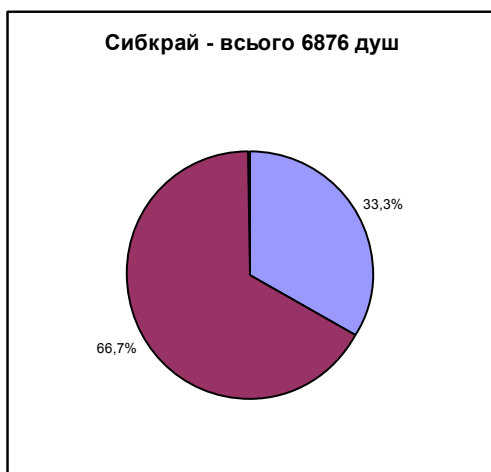
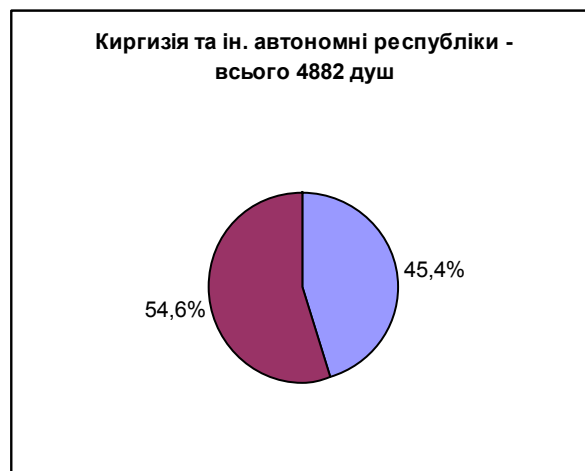
Місце виходу	Планові		Непланові		Підсумок		% загальної кількості зарахованих
	Р	Д	Р	Д	Р	Д	
УРСР	5551	33525	1194	7256	6745	40781	34,5
Сиб.край	293	2007	3061	21775	3354	23782	20,1
БРСР	1893	12183	847	5494	2740	17667	14,9
Центр.Земл.район	1788	11496	576	3627	2364	15123	12,8
Західний район	1026	6482	226	1514	1252	7996	6,8
Казакська АРСР	117	610	538	3155	655	3765	3,2
Далекоосхідний край	76	491	316	1611	392	2102	1,8
Центр.пром.район	193	1206	79	433	272	1639	1,4
Уральська обл.	2	6	202	1286	204	1241	1,1
Волжський район	140	913	66	373	206	1286	1,1
Киргизька АРСР	1	5	92	537	93	542	0,5
Татарська АРСР	68	445	10	41	78	486	0,4
інші райони СРСР	179	954	142	773	251	1429	1,5
Румунія	-	-	2	12	2	12	-
Польща	-	-	3	9	3	9	-
Підсумок	11327	70323	7357	47920	18684	118243	100

Додаток № 30

Розподіл ходоків за місцем виходу (1926-1927 р.р.) [6;71]

Місце виходу	Планові	%	Самовільні	%	Підсумок
Європейська частина РРФСР	976	77,5	284	22,5	1260
УРСР	1157	79,1	305	20,9	1462
БРСР	370	81,7	83	18,3	453
Окремі республіки	52	21,2	193	78,8	245
Сиб.край	54	3,8	1382	96,2	1436
Підсумок	2609	53,7	2247	46,3	4856

Додаток №29 а
Розподіл переселенців за місцем їх виходу на Далекий Схід. (1926-1928 рр.)
[11;12]

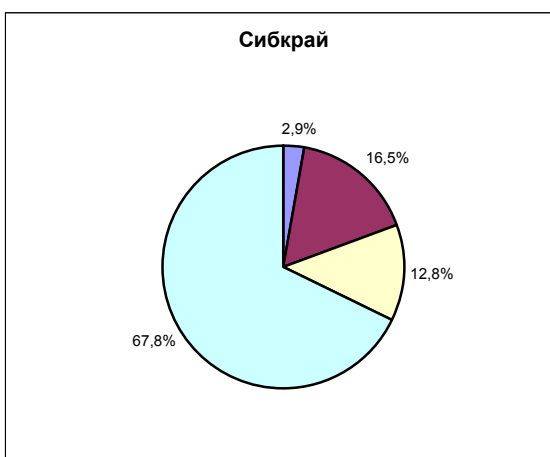
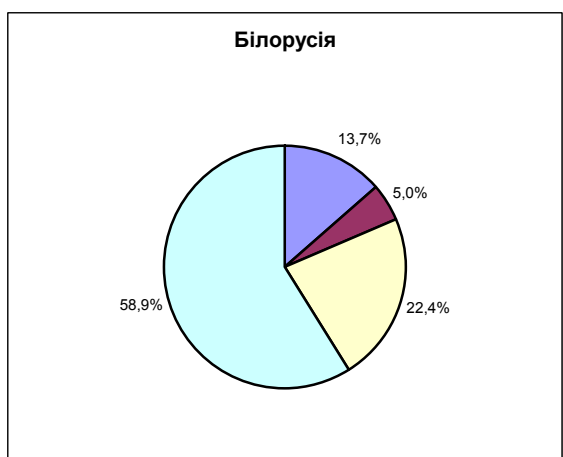
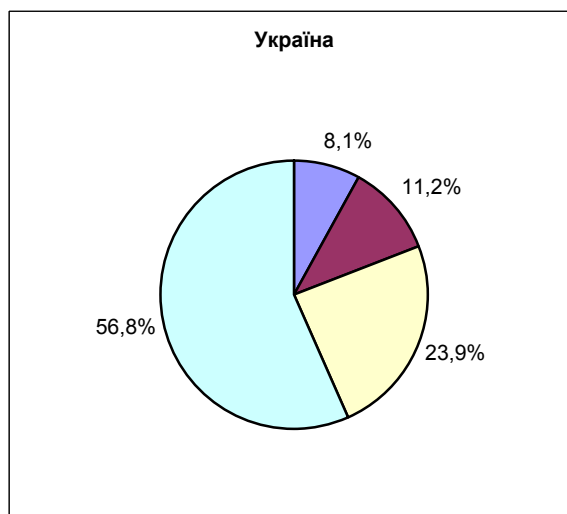

Планові

Самовільні

Додаток №31
Розподіл переселенців окремих районів СРСР між округами Далекого
Сходу, в які вони прослідували. [11;16].

Амурська окр.

Хабаровська окр.

Владивостоцька окр.

Решта окр.

Додаток № 32

Розподіл сімейного переселенського руху на Далекий Схід
у 1927-1928 р.р.[11;6]

Місце виходу	Кількість родин	Кількість душ
Європейська частина РРФСР	1660	8609
УРСР	2017	11195
БРСР	848	5128
Казакська та інші автономні республіки	957	4882
Сиб.край	1297	6876
Підсумок	6779	36690

Додаток № 33

Співвідношення між запланованими і реально переселившимися на
Далекий Схід в 1927-1928 р.р.

Місце виходу	Заплановано	Переселилось
РРФСР	26600	20367
УРСР	24000	11195
БРСР	5000	5128
Підсумок	55600	36690

Додаток № 34

Співвідношення між оселеннями та зарахованими переселенцями на
Далекий Схід по родинам і душам з 1.10.1926 р. по 1.10.1927 р.

	Оселенно з 01.10.1926 р. по 01.10.1927 р.		Зараховано на 01.10.1926 р.	
	Р	Д	Р	Д
Білоцерківський	20	99	366	2080
Березівський	-	-	14	63
Бердичевський	9	43	168	883
Богодуховський	-	-	5	42
Винницький	9	44	181	877
Волинський	315	1447	563	2964

Глуховський	78	456	619	4435
Дніпропетровський	4	19	-	-
Запорозьський	1	3	1	3
Зінов'євський	1	3	2	11
Ізюмський	1	3	4	24
Кам'янецький	37	191	178	970
Київський	137	678	1108	6104
Козьмодем'яновський	1	3	1	6
Конотопський	19	120	307	2184
Коростенський	124	643	641	4038
Кременчуцький	-	-	29	171
Криворозьський	3	13	7	30
Купянський	7	39	44	273
Лубенський	3	10	96	610
Луганський	1	3	-	-
Могилевський	71	343	453	2508
Нежинський	14	64	98	538
Одеський	1	3	3	11
Павлоградський	1	7	1	7
Першотравенський	9	39	35	206
Полтавський	7	45	127	765
Прилукський	-	-	58	372
Проскурівський	10	43	39	246
Роменський	5	22	82	566
Старобельський	-	-	-	-
Сумський	51	257	261	1775
Тульчинський	32	167	133	760
Уманський	7	36	15	94
Харківський	61	324	210	1446
Херсонський	14	67	36	191
Черкаський	9	39	1	6
Чернігівський	266	1268	650	4277
Шевченковський	12	75	60	367
Шепетовський	10	51	149	878
Підсумок по УРСР	1250	6668	6745	40781
Підсумок по Сибіру	1290	6878	3359	23782
Підсумок по БРСР	831	4830	2740	17677
Підсумок по Західноамур.	389	2595	1252	7996
Підсумок по Центр.Землеробському р-н	489	2539	2364	15123
Підсумок по ДВК	286	1347	392	2102

Підсумок по Казакській АССР	183	871	655	3765
Підсумок по Центрально-Промисловому р-ну	97	482	272	1639
Підсумок	5320	27989	18684	118243
Повернулась назад (обратники)	495	2600	502	2446

Додаток № 35

Співвідношення тих лих, з якими зустрілись переселенці на Далекому Сході в 1926-1927 р.р. та географію виходу обратників.

Причини повернення	Сибір	БРСР	УРСР	Західний край	Центр.Землероб.р-н	Центрально-Промисловий р-н	Далекосхідний р-н	Підсумок	% до загальної кількості відповідей	% до загальної кількості обратників
Псування хлібів	11	1	7	2	4	2	2	34	28,6	4,3
Повінь	17	2	14	7	2	-	-	51	42,9	6,5
Пожежа	-	-	-	-	1	-	-	1	0,8	0,1
Падіж худоби	7	3	5	1	2	-	-	23	19,3	2,9
Напади хунхузів	6	-	-	-	-	-	-	6	5	0,8
Конокрадство	-	-	-	-	1	-	2	4	3,4	0,5
Усього свідчень	41	6	26	10	10	2	4	119	100	15,1
Усього свідчень	703	372	349	187	129	49	20	2098	100	266,1
Малосильність родини	58	41	32	22	10	6	-	205	9,8	26,0
Розлад в родині	9	21	10	4	8		1	68	3,2	8,6
Хвороби	8	6	21	4	2	4	-	61	2,9	7,7
Нудьга за Батьківщиною	15	9	25	11	9	3	1	81	3,9	10,3
Несподобався край	131	65	71	48	35	9	2	417	19,9	53,0

Недолік та відсутність коштів	79	41	40	24	15	6	2	248	11,9	31,5
Складні умови обробки землі	69	60	29	30	6	10	1	226	10,8	28,7
Таєжний або гірський характер ділянки	48	15	8	1	1	-	2	83	4,0	10,5
Бездоріжжя	68	19	14	3	4	3	2	117	5,6	14,8
Підтоплюємість ділянки	66	18	16	10	8	-	2	135	6,4	17,1
Кочкованість ділянки	71	35	29	13	16	-	2	193	9,1	24,5
Віддаленість від населених пунктів	14	12	12	3	3	3	-	48	2,3	6,0
Важкий клімат	49	25	28	6	9	-	3	151	7,2	19,2
Неврожай	7	-	3	-	2	-	2	20	1,0	2,5
Дороговизна життя	3	2	4	2	-	1	-	12	0,6	1,6
Повені	4	1	1	3	1	-	-	13	0,6	1,5
Інше	3	-	3	3	-	1	-	10	0,5	1,3
Всього господарств	203	154	152	80	60	19	7	788	-	
В % відношенні	25,9	19,6	19,4	10,2	7,6	2,4	0,9	100	-	

Крім того, тиск з боку старожилів - 3, відсутність води – 3, відсутність учбових закладів – 1 [9].

Список районів Далеко-східного краю з переважною кількістю українського населення, та міськради України, що повинні взяти шефство над цими районами [25]

	Спаський	Ханкайський	Чернігівський	Завітінський	Калінінський	Олександрівський	Шмаківський	Яковлівський	Івановський
Всього населення	41160	42955	23028	31782	53613	59963	32461	20216	21193
в т.ч. українців, чол.	35530	25493	16923	20951	32688	37996	24239	13663	13721
%	86,3	51,2	73,4	65,8	60,9	63,4	74,6	67,6	64,6
число населених пунктів, де переважає українське населення	26	16	17	24	59	58	30	13	21
міські ради, що здійснюють шефство	Київська	Одеська	Полтавська	Сталінська	Дніпропетровська	Харківська	Запорізька	Сумська	Херсонська

Розподіл обрaтників за матеріальною забезпеченістю [10]

Місце виходу	Матеріальна забезпеченість обрaтників на момент прибуття (гроші)								Матеріальна забезпеченість обрaтників на момент прибуття (майно)					
	до 100 р.	100-250 р.	250-500 р.	500-750 р.	750-1000 р.	більше 1000 р.	не мали	всього	до 100 р.	100-250 р.	250-500 р.	500-750 р.	750-1000 р.	всього
Сибір	38	36	30	13	6	-	80	203	19	58	27	12	5	203
БРСР	4	31	45	32	9	2	31	154	19	52	21	7	6	154
УРСР	14	27	51	27	11	2	20	152	13	55	39	10	2	152
Далекосхідний край	1	-	3	-	-	1	2	7	-	1	1	-	-	7
Західний район	7	19	23	10	2	2	17	80	8	21	14	9	2	80
Центр.земельний район	4	16	11	9	-	1	19	60	7	18	6	1	-	60
Центр-Пром.район	2	8	4	1	-	2	2	19	1	4	2	1	1	19
Підсумок	103	167	187	95	32	11	193	788	118	233	122	45	16	788
% до загальної кількості обрaтників	13,1	21,2	23,7	12,0	4,1	1,4	24,5	100	15,0	29,6	15,5	5,7	2,0	100

**Співвідношення нечисельних, середніх та багаточисельних родин, які прибули на Далекий Схід
в 1926-1927 р.р. [6; 19]**

Місце виходу	до 3-х душ.		3-5 душ.		5-7 душ.		7-9 душ.		більше 9 душ.		Підсумок	
	р	д	р	д	р	д	р	д	р	д	р	д
Євр.част. РРФСР	254	701	584	2632	410	2639	209	1765	120	1355	1577	9092
%	16,1		37		26		13,3		7,6		100	
УРСР	195	527	428	1951	397	2544	171	1442	81	908	1272	7372
%	15,3		33,6		31,2		13,4		6,5		100	
БРСР	100	276	308	1388	317	2044	177	1495	125	1417	1027	6620
%	9,7		30		30,8		17,2		12,3		100	
окремі республ.	142	378	213	957	141	913	69	575	21	225	586	3048
%	24,2		36,3		24,1		11,8		3,6		100	
Сибкрай	328	868	575	2567	448	2867	187	1555	101	1125	1639	8982
%	20		35,1		27,3		11,4		6,2		100	
Підсумок	101	2750	2108	9495	1713	11007	813	6832	448	5030	6101	35114
%	16,7		34,55		28,08		13,33		7,34		100	

**Матеріальне забезпечення на Україні тих, хто прибував на Далекий Схід з Коростенської округи
в 1926-1927 роках [3]**

Родина (голова родини)	Землезабезпеченість	коні		воли		корів	телят	овечок	свиней	возів	борон	плугов	веялок	вартість будівлі	вартість іншого майна
		робочі	молоді	робочі	молоді										
Левківський Никонор Олександрович	3 дес.	2	-	2	2	4	3	5	5	1	1	1	-	300 р.	500 р.
Левківський Антон Іванович	2 дес.	2	-	-	3	2	2	5	2	1	1	1	-	400 р.	400 р.
Левківський Микола Васильович	2 дес.	-	-	2	2	3	3	5	3	1	1	1	-	250 р.	500 р.
Левківський Кондрат Іванович	3 дес.	-	-	2	2	3	2	4	2	1	1	1	-	250 р.	500 р.
Левківський Степан Петрович	3 дес.	-	-	2	2	3	2	5	2	1	1	1	-	275 р.	500 р.
Левківський Степан Григорович	3 дес.	-	-	3	2	4	3	-	2	1	1	1	-	255 р.	500 р.

Список використаних джерел та літератури

Джерела а) архівні

1. Распределение населения г. Хабаровска и Хабаровского округа по группам занятия и народностям на основании родного языка//Государственный архив Хабаровского края (далі ГАХК), НСБ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Приморская область. Тетрадь 3 – СПб, 1905 ЛЛ, 146-147.
2. Разверстка на 1927-1928 г. по губерниям выхода. Державний архів Хабаровського краю (далі ДАХК) ф. 304, оп. 1, спр. 41, арк. 29.
3. Посемейний список гр-н Возничивської сільради Словечанського району Коростенської округи на переселеніє в Сибир 1926-1927. ДАКК, ф. 304, оп. 3, спр. 9, арк. 16-19.
4. Протокол о водворении переселенцев из Киевской губернии Белоцерковского уезда. ДАХК ф. 304, оп. 3, спр. 13, арк. 22-31.
5. Письмо в Центральный исполнительный комитет Союза ССР от 12.5.1927 г. № 901. 0,92 Об увеличении переселенческих тарифов для УССР. ДАХК ф. 353, оп. 3, спр. 11, арк.68-69 зв.
6. Иванов В.А. Переселение в Дальневосточный край в 1926-1927 г.г. ДАХК ф. 353, оп.4, спр.3, арк. 4, 19, 69, 71.
7. Ведомость о ходе зачисления переселенцев в Дальне-Восточном крае с 1-го октября 26 г. по 1-ое октября 1927 года. По местам выхода. ДАХК ф. 353, оп. 4, спр. 5, арк. 126.
8. Ведомость о ходе водворения и зачисления переселенцев в ДВК по местам выхода с 1 октября 1926 г. по 1 октября 1927 г. ДАХК ф. 353, оп. 4, спр. 5, арк. 129-129л.

9. Таблица. Распределение обратников по причинам ухода и районам выхода ДАХК ф. 353, оп. 4, спр. 5, арк. 148.
10. Распределение обратников по материальной обеспеченности и пользования ссудами по районам выхода. ДАХК, ф. 353, оп. 4, спр. 5, арк. 151-152.
11. ГАХК, НСБ “Переселение на Дальний Восток (статобзор движения переселенцев и ходоков на Дальний Восток и обратно в 1926 / 27 и 1927 / 28 г.г.» ЛЛ. 6, 7, 12, 16, 24.
12. Население по народностям и грамотности//ДАХК, НСБ, Районы Дальневосточного края (без Камчатки и Сахалина) – Хабаровск, 1931 – арк. 30, IV, V.
13. Витяг з протоколу № 15/500 Засідання Секретаріату Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету з 10 серпня 1931 р. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОВУ) – ф. 1, оп. 7, спр. 794, арк. 2, 2 зв.
14. Орієнтований плян шефства Дніпропетровської міськради над Калінінським районом Далекосхідного краю ЦДАВОВУ – ф. 1, оп. 7, спр. 794, арк. 6, 7.
15. Лист до оргвідділу ВУЦВК Запорізької міської ради на № 0.222 від 14 та 15 / I 1932 ЦДАВОВУ ф. 1, оп. 7, спр. 794, арк. 8.
16. Плян здійснення шефства київської міської ради над Спаським районом Далекосхідного краю. Січень-квітень 1932 р. ЦДАВОВУ ф. 1, оп. 7, спр. 794, арк. 13, 14.
17. Довідка про стан виконання постанови секретаріату ВУЦВК з 10 серпня 1931 р. про культурне шевство над українськими районами Далекого Сходу ЦДАВОВУ ф. 1, оп. 7, спр. 794, арк. 16.
18. Телеграма в Харків до оргвідділу ВУЦВК про виїзд Херсонської делегації на Далекий Схід ЦДАВОВУ ф. 1, оп. 7, спр. 794, арк. 21.

19. Орієнтований плян заходів на здійснення шефства Одеської міськради над Ханкайським районом Далекого Сходу ЦДАВОВУ ф. 1, оп. 7, спр. 794, арк. 23.
20. Плян шефської роботи Сумської ради над національним українським Івановським районом Далеко-Східного краю на 1931 р. ЦДАВОВУ ф. 1, оп. 7, спр. 794, арк. 26.
21. Плян шефської роботи полтавської Міської ради над підшефним Чернігівським районом Далекосхідного краю ЦДАВОВУ ф. 1, оп. 7, спр. 794, арк. 28, 29.
22. Плян роботи по шефству над українським районом Далекого Сходу Херсонською міськradoю ЦДАВОВУ ф. 1, оп. 7, спр. 794, арк. 30.
23. Лист до секретаріату президії ВУЦК(у) на № СК/0 500-13/IX-31, відомості про допомогу Далекому Сходові в галузі українізації від Укркнигоцентру ДВОУ. ЦДАВОВУ ф. 1, оп. 7, спр. 794, арк. 35.
24. Плян організації шефства від України над Українськими районами Далекого Сходу (Постанова секретаріату ВУЦВК від 10/VIII 1931 ЦДАВОВУ ф. 1, оп. 7, спр. 794, арк. 40.
25. Список районів Далеко-Східного краю з переважною кількістю українського населення та міськради України, що повинні взяти шефство над цими районами відповідно до постанови Секретаріату ВУЦВК з 10/VIII 1931 р. складено в 2^й пр. 12/XI інспектор Янків. ЦДАВОВУ ф. 1, оп. 7, спр. 794, арк. 45.
26. Письмо секретарю ВУЦИК тов. Василенко от 22/IX.1931 г. А. Буценко ЦДАВОВУ ф. 1, оп. 7, спр. 794, арк. 46, 47.
27. Ориентировочный план и порядок переселения в 1925-1926 г. ЦДАВОВУ ф. 27, оп. 6, спр. 639, арк. 276-281.
28. План переселенческой компании 1925-1926 года. ЦДАВОВУ ф. 27, оп. 6, спр. 639, арк. 282-285.

29. Інструкція о порядку работ Президиума Всесоюзного Переселенческого комитета (утверждена президиумом комитета 26 января 1926 г.)
30. Ориентировочный план и порядок переселения в 1925-26 году утвержден в заседании Президиума во Всесоюзном Переселенческом комитете от 26 / I-26 г. ЦДАВОВУ ф. 27, оп. 6, спр. 639, арк. 289, 289 зв.
31. Перспективний план переселення за межі України. ЦДАВОВУ ф. 27, оп. 6, спр. 639, арк. 290-297 зв.
32. Докладная записка Наркомзема о переселении. ЦДАВОВУ ф. 27, оп. 6, спр. 639, арк. 301-309.
33. Відомість нарядів, що видані округам в 1926 році на переселення на союзні колфонди та про їх виконання. ЦДАВОВУ ф. 27, оп. 6, спр. 639, арк. 312.
34. До президії всеукраїнського центрального виконавчого комітету. Докладна записка до плану переселення за межі України на союзні колфонди. ЦДАВОВУ ф. 27, оп. 6, спр. 639, арк. 316-318.
35. Смета на выполнение плана работ по переселению за пределы Украины на 1925-26 г. ЦДАВОВУ ф. 27, оп. 6, спр. 639, арк. 319-321.
36. Проект постановления Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету “Про переселення за межі України”. ЦДАВОВУ ф. 27, оп. 6, спр. 639, арк. 322; 322 зв.
37. Перспективный план переселения за пределы Украины. ЦДАВОВУ ф. 27, оп. 6, спр. 639, арк. 326-336.
38. Губернскому земельному управлению № 3/2-3п-4/1-1926л. Об открытии ходачества в 1926 г. ЦДАВОВУ ф. 27, оп. 6, спр. 639, арк. 541-543.
39. Резолюция по докладам тт Каплана, Севрякова и Крафта “О переселении”. ЦДАВОВУ ф. 27, оп. 6, спр. 639, арк. 544-545.
40. ЦДАВОВУ. Передмова до опису фонду № Р-2 опису № 7, том 1 документальних матеріалів, переданих на зберігання в Центральний

державний історичний архів Української РСР у м. Києві за 1936-1943 р.р. арк. V, VI.

41. Об ассигновании средств на мероприятия по переселенческому делу. Из журнала годичного собрания Киевского губернского комитета по делам земского хозяйства от 30 сентября 1908 года. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі ЦДІАК України) ф. 442, оп. 661, спр. 224, арк. 57.
42. Дело о разрешении переселения в разные места из Киевской, Подольской и Волынской губернии 1909 ЦДІАК України ф. 442, оп. 708, IV д-во, спр. 37, арк. 1-52.
43. Дело о порядке отправки переселенцев из Киевской и Подольской губернии в Восточную Сибирь и др. окраины России 23 ноября 1883 – 6 февраля 1909 ЦДІАК України ф. 442, оп. 521, стр. 219.
44. Дело об урегулировании переселения крестьян в Сибирь из пределов Юго-Западного края 1909. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 708, IV д., спр. 46, арк.1-33.
45. Дело по вопросу урегулирования переселения крестьян в Сибирь из Юго-Западного края 24.03.1909 – 18.10.1910 ЦДІАК України ф. 442, оп. 708, спр. 146, арк. 1-33.
46. Предписание мировому посреднику 2-го участка Липовецкого уезда от 7 июня 1912 г. о рассмотрении прошения крестьянки с. Попутни В. Адамчуковой о выдаче ей бесплатного билета на проезд до ст. Дубалинде Амурской области. ЦДІАК України ф. 442, оп. 711, спр. 5, арк. 21.

б) опубліковані

47. Акты святейшего патриарха Тихона, патриарха Московского и Всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917-1943 – М., 1994.

48. Арсеньев В. В нижнем течении // Амур – река подвигов. Художественно-документальные повествования о приамурской земле, ее первопроходцах, защитниках и преобразователях. Хабаровск, 1970, стр. 389-402.
49. Беляев Б.Л. Люди и события Приморья (из истории борьбы за власть Советов в Приморье 1917-1922 г.г.) – М., 1959.
50. Блюхер В.К. О состоянии Народно-революционной армии Дальневосточной республики к лету 1921 г. (из доклада в ЦК РКП(б) 24 июня 1921) // Блюхер В.К. Статьи и речи М., 1963, стр. 65-71.
51. Бойко-Павлов Д.И., Сидорчук Е.П. Так было на Дальнем Востоке. – М., 1964.
52. Венюков М. первые годы // Амур – река подвигов... Хабаровск, 1970, стр. 316-334.
53. Верховых В.М. С любовью к Дальнему Востоку // Ян Гамарник. Воспоминания друзей и соратников. – М., 1978, стр. 100-104.
54. Витте С.Ю. Воспоминания. Том 2 (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II – М., 1960.
55. Гольдфингер А. Были Августа Мадьяра. Рассказы разведчика партизанского интернационального отряда. – Хабаровск, 1973.
56. Губельман М.И. Сергей Лазо – М., 1951.
57. Губельман М.И. Борьба за советский Дальний Восток 1918-1922. – М., 1958.
58. Дальревком. Сборник материалов. – Хабаровск, 1949.
59. Доклад управляющего Полтавской таможенной заставой во Владивостокскую таможенную о контрабанде в 1918 г. от 31 января 1918 г. // Пограничные войска СССР 1918-1928 г.г. Сборник документов и материалов. – М., 1973, стр. 774-775.
60. Доклад управляющего таможенным постом на станции Гродеково Уссурийской железной дороги во Владивостокскую таможенную о контрабанде во втором полугодии 1918 г. от 24 марта 1919 г. //

Пограничные войска СССР 1918-1928 г.г. Сборник документов и материалов. – М., 1973, стр. 775-776.

61. Доклад эмигранта Ч. о прохождении службы в русском воинском отряде на Сунгари-2 // Военно-исторический журнал, 1997, № 5. стр. 62-63.
62. Донесение управления Краснознаменной пограничной охраны и войск ОГПУ Дальневосточного края о формировании, переброске на советскую территорию и ликвидацию зарубежной белогвардейской банды (сентябрь 1932 г.) // Пограничные войска СССР 1929-1938. Сборник документов и материалов. – М., 1972, стр. 381-382.
63. Допрос Колчака. Под редакцией и с предисловием К.А.Попова // Арестант пятой камеры - М., 1990 с. 235-477.
64. Забара Я. Солнце над Июнь-Коранью // Амур – река подвигов... – Хабаровск, 1970 стр. 803-816.
65. Захаров А. Штурм // Амур – река подвигов... – Хабаровск, 1970 стр. 475-481.
66. Игнатьев А.А. Пятьдесят лет в строю. Том. 1 – М., 1959.
67. Из информационного отчета Дальбюро ЦК РКП(б) Центральному комитету РКП(б) о росте безработицы и мерах борьбы с ней от 11 мая 1923 г. // Борьба рабочего класса за восстановление и развитие промышленности Дальневосточной области. Сборник материалов и документов. – Хабаровск, 1962 стр. 54-55.
68. Из истории боевой деятельности Хасанского Краснознаменного пограничного отряда // Пограничные войска СССР 1918-1928. Сборник документов и материалов. М., 1973, стр. 819-824.
69. Информация отдела ОГПУ Забайкальской железной дороги о прибытии на ст. Пограничная бывшего белогвардейского генерала Савельева и формировании им белогвардейских банд для заброски на советскую

- территорию от 5 октября 1929 г. // Пограничные войска СССР 1929-1938 г.г. Сборник документов и материалов. М., 1972, стр. 338.
70. История боевой деятельности Гродековского пограничного отряда // Пограничные войска СССР 1918-1928 г.г. Сборник документов и материалов – М., 1973, стр. 870-876.
71. Казанин М.И. Записки секретаря миссии – М., 1963.
72. Казанин М.И. В штабе Блюхера. Воспоминания о Китайской революции 1925-1927 г.г. – М., 1966.
73. Каттель И. Начало: Записки первого управляющего строительством Комсомольска-на-Амуре // Юность, 1980, № 1, стр. 82-86.
74. Кропоткин П. Сплав // Амур – река подвигов, Хабаровск, 1970, стр. 354-366.
75. Кузениц М.Б. Заботливый воспитатель // Ян Гамарник. Воспоминания друзей и соратников – М., 1978 стр. 111-118.
76. Лазо О. Народный герой Сергей Лазо. – Иркутск, 1957.
77. Ленин В.И. Директивы Владивостокскому совету 7 апреля 1918 // Документы Внешней политики СССР Т. 1 (7 ноября 1917 – 31 декабря 1918). – М., 1957 стр. 233.
78. Малышев В.П. Штурмовые ночи Спасска // Командарм Уборевич. Воспоминания друзей и соратников. - М., 1964 стр. 115-124.
79. Манифест 3 ноября 1905 г. об улучшении благосостояния и облегчении положения крестьянского населения // Хрестоматия по истории СССР 1861-1917 – М., 1990 стр. 337-338.
80. Микоян А.И. Принципиальный и душевный // Ян Гамарник. Воспоминания друзей и соратников – М., 1978 стр. 93-99.
81. Нагишкин Д. Сунгарские записки // Дальний Восток, 1946, № 1 стр. 138-163.
82. Невельский Г. Русский флаг поднят. Амурская экспедиция // Амур – река подвигов... – Хабаровск, 1970 стр. 263-297.

83. Никифоров П.М. Записки премьера ДВР – М., 1963.
84. Никифоров П.М. Октябрь в Приморье – Владивосток, 1968.
85. Обзор Дальневосточного революционного комитета о состоянии промышленности области к началу 1923 г. // Борьба рабочего класса за восстановление и развитие промышленности Дальневосточной области. Сборник материалов и документов – Хабаровск, 1962 стр. 36-51.
86. Основные принципы деятельности Сибирского военного комиссариата. Доклад А.А.Таубе на заседании Центросибири // Познанский ВС. Сибирский красный генерал. – Новосибирск, 1972, стр. 222-228.
87. Постановление ВЦИК от 7 марта 1930 г. О награждении Хабаровского пограничного отряда орденом Трудового Красного Знамени (фотокопия) // Пограничники – М., 1977.
88. Постышев П. Первый партизанский // Амур – река подвигов... – Хабаровск, 1970, стр. 443-468.
89. Пржевальский Н.М. Путешествие в Уссурийском крае 1867-1869 – М., 1947.
90. Пржевальский Н.М. На далеких реках // Амур – река подвигов...Хабаровск, 1970, стр. 335-354.
91. Рачков М.. Удивительный дар притяжения // Ян Гамарник. Воспоминания друзей и соратников. – М., 1978, стр. 163-173.
92. Смирнов И.Я. Наш командующий // Командарм Уборевич. Воспоминания друзей и соратников М., 1964 с. 138-145.
93. Солнцева В. Выносливая косточка // Амур – река подвигов ... – Хабаровск, 1970, стр. 379-388.
94. Справка 1-го Управления НКГБ СССР 06.06.1945 г. О русском воинском отряде в Ханьдао-Хэцзы // Военно-исторический журнал, 1997, № 5. стр. 60-62.
95. Столыпин П.А. Речь о сооружении Амурской железной дороги, произнесенная в Государственной думе 31 марта 1908 года //

- Столыпин П.А. Нам нужна великая Россия... Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном Совете 1906-1911. – М., 1991 стр. 160-167.
96. Столыпин П.А. Речь о праве крестьян выходить из общины, произнесенная в Государственном Совете 15 марта 1910 г. // Столыпин П.А. Нам нужна великая Россия... – М., 1991 стр. 245-252.
97. Строкач Т.А. Наш позивний – Свобода. – К., 1975.
98. Телеграмма командования Хабаровского пограничного отряда комендантам пограничных участков о зарубежных белогвардейских организациях и возможности осуществления ими диверсионных актов против СССР от 7 апреля 1928 г. // Пограничные войска СССР 1918-1928. Сборник документов и материалов – М., 1973, стр. 843-848.
99. Телеграмма начальника Хабаровского пограничного отряда комендантам пограничных участков о предупреждении готовящихся белогвардейцами диверсионных актов от 9 июня 1928 г. // Пограничные войска СССР 1918-1928 г.г. Сборник документов и материалов М., 1973, стр. 854-855.
100. Фадеев А. Из письма Ф. Булочникову // Амур – река подвигов...- Хабаровск, 1970 стр. 470-474.
101. Фадеев А. Письмо в бюро Дальневосточного крайкома ВКП(б) февраль-март 1934 // Фадеев А. Собрание сочинений т. 5 статьи, рецензии, записные книжки, письма. М., 1961 стр. 236-237.
102. Челобитная и послужной список охочих и служащих амурских казаков, пришедших на Амур с Е. Хабаровым, Т. Чечишным, Д. Зиновьевым, П. Бекетовым, И. Кашинцем от 3 апреля 1655 г. // Леонтьева Г.А. Землепроходец Ерофей Павлович Хабаров. – М., 1991 стр. 134-140.
103. Чуйков В.И. Миссия в Китае. Записки военного советника // Новый мир – 1979, № 11 стр. 183-220.

104. Шнейдер В. Приморские комсомольцы в подполье // Юность боевая. Воспоминания старых комсомольцев. – М., 1958 стр. 259-282.
105. Элеш В.М. На берегах Волги и Тихого океана. – М., 1970.
106. Якимов А.Т. «Да будет известно трудящимся России...» // Командарм Уборевич. Воспоминания друзей соратников – М., 1964 стр. 125-137.

Література

107. Авдеева Н.А. Из истории государственного строительства Дальневосточной республики (1920-1922) // Хабаровский Государственный Педагогический Институт (ХГПИ). Ученые записки. Кафедра истории том VI. – Хабаровск, 1961, стр. 19-50.
108. Авдеева Н.А. Создание Народно-революционной армии Дальневосточной республики(1920) // ХГПИ Ученые записки т. 16 – Хабаровск, 1968 стр. 5-23.
109. Алексеев А. Николай Николаевич Муравьев // Первопроходцы – М., 1983, стр. 162-229.
110. Алексеев А.И. Освоение русскими людьми Дальнего Востока и Русской Америки до конца XIX века – М., 1982
111. Алексеев А. Подвиг Невельского // Амур – река подвигов – Хабаровск, 1970, стр. 246-262.
112. Алексеев А.И., Мелихов Г.В. Открытие и первоначальное освоение русскими людьми Приамурья и Приморья // Вопросы истории, 1984, № 3, стр. 57-71.
113. Балакшин П. Финал в Китае: возникновение, развитие и исчезновение белой эмиграции на Дальнем Востоке // Дальний Восток 1991, № 1 с. 60-110, 1992, № 5-6, стр. 163-170.

114. Белов Е.А. Борьба за КВЖД в конце 1917 – начале 1918 // Восток, - 1996, - № 6, - стр. 34-39.
115. Беспрозванных Е.Л. Приамурье в системе русско-китайских отношений XVII – середины XIX в.в. – М., 1983.
116. Билим Н.А. Экономика Дальнего Востока после ликвидации ДВР (ноябрь 1922-1925 г.г.) // Ученые записки ХГПИ, кафедра истории т. 4 – Хабаровск, 1961, стр. 40-51.
117. Большая Советская Энциклопедия (БСЭ) 3-е издание т. 1. – М., 1969, стр. 545-546.
118. БСЭ 3-е изд. т. 20 – М., 1975, стр. 585-586.
119. БСЭ 3-е издание т. 28 – М., 1978, стр. 155-158.
120. Булдаков В. Имперские этнофобии // Родина, 1995, № 7, стр. 20-24
121. Бурлака В.В. Земля – кормилица // Амур – река подвигов – Хабаровск, 1970, стр. 94-99.
122. В пламени и славе. Очерки истории краснознаменного сибирского военного округа. – Новосибирск, 1988.
123. Вараксина Л.А. Из истории русской культуры в Хорбине в 20-е – 30-е годы XX в. (По документам Госархива Хабаровского края) // Отечественные архивы 1999. № 4 стр. 30-35.
124. Васюков В.С. Предыстория интервенции февраль 1917 – март 1918 – М., 1968.
125. Виниченко І. До питання розселення українців в державах колишнього СРСР // Українська діаспора № 1. К. – Чикаго. 1992 стр. 19-29.
126. Виниченко І. До історії організації “шефства” над українськими районами Далекого Сходу // Українська діаспора № 5. К. – Чикаго, 1994. стр. 74-81.
127. Водарский Я.Е. Население России в конце XVIII – в начале XVIII в. (численность, сословно-классовый состав, размещение) – М., 1971.

128. Войны второй половины XX века. Энциклопедия военного искусства – Минск, 1998.
129. Гавло Ю.Н. Гражданство в Дальневосточной республике // Правовое государство и демократия (Межвузовский сборник научных статей) – Барнаул, 1992, стр. 69-78..
130. Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917-1925 г.г.) – М., 1975.
131. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия – М., 1989.
132. Дацишен В. Уссурийские купцы. Судьба китайцев в дореволюционной России // Родина, 1995, № 7, стр. 54-57.
133. Демин Л. Воин Андреевич Римский-Корсаков // Первопроходцы – М., 1983 стр. 230-293.
134. Диковский С. Погоня. Рассказ // Амур – река подвигов... – Хабаровск, 1970, стр. 888-903.
135. Довженюк Г. За піснями на Далекий Схід (експедиційні нотатки) // Українська діаспора № 1, К. – Чикаго, 1992, стр. 54-63.
136. Долгодворов В. Где золото роют в горах // Амур – река подвигов... – Хабаровск, 1970, стр. 703-726.
137. Доронин И. Григорий Сергеевич Сыроежкин // Чекисты – М., 1987, стр. 270-322.
138. Драган И. Николай Крылов – М., 1988.
139. Душенькин В.В. От солдата до маршала. – М., 1966.
140. Дьяков И. Столыпин // Русский рубеж. По страницам «Литературной России» - М., 1991. стр. 195-204.
141. Егоров Н.Г. Эксплуатация японским рыбопромышленным капиталом морских ресурсов Дальнего Востока России. // Экспансия Японии на Дальнем Востоке (конец XIX – первая треть XX в.) – Владивосток, 1990, стр. 65-80.

142. Жуков И. Фадеев – М., 1989.
143. Заика Л.М., Бобренев В.А. Атаман Анненков // Военно-исторический журнал, 1991, № 6, стр. 77-84.
144. Захаров С.Е., Захаров М.Н., Багров В.Н., Котухов М.П. Тихоокеанский флот. – М., 1966.
145. Иванов В.Н. Историческая мысль в России XVIII – середина XIX в. о народах северо-востока Азии – М., 1989.
146. Ильина Н. Привидение, которое возвращается...// Огонек, 1988. № 2 стр. 9-13.
147. История дипломатии. Том 3. Дипломатия в период подготовки Второй Мировой войны (1919-1939 г.г.) – М. – Л., 1945.
148. Кабузан В.М. Как заселялся Дальний Восток (вторая половина XVIII – начало XX века). – Хабаровск, 1976.
149. Кабузан В.М. Дальневосточный край в XVII – начале XX в.в. Историко-демографический очерк. – М., 1985.
150. Кардашов В. Рокосовский – М., 1972.
151. Кариановская И.А. Сокровища российской духовной миссии в Пекине // Проблемы Дальнего Востока. 1990, № 5 стр. 194-200.
152. Картовцев И.И. «И на Тихом океане свой закончили поход» // Защита отечества, 1988, № 10.
153. Картунова А.И., В.К. Блюхер в Китае 1924-1927 г.г. Документальный очерк. Документы. – М., 1979.
154. Кекалова Л.Н. Профсоюзное движение в Дальневосточной республике // Из истории интервенции и гражданской войны в Сибири и Дальнем Востоке 1917-1922 – Новосибирск, 1985.
155. Кобзев И. С красным флагом против красных // Огонек, 1990, № 30 стр. 9-12.

156. Ковальчук О. Переселения селян українських губерній Російської Імперії (друга половина XIX – початок XX ст. // Українська діаспора. – К. – Чикаго, 1992, № 1 стр. 30-42.
157. Кожурин В.С. О численности населения СССР накануне Великой Отечественной войны (неизвестные документы) // Военно-исторический журнал, 1991, № 2, стр. 21-26.
158. Кондратьев Н. Маршал Блюхер – М., 1965.
159. Копылов Н. В.К.Блюхер // Блюхер В.К. Статьи и речи. – М., 1963 стр. 3-40.
160. Краснов В.Г. Народно-революционная армия Дальневосточной республики // Военно-исторический журнал, 1988, № 2 стр. 86-89.
161. Краснознаменная Амурская флотилия – М., 1946.
162. Краснознаменный Дальневосточный. – Хабаровск, 1978.
163. Краюшкин А., Полянский А., Ефим Георгиевич Евдокимов // Чекисты – М., 1987, стр. 230-269.
164. Кублицкий Г. Вот она, наша Сибирь! – М., 1985.
165. Кулагин В., Яковлев Н. Подвиг Особой Дальневосточной. – М., 1970.
166. Кутаков Л.Н. Россия и Япония – М., 1988.
167. Леонтьева Г.А. Зеплепроходец Ерофей Павлович Хабаров – М., 1991.
168. Листов В. Михаил Абрамович Трилиссер // Чекисты – М., 1987 стр. 187-229.
169. Литвинов В.В. Русская эмиграция и генерал А. Кутепов. Очерк на заданную историей тему // Бизнес и политика, 2000, № 2-3 (39-40), стр. 48-49.
170. Литвинов В.В. Из истории украинского переселенческого движения (1906-1916 г.г.) // Питання аграрної історії України (XVIII – XX ст.).

Материали третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди – Дніпропетровськ, 1999, стр. 142-145.

171. Литвинов В.В. Вхождение Приамурья в состав Российской империи во второй половине XIX века // Збірник наукових праць молодих вчених ДДУ. Історія. Випуск 1. – Дніпропетровськ, 1999 стр. 72-75.
172. Литвинов В.В. Попытка решения большевиками аграрного вопроса и начало гражданской войны на Дальнем Востоке // Грани. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 1999. стр. 51-55
173. Літвінов В.В. Особливості громадянської війни на Далекому Сході (1918-1922) та участь в ній українців // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Випуск 5. – Дніпропетровськ, 1999. стр. 134-138.
174. Літвінов В.В. Далекосхідний кордон та українці // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Випуск 6 – Дніпропетровськ, 2001, стр. 103-108.
175. Лобода И.Г. Из истории общества китайско-советской дружбы в Харбине // Проблемы Дальнего Востока, 1989, № 5, стр. 51-54.
176. Максимов С. «Кому мать, кому – мачеха» // Амур – река подвигов... – Хабаровск, 1970, стр. 367-378.
177. Мелихов Г.В. О некоторых японских концепциях русско-китайских отношений в XVII в. (1644-1689 г.г.) // Внешняя политика России. Историография. Сборник статей – М., 1988, стр. 186-217.
178. Мельчин А. Степан Вострецов // Полководцы гражданской войны. – М., 1960, стр. 140-158.
179. Миненко Н.А. Новейшая советская историография о заселении Сибири русскими в эпоху феодализма // Вопросы истории, 1984, № 7, стр. 114-122.
180. Мир русской истории. Энциклопедический справочник – М. 1997.

181. Миронов Г. Сергей Гусаров // Пограничники – М., 1977, стр. 302-345.
182. Миронов Г. Тимофей Строкач // Пограничники – М., 1977, стр. 204-265.
183. Молодяков В. Собиратели восьми углов (Пути и уроки японского евразийства) // Элементы, 1994, № 5, стр. 31-36.
184. Мордвинов Р.Н. Курсом «Авроры». Формирование советского военно-морского флота и начало его боевой деятельности (ноябрь 1917 – март 1919 г.г.) – М., 1962.
185. Муратов В., Сманевский А. Русский след в Шанхае // Международная жизнь, 1995, № 10, стр. 115-121.
186. Муратов П.П. Навстречу солнцу. Шанхай [Очерк из газеты «Возрождение» 1934, 17 февраля] // Проблема Дальнего Востока, - 1994 - № 6. – стр. 103-106.
187. Никитин Н.И. Освоение Сибири в XVII веке – Смоленск, 1990.
188. Обертас И.Л. Командарм Федько – М., 1973.
189. Ожегов С.И. Словарь русского языка – М., 1984.
190. Ожерельева Г.В. Экономическая роль Хоккайдо во внешнеполитической стратегии японского милитаризма на Дальнем Востоке в 20-е-30-е г.г. XX в. // Экспансия Японии на Дальнем Востоке (конец XIX – 1-я треть XX века) – Владивосток. 1990, стр. 113-118.
191. Окладников А. Иннокентий Вениаминов // Первопроходцы – М., 1983, стр. 130-161.
192. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II. – М., 1992.
193. Ордена Ленина Забайкальский. История ордена Ленина Забайкальского военного округа. – М., 1980.
194. Павлова И.В. Из истории изучения гражданской войны в Сибири 20-е-30-е // Из истории интервенции и гражданской войны в Сибири и на Дальнем Востоке 1917-1922. – Новосибирск, 1985.

195. Пасков С.С., Паскова Н.И. Борьба японской и американской дипломатии за преобладающее влияние на советском Дальнем Востоке в 1918-1922 // Экспансия Японии на Дальнем Востоке (конец XIX – первая треть XX века) – Владивосток, 1990, стр. 81-91.
196. Паустовский К. Василий Блюхер // Полководцы гражданской войны – М., 1960, стр.94-116.
197. Пескова Г. Дорога испытаний. К 100-летию КВЖД // Международная жизнь 1996 - № 10, - стр. 92-103.
198. Платонов В. Почетный чекист // Вам поручается «Очерки и рассказы о чекистах Днепропетровщины. – Днепропетровск, 1987, ср 253-268.
199. Плющев В.А. Николай Томин – М., 1966.
200. Пограничники. Энциклопедия военного искусства – Минск, 1998.
201. Поздняков Д. Принятие юрисдикции Московского Патриархата и церковный раскол в Шанхае // Альфа и Омега. Ученые записки общества для распространения священного Писания в России № 2 (13) – М., 1997, стр. 145-166.
202. Познанский С. Сибирский красный генерал – Новосибирск, 1972.
203. Попов И. Россия и Китай 300 лет на грани войны. – М., 2004.
204. Пусто на востоке без России // Труд-Украина 1998, 28 октября.
205. Путешествия и подвиги святителя Иннокентия, митрополита Московского, Апостола Америки и Сибири. – М., 1999.
206. Рейхберг Г.Е. О подготовке и начале иностранной военной интервенции на Советском Дальнем Востоке // Октябрь и гражданская война в СССР. Сборник статей к 70-летию академика И.И.Минца. – М., 1966, стр. 381-390.
207. Романова Г.Н. Экономические позиции России и Японии в Маньчжурии в конце XIX – начале XX в.в. // Экспансия Японии на

- Дальнем Востоке (конец XIX – первая треть XX в.) – Владивосток, 1990, стр. 41-52.
208. Рублев М. От мичмана до командарма – Чебоксары, 1970.
 209. Руднев Н. Командир легендарного крейсера – Тула, 1960.
 210. Рябчиков Е. Герой всегда герой //Амур – река подвигов... - Хабаровск, 1970, стр. 888-902.
 211. Самойлов А.Д. На страже завоеваний Октября (крах контрреволюции на Дальнем Востоке) – М., 1986.
 212. Светачев М.И. Империалистическая интервенция в Сибири и на Дальнем Востоке 1918-1922 г. – Новосибирск, 1983.
 213. Светачев М.И. Экспансия иностранного капитала на русском Дальнем Востоке в годы 1-й мировой войны (1914-1917 г.г.) // ХГПИ. Ученые записки т. 16 – Хабаровск, 1968, стр. 96-116.
 214. Сергейчук В. Східна діаспора. Зелений клин // Наука і суспільство, 1996, № 3-4, стор. 12-16.
 215. Сергейчук В. Східна діаспора. Сибір // Наука і суспільство, 1996, № 5-6, стр. 14-16.
 216. Скрынников Р.Г. Ермак – М., 1992.
 217. Смирнов Л.Н., Зайцев Е.Б. Суд в Токио – М., 1978.
 218. Смирнов М. Кузьма Синилов // Пограничники – М., 1977 стр. 151-204.
 219. Смолич И.. История русской церкви 1700-1917. кн. 8, ч. 2 – М., 1997.
 220. Сонин В.В. Японская интервенция и борьба правительства ДВР за государственный суверенитет и независимость (1920-1922) // Экспансия Японии на Дальнем Востоке (XIX – первая треть XX в.в.) – Владивосток, 1990, стр. 92-99.
 221. Сысоев В. Славься, край мой! Заметки писателя // Амур – река подвигов... – Хабаровск, 1970, стр. 39-53.

222. Табачко Н.С. Военно-экономический потенциал Хоккайдо в планах японской агрессии на Дальнем Востоке (1895-1919) // Экспансия Японии на Дальнем Востоке (конец XIX – первая треть XX в.в.). – Владивосток, 1990 г., стр. 53-64.
223. Тарасов Е.П. Краском Генрих Эйхе – М., 1975.
224. Тимофеев Е.Д., Вострецов С.С. – М., 1981.
225. Флеров В.С. Восстановление советской власти на Дальнем Востоке (октябрь-ноябрь 1922) // Томский Государственный Педагогический Институт (далее ТГПИ) Ученые записки том XIII, - Томск, 1955, стр. 18-43.
226. Флеров В.С. Беспартийные крестьянские конференции на Дальнем Востоке (1922-1923 г.г.) // Ученые записки ТГПИ. т. XIII. – Томск, 1955.
227. Флеров В.С., Чернышева В.И. За власть Советов // Амур – река подвигов...Хабаровск, 1970, стр. 407-423.
228. Хесин С.С. Октябрьская революция и флот – М., 1971.
229. Хисамутдинов А.А., Гуверовский институт войны, революции и мира: материалы дальневосточной эмиграции // Отечественные архивы, 1999, № 4, стр. 21-29.
230. Хисамутдинов А.А. Музей русской культуры в Сан-Франциско: материалы дальневосточной эмиграции // Отечественные архивы, 1999, № 5, стр.22-29.
231. Хисамутдинов А.А. Бахметьевский архив колумбийского университета: материалы дальневосточной эмиграции // Отечественные архивы, 1999, № 6, стр. 24-27.
232. Ходжер Г. Река родственников // Амур – река подвигов... – Хабаровск, 1970, стр. 756-797.
233. Чуев С. Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха – М., 2004.

234. Шерешевский Б.М. Ленин и Дальний Восток // Амур – река подвигов... – Хабаровск, 1970, стр. 424-441.
235. Шестакова Ю. Летопись одного завода // Амур – река подвигов... – Хабаровск, 1970, стр. 535-592.
236. Шкаренков Л.К. Агония белой эмиграции. – М., 1987.
237. Щагин Э.М. Борьба большевиков за крестьянские массы в Дальневосточной республике // Ученые записки ХГПИ кафедра истории. т. 4 – Хабаровск, 1961., стр. 117-132.
238. Щагина М.Ф. Политика Дальневосточной республики в области заработной платы // ХГПИ Ученые записки т. 16. – Хабаровск, 1968, стр. 133-153.
239. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А.Эфрона. том XXX VI^a – СПб, 1902, стр. 946.
240. Южная часть Дальнего Востока. Российская Федерация. Дальний Восток – М., 1969.
241. Якимов А.Т. Дальний Восток в огне борьбы с интервентами и белогвардейцами (1920-1922) – М., 1979.